

Sovětská Velká říjnová socialistická revoluce je spolu s procesy revolučních změn v ostatních zemích socialistického typu, jež na ni navazují, nepochybně největším a nejvýznamnějším sociálním experimentem v dosavadních dějinách lidstva. Poprvé se tu řada globálních společností, z nich některé velmi početné, pokusila prostřednictvím politických systémů určitého typu o zásadní přeměnu své sociální struktury na základě teoretické analýzy předchozího historického stavu, z ní vyvozené hypotézy o možném a žádoucím příštím vývoji a na ně navazující cílevědomé společenské akce. Tento experiment nejen že neztroskotal, ale nepochybně vedl ke vzniku série nových sociálních útvarů — společností socialistického typu — jež dosáhly pozoruhodného pokroku v ohledu kulturním i sociálním a značného stupně politického vlivu na osudy světa.

Současně se znovu ukázalo, že žádný pokus o teoretickou predikci a o sebeortodoxnější realizaci předpokládaných trendů nemůže vést pouze k těm změnám, jež byly předvídaný. Ze socialistických revolucí se zrodily sociální útvary velmi různorodé, vyznačující se namnoze rysy značně překvapivými a vývojovými procesy, jež je vedly na nové a nečekané křižovatky dějinných cest. Jsou to navíc útvary mladé, relativně nedostatečně empiricky popsané a teoreticky analyzované.

Za těchto okolností není a nemůže být pro společenské vědy — včetně sociolo-

gie — v socialistických zemích významnějšího poslání než cílevědomé úsilí o co nejhlubší poznání nové sociální reality, jež vzešla ze socialistických revolucí. Nejde tu o pouhé uspokojení potřeby rozšiřovat obzory lidského poznání vůbec, nýbrž současně o kategorickou, sociálně zakotvenou povinnost vůči vlastní zemi i lidstvu: přispět k vědecké analýze výsledků sociálního experimentu tak, aby z nich mohly být vyvozeny racionální závěry pro možné a pravděpodobné další pokusy o cílevědomý zásah do osudů vlastní země i jiných společností, pro volbu optimálních cest na dějinných křižovatkách. Tuto povinnost nemůže za vědce socialistických zemí nikdo převzít, protože nikdo jiný nedisponuje k tomu potřebnými možnostmi a prostředky.

Základním patosem znovuzrození marxistické sociologie v SSSR a v ostatních socialistických zemích je proto zcela zákonitě snaha o věcné a střízlivé poznání vlastní sociální skutečnosti. A to je současně snaha přispět svým specifickým přínosem k dalšímu pokrokovému rozvoji socialistického světa padesát let po jeho zrodu. Materiály týkající se výzkumu vertikální sociální diference a mobility obyvatelstva ČSSR publikuje proto redakce k 50. výročí Října jako doklad toho, jak českoslovenští sociologové chápou své společenské poslání tváří v tvář historickým procesům, jež Říjnovou revolucí začaly.

Redakce

**Symposium o projektu výzkumu
vertikální sociální diferenciace
a mobility obyvatelstva ČSSR,
Praha 6.—9. června 1967**

LIBUŠE DZIEDZINSKÁ

Vysoká škola chemicko-technologická,
katedra marxismu-leninismu, Pardubice

Sociologický časopis¹ již svého času informoval v obecné rovině o prvním náčrtu programu výzkumu sociální diferenciace socialistické společnosti. Výzkum týmu, soustředěného kolem Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy při Karlově universitě v Praze (za spolupráce Sociologického ústavu ČSAV i SAV, katedry sociologie Vysoké školy politické ÚV KSČ a katedry filosofie fakulty všeobecného lékařství UK), je zaměřen k problematice vertikální sociální diferenciace a mobility obyvatelstva ČSSR, zejména ve vztahu k vertikální diferenciaci a mobilitě v oblasti charakteru práce.

Ve dnech 6.—9. června se sešlo v Praze v Karolinu symposium, které posoudilo projekt sociologicko-statistického výběrového šetření vertikální sociální diferenciace a mobility obyvatelstva ČSSR, jež je nejvýznamnější součástí tohoto výzkumu. Symposia se kromě československých odborníků zúčastnili hosté z Jugoslávie, Maďarska, NDR, NSR, Polska a SSSR, a jmenovitě: S. Ferge — Maďarsko, M. Janičijevič — Jugoslávie, E. K. Scheuch — NSR, H. Steiner — NDR.

Symposiu byl předložen k posouzení projekt sociologicko-statistického výběrového šetření a řada studií k dílčím aspektům výzkumu, z nichž mnohé vedle teoreticko-metodologických problémů obsahovaly i první závěry z předvýzkumu uskutečněného na jaře 1967.

V úvodním referátu na symposiu P. Machonin blíže osvětlil některé problémy celého výzkumu a zdůvodnil základní metodologické přístupy, které konfrontoval s prvními zpracovanými výsledky předvýzkumu provedeného u 480 domácností. Předvýzkum dokázal, že koncepce výzkumu je nosná. Zejména se zdá, že ukazatel charakteru práce soubor výrazně diferencuje. Nejsilnější vazby k ostatním ukazatelům má charakter práce, vzdělání a účast na řízení. Předvýzkum odhalil rovněž řadu problémů, které bude třeba dále řešit; patří k nim kupř. upřesnění některých otázek souvisejících s operacionalizací „sociálního statusu“, zejména jeho jednotlivých ukazatelů, jimiž jsou charakter práce, dosažené vzdělání, podíl na řízení, životní úroveň, životní styl a prestiž. Zejména pak je to problém váhy jednotlivých ukazatelů a otázky vyplývající z inkongruence jednotlivých ukazatelů statusu na stratifikačních škálách. Dále jsou to některé

problémy vztahující se bezprostředně ke zkoumanému souboru, a to zvláště rychlé zužování souboru směrem do minulosti, problém ekonomicky neaktivních obyvatel, a tudíž osob s neúplným statusem, jež tvoří skupinu se specifickým sociálním chováním a dávají vzniknout jiným závislostem. Předvýzkum také ukázal na některé nedostatečné diferencující ukazatele (životní sloh a kategorie bytů), otázky vznikají kolem problému homogenity a heterogenity rodin atd.

K teoreticko-metodologickým problémům výzkumu mobility byl zaměřen doplňující referát B. Jungmanna, jenž poukázal na to, že podle předvýzkumu se dá soudit, že nejvýraznější mobilitou je intergenerační mobilita v dimenzi složitosti práce.

V oponentském posudku zdůraznil J. L. Fischer závažnost výzkumu, která daleko přesahuje lokální význam. V souvislosti s tím položil otázku, zda vzorek zahrnující 1/2 0/0 domácností bude dostatečný vzhledem k změnám, které se v naší společnosti odehrály, a vzhledem k specifickým přeměnám na Slovensku — a to zejména s přihlédnutím ke zužujícímu se vzorku. Naléhavě doporučuje početní zvětšení vzorku, neboť dění, které bude výzkumem zachyceno, se v dějinách vyskytuje velmi zřídka a zasluhuje proto co nejvšestrannější „prerentgenování“. K metodologii výzkumu neformálních, přátelských skupin navrhuje doplnit dotazník otázkou, jakými zájmy jsou přátelské skupiny spojeny, neboť přátelské kontakty se mnohdy navazují přes „koníčky“, přičemž se lidé neptají na vzdělání ani na socioprofesionální zařazení.

M. Kaláb se ve svém oponentském posudku vyjádřil pozitivně k projektu jako celku. Poznámky měl k teoretickým východiskům projektu, zejména k pojetí sociální struktury a sociálního systému v tom smyslu, že v dialektickém pojetí je třeba chápat systém jako určitou stránku struktury. Podle jeho názoru je definice sociální struktury v projektu nejasná, nevyplývá z ní, zda je chápána jako model celku společnosti či jako způsob seskupování, což by znamenalo, že sociální struktura se pojímá jako sociální systém.

Na symposiu byl rovněž přečten doporučující oponentský posudek ekonomického charakteru Z. Marka a K. Markové, jenž mj. učinil předmětem posouzení vztah

¹ P. Machonin, B. Jungmann: *Sociální diferenciace socialistické společnosti a diferenciace v charakteru práce. (Náčrt teoretické koncepce výzkumného programu)*, SC 1965/6, str. 656—666.

mezi složitostí a efektivností práce. Také další posudky byly kladné. M. Svoboda se vyjádřil k projektu zejména z hlediska jeho styčných bodů s výzkumem v oblasti vědeckotechnické revoluce. Jeho vystoupení vyvolalo diskusi k charakteru etapy, již prožívá naše společnost. Zdá se, že jde spíše o etapu dokončování industrializace a tím i vytváření a upevňování nové stratifikace než o etapu překonávání stratifikace. M. Bondy ve svém posudku podnětně rozbral některé psychologické aspekty rozporů, na základě nichž budou sebrána empirická data. Písemně byl zaslán posudek V. Lamsera, který doporučuje použít ve fázi interpretace zejména metody kontextuální analýzy.

Teoreticky velmi závažné připomínky k projektu formuloval M. Janičíjevič, který vyslovil souhlas s teoretickým popisem sociálního systému a jeho vztahu ke kulturnímu systému a ocenil tendenci opustit zastaralá konceptuální schémata. K otázce vertikální sociální diferenciace vytyčil závažný problém funkcionálního a vertikálního aspektu sociální diferenciace. Klade důraz na to, že funkcionální aspekt je v podstatě objektivního charakteru, zatímco vertikální aspekt sociální diferenciace je v podstatě určen významem, který jednotlivým činnostem, rolím a funkcím připisuje společnost, čili má v podstatě charakter subjektivní. Dále považuje za nezbytné vydělit základní funkcionální oblasti, základní druhy činností směřující k uspokojování potřeb, a vytvořit hierarchii jejich významu, jejich hodnot s porovnáním základních oblastí: hospodářské produkce, sociálních služeb nejrozumnějšího druhu, vzdělání, kultury, vědy. Klasifikace profesí z těchto hledisek je nezbytnou podmínkou propracování teoretického systému i operacionalizace ve výzkumu. Janičíjevič rovněž upozornil na to, že podle jeho názoru nejsou v projektu propracovány problémy politického systému tak důkladně, jako problémy systému pracovních profesionálních.

K prvnímu problému P. Machonin namítá, že nelze příliš jednoznačně spojovat funkcionální aspekt s objektivní stránkou, a opačně. V daných kulturních podmínkách existují určité funkcionální nezbytnosti, dané objektivně, které se nutně promítají do vertikální diferenciace i do systému sociální stratifikace. Jistá míra vertikální sociální diferenciace je v daných kulturních podmínkách objektivně podmíněna objektivními potřebami společnosti. Zároveň však v daných kulturních podmínkách dochází k tomu, že rozměry a konkrétní formy vertikální diferenciace přesahují určitou nezbytnou míru danou kulturními podmínkami a potřebou daného kulturního pohybu. Ani v tomto případě však nelze mluvit o tom, že by dané rozměry a tvary sociální stratifikace měly výhradně subjektivní charakter, i zde je nutno hledat jejich objektivní stránku a objektivní podmíněnost, danou v podstatě autonomností pohybu daného sociálního systému. Z hlediska teoretického východiska výzkumu se jeví jako principiální otázka od-

lišení subjektivních a objektivních škál hodnot, které se podílejí na vytváření škál sociální stratifikace. Je sice velice obtížné konstruovat objektivní škály, u kterých bychom dokázali, že nezahrnují subjektivní momenty, ale k tomu, abychom mohli o společnosti vypovídat něco smysluplného a provést určité její zhodnocení, je nutno předpokládat, že určité objektivní škály existují.

S myšlenkou o subjektivním charakteru vertikální sociální diferenciace polemizoval také Z. Strmiska. Domnívá se, že tato koncepce je v rozporu s pojetím společnosti jako funkčního systému, jako systému s cílovým chováním, který je schopen dosahovat a uchovávat určité stavy. Důsledná interpretace společnosti jako funkčního systému předpokládá právě vertikální diferenciaci. K otázce pojetí sociálního a kulturního systému poznamenává, že je zde určité nebezpečí záměny kulturního systému a společenské totality.

K pojetí sociální struktury a stratifikace se dále vyjádřila S. Fergeová, která se postavila za širší koncepci stratifikace, neomezující se jen na vlastnicko-výrobní vztahy, a doporučovala použití spíše tradičních statistických kategorií popisu profesionálních vztahů, a prof. Amvrosov, který naopak v pojetí sociální struktury akcentoval třídní vztahy. K typu sociální diferenciace promlouvala také L. Kalinová, která nepopírá hypotézu, že základním diferenciálním faktorem v současnosti je charakter práce, ale zdůrazňuje, že je nutno počítat s tím, že po dlouhou dobu byly významnými diferenciálními faktory faktory politicko-mocenské. Protože v současném sociálním systému můžeme vystopovat hluboké souvislosti s minulostí, je nutno zdůraznit i genetickou stránku.

V diskusi byl dále kladen důraz na to, že výzkum musí postihnout reálnou a nikoliv analytickou artikulaci společnosti (Fergeová). Postižení reálné společenské struktury je významným problémem celého výzkumu a proto ve svých různých aspektech zaujalo stěžejní místo v pozornosti symposia. Jednou z otázek, která s touto problematikou souvisí, je operacionalizace statusu. Na problémy v tomto směru poukazuje Z. Strmiska. Status je multidimenzionální, přičemž jednotlivé faktory statusu se mohou lišit na jednotlivých stupních sociální struktury. Systém statusu může být jiný u většiny společnosti a jiný u elity. Strmiska zdůrazňuje význam vyjasnění problému statusu a složek statusu, neboť inkonzistence statusu s sebou nese určitý typ sociálního chování, a to tendenci zvýšit nižší složku statusu, v interakčních systémech pak tendenci vyhybat se lidem, kteří reagují na nižší složku statusu. Nemohou-li jedinci s inkonzistentním statutem zvýšit nižší složky statusu, obracíjí se proti převládajícímu systému hodnot. Mělo by se tedy počítat s určitým způsobem vyjádření inkonzistence statusu; z toho hlediska je pak otázkou oprávněnost použití faktorové analýzy pro vyjádření generalizovaného statusu, neboť tato metoda může inkonzistenci statusu zakrýt. M. Petrusek upozorňuje, že pro

charakteristiku statusu je třeba rozhodnout, které ze sociologických znaků budou považovány za relevantní, což zároveň znamená eliminaci jiných znaků, které mohou být relevantní v jiných relacích. Pro popis seskupení se stejným nebo obdobným statutem budou hledány shluky jednotlivých ukazatelů statusu — dislokační vzorce, ovšem zůstává otázkou, jak budou tato seskupení kategorizována na skupiny s vysokým, středním a nízkým statutem při předpokládané inkonzistenci statusu, a dále, podle jakých kritérií lze vůbec rozhodnout, zda jde o inkonzistentní či jiný status.

K dalšímu aspektu tohoto problému říká E. M. Scheuch, že je třeba počítat s tím, že různé typy stratifikace v průmyslové společnosti nemusí koincidovat; například škála podle výše konzumu nebude pravděpodobně koincidovat se škálou prestiže. Poukazuje na řadu problémů s konstruováním škály moci a doporučuje soustředit se na prestiž, v němž vidí hlavní ohnisko generalizovaného statusu. Vcelku prof. Scheuch podpořil základní myšlenky projektu, jež považuje v mnoha směrech za originální. Doporučil však některá metodologicko-technická zdokonalení a vhodné validizační postupy.

K problémům mobility byla vyložena (J. Lauber) metodika sledování a interpretace mobilitních drah, v níž bude použit model markovských řetězců. Umožní najít nejpravděpodobnější dráhu, tj. tu, již prochází nejvíce jedinců. E. K. Scheuch hovořil k novým typům mobility v průmyslové společnosti (přičemž podotkl, že termín „industriální společnost“ rychle zastarává — jde spíše o společnost určenou průmyslem). V těchto podmínkách se zvyšuje horizontální mobilita a migrace, k nimž dochází v důsledku ekonomické racionalizace, tj. zavírání starých a otvírání nových odvětví, a rovněž v důsledku rozšiřování terciárního sektoru.

Symposium se zabývalo také dílčími aspekty výzkumu. Diskusi k charakteru práce uvedl B. Jungmann rozбором pracovně profesionálního systému. Poukázal na problémy vyplývající z toho, že bude použito jediné konstrukce jak pro výzkum současné diferenciaci, tak pro výzkum mobility, a dále pak na problém pracovně profesionální role a jejího rozlišení.

Závažné teoretické problémy se dostaly do centra pozornosti po vystoupení L. Brokla k problematice účasti na řízení. Řečník uvedl nejprve obtíže dané předmětem zkoumání, vyplývající z toho, že není možno postihnout mocenský systém v jeho nejružnějších sférách (politické, ekonomické, morální, náboženské, kulturní apod.). Redukce moci na jedinou dimenzi činí problém neprůhledným. Obtíže zkoumání pak vyplývají z toho, že skladba vzorku zachycuje jen dolní stupně hierarchie moci a vrstvy pod nimi. L. Brokl zdůraznil význam tohoto aspektu výzkumu, neboť ukazatele podílu na moci jsou dominantními faktory pro tvorbu reálných společenských skupin, zatímco skupiny zformované podle ostatních ukazatelů se mu jeví spíše jako neintegrované, statistické skupi-

ny. Souhlas s myšlenkou, že rozhodujícím kritériem je podíl na moci a nikoliv charakter práce, vyslovil J. L. Fischer, přičemž podotkl, že výzkum nemůže zachytit faktickou mocenskou strukturu. K problematice analytických a reálných skupin poznamenal P. Machonin, že mezi reálnými a analytickými skupinami existuje řada skupin, které se ještě nestačily plně zformovat a ve společnosti se jako skupiny manifestovat. S. Fergeová vyslovila požadavek, aby bylo při výzkumu respektováno přinejmenším rozlišení moci, autority a odpovědnosti. R. Roško formuloval námitky k operacionalizaci struktury moci, která nepočítá s asymetrickým modelem struktury moci v ČSSR. H. Steiner seznámil účastníky symposia se zkušenostmi obdobného výzkumu v NDR a upozornil, že je třeba počítat s rozdílnou vahou jednočlívých klasifikačních faktorů u rozličných institucí. Ve výzkumu v NDR se ukázaly velké rozdílnosti mezi pracovníky ÚV strany, odborů, Nejvyššího soudu, členů vlády a parlamentu, a to v různých ukazatelích (původ, mobilitní dráhy apod.).

Diskuse k problematice reálných a analytických skupin pokračovala i po úvodním slově M. Petruska k otázkám zkoumání interakce a preference, a to zejména proto, že řečník označil vytvoření interakčního systému za základ reálné skupiny. V diskusi bylo zdůrazněno, že je třeba rozlišovat reálná seskupení „o sobě“ a „pro sebe“.

J. Večerník ve svém výkladu o životní úrovni hovořil především o nutných korekcích tohoto dílčího aspektu výzkumu na základě poznatků z předvýzkumu; J. Linhart v dalším hovořil o problematice zjišťování životního stylu a okolnostech, které toto zjišťování znesnadňují.

K problematice prestiže podal úvodní výklad J. Kapr. Zkoumání prestiže bylo po zralých úvahách z velkého sociologicko-statistického šetření vyraženo a bude provedeno zvlášť na menším vzorku. J. Kapr porovnal výsledky z předvýzkumu s několika publikovanými výzkumy prestiže ze zahraničí. Značné rozdílnosti se ukazují nejen ve srovnání se zahraničními výzkumy, ale i ve srovnání s některými našimi výzkumy. Vyplývalo to i z informace o výzkumu postavení vědy a vědeckého pracovníka v naší společnosti, kterou přednesl V. Brenner.

V. Fišerová hovořila k problematice rodiny; otevřenou otázkou zatím zůstává, jaké metody bude použito při hodnocení statusu rodiny. F. Povolný hovořil k problémům mládeže a generací, zejména ke kategorizaci a charakteristice věkových skupin.

O vypracování programu pro výpočet výsledků zkoumání referoval Z. Šafář, o způsobu výběru souboru J. Vytlačil.

V závěru P. Machonin kladně ocenil význam symposia, které sice odhalilo řadu nedostatků projektu, zároveň však potvrdilo nosnost celé koncepce výzkumu. Všechné kvalifikované posouzení nepochybně přispělo ke zkvalitnění sociologicko-statistického šetření i celého výzkumu. Nakonec shrnul ně-

které otevřené otázky. Jsou to: a) vztah pracovní profesionálního a politického systému; b) vztah mezi statistickým popisem a postizením reálných sociálních skupin s reálným sociálním chováním; c) vztah „tradičního“ a „netradičního“ přístupu v klasifikaci profesí; d) problém kategorizace kla-

sifikačních škál a jejich užití, aby nebyly zkresleny reálné difference ve společnosti a zároveň aby nebyl vytvářen umělý soulad tam, kde v sociální realitě není. Ve vztahu k celému projektu výzkumu jsou to dílčí otázky, které — i když kladou nové nároky na program zpracování — jsou řešitelné.

**Sociologicko-statistické výběrové šetření
vertikální sociální diferenciace
a mobility obyvatelstva ČSSR¹**

**PAVEL MACHONIN
BOHUMIL JUNGMAN
MIROSLAV PETRUSEK**

Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy KU, Praha

ZDENĚK ŠAFÁŘ

Fakulta všeobecného lékařství KU,
katedra filosofie, Praha

1. Širší výzkumný rámec šetření

Šetření, jehož základní fáze (zjišťování údajů) proběhne koncem roku 1967, je součástí širšího sociologického výzkumu téhož tematického zaměření. Tento výzkum uskutečňuje tým soustředěný kolem Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy při Karlově universitě v Praze. Jeho činnost je pak součástí celkového úsilí československých sociologů o poznání soudobého československého sociálního systému.

1.1. SMYSL VÝZKUMU SOCIÁLNÍHO SYSTÉMU SOUDOBÉHO ČESKOSLOVENSKA

Nezbytnost intenzivního společenskovo- vědního výzkumu nově vytvořené kulturně sociální reality soudobé československé společnosti — a analogicky ostatních společností socialistického typu — je dána jednak potřebami společenské praxe (a to jak potřebami řídicích institucí, tak potřebami ovlivňování veřejného mínění), jednak potřebami rozvoje společenské vědy.

Existuje celá řada možných dílčích přístupů k výzkumu soudobé československé společnosti. Za základní považujeme čtyři rozvíjející se směry tohoto výzkumu: výzkum procesu soudobých vědeckotechnických, obecněji vzato kulturních přeměn (rozvíjejí se ve formě přístupů k tzv. vědeckotechnické revoluci), výzkum soudobého ekonomického systému a tendencí jeho vývoje (zejména výzkum procesu uplatňování nové soustavy řízení ekonomiky), výzkum soudobého politického systému a tendencí jeho vývoje (zejména problém rozvíjení socialistické demokracie a vědeckého řízení společnosti) a konečně,

jako článek v jistém smyslu spojující a syntetizující, výzkum soudobého sociálního systému (či struktury) československé společnosti. V budoucnu by měl být na stejné rovině závažnosti rozvíjen i speciální výzkum změn ve struktuře lidské osobnosti. Výzkum sociálního systému se musí samozřejmě opírat o výzkum ostatních stránek soudobé společenské skutečnosti, musí z nich čerpat poznatky a konfrontovat své vlastní výsledky s výsledky jiných výzkumů, jak o to ostatně sociologové usilují ve vztahu k výzkumu přeměn vědeckotechnických i ekonomických. Pro svůj soustavný zřetel k totalitě společnosti a současně empirický ráz je však sociologický výzkum nenahraditelným samostatným článkem soustavy společenskovo- vědního výzkumu Československa, a to jak z hlediska potřeby rozvoje soustavy společenských věd, v níž má sociologie všeobecně uznávanou funkci, tak z hlediska praktických potřeb rozvoje společnosti. Jedině sociologický pohled může totiž důkladněji analyzovat soustavu společenských vztahů a reálných sociálních skupin, sil a zájmů, jež je bezprostředním podkladem celospolečenského a perspektivního politického řízení. Z jistého hlediska je proto sociologický výzkum sociálního systému nezbytnou podmínkou pro rozvíjení výzkumných směrů ostatních i jejich praktické aplikace, a současně nezbytným kritickým korektivem jejich jednostranností (například úzké orientace futurologicko-filosofické nebo přílišného ekonomismu).

Výzkum sociálního systému soudobých socialistických společností jakožto nově vytvořených sociálních útvarů má bezprostřední význam zejména pro rozvíjení

¹ Při nezbytném prolínání myšlenek a přístupů všech zúčastněných autorů nesou osobní autorskou zodpovědnost: B. Jungmann za teoretické i metodologické pasáže o mobilitě a některé dílčí pasáže

v ostatním textu, M. Petrusek a Z. Šafář za část metodologickou, P. Machonin za části ostatní.

teoretického systému sociologie soudobých společností i sociologie obecné.

Výzkum československé společnosti jakožto společnosti relativně industriálně vyspělé i relativně blízké zralému socialismu, společnosti s významnými kulturními i demokratickými tradicemi, může přinést řadu podnětů k propracování soudobé sociologie, zejména sociologické teorie socialismu.

Jak z hlediska gnoseologického, tak z hlediska sociotechnické funkce přináší československé společnosti výzkum soudobého sociálního systému výsledky v těchto rovinách: a) zprostředkování faktických informací o stavu společnosti; b) analytické poznání reálného stavu společnosti zasazením empirických poznatků do příslušného konceptuálního schématu (při nutné kritické korekci schématu samotného); c) kritické hodnocení dosaženého stupně vývoje z hlediska reálných tendencí progresivního vývoje; d) příspěvek k utváření soustavy vědecky zdůvodněných kulturních hodnot, ovlivňujících formování „obrazu společnosti“; e) jisté ovlivnění praktického rozvoje společnosti, zprostředkované předchozími faktory, a to jak v oblasti řízení, tak v oblasti veřejného mínění a jeho praktické funkce.

1.2. STAV VÝZKUMU SOCIÁLNÍHO SYSTÉMU SOUDOBÝCH SPOLEČNOSTÍ SOCIALISTICKÉHO TYPU

Soudobá nemarxistická sociologie — necháme-li stranou práce převážně politicko-ideologicky orientované, na vědecké úrovni tomu odpovídající — zahrnuje vedle nesystematických zmínek o socialistických zemích v obecnějším kontextu jen nevelký počet speciálních monografií o společnostech socialistického typu. Většina této literatury přirozeně trpí především nedostatečnou empirickou základnou. Přesto se autoři mnohdy snaží zobecnit své „údaje z druhé ruky“ a nevyhnou se při tom — ať už bezděčně či úmyslně — některým apriorním teoreticko-ideologickým konstrukcím. Zejména nápadná je přitom neznalost specifické problematiky jednotlivých socialistických zemí s výjimkou SSSR a Jugoslávie, jakož i nedostatečná pozornost k novým progresivním proudům uvnitř socialistických společností. To vše se často projevuje určitým zkreslováním reálného stavu a tendencí rozdělování národního důchodu, systému plánování a politického řízení (viz např. převládající ignorování sociálně politických důsledků silných nivelizačních tendencí v ČSSR i v jiných zemích, záměna plánování za byrokraticko-administrativní formu plánování) na jedné straně, a dosaženého stupně

industriální vyspělosti (tu ve smyslu podcenění, tu zas přecenění, takže se dostatečně nerozlišují různé formy socialismu podle kulturní vyspělosti) na straně druhé. [1] Je přirozené, že svůj díl odpovědnosti za tento stav nesou i sociologové a statistikové socialistických zemí, kteří svým kolegům dosud nedali k dispozici dostatek empirického materiálu ani teoretických analýz reálného stavu svých společností.

V několika uplynulých letech došlo k podstatnému rozvoji sociologického bádání v řadě socialistických zemí, zejména v Polsku, Jugoslávii, SSSR, Maďarsku, Německé demokratické republice a Československu. Převládá část prací věnovaných makrostruktuře tu má buď charakter obecných teoretických úvah o principech sociální diferenciace daného typu společnosti, nebo sekundárních analýz statistických dat sebraných k jinému účelu [2]. Jen v několika případech se zdálo založit práce na výsledcích širších empirických výzkumů [3]. Problémům sociální stratifikace a vertikální mobility je věnována jen malá část publikovaných prací [4]. Při různých příležitostech, kdy byly konfrontovány přístupy sociologů socialistických zemí [5], se ukázalo, že existuje velká různost názorů na obecnou koncepci sociálního systému socialistické společnosti. Zejména nápadná je rozdílnost v zdůrazňování těch či oněch sociálních diferencí jako podstatných pro sociální systém. Při stále větším souladu v uznávání multidimenzionálního charakteru sociální diferenciace, i při rostoucí shodě pokud jde o rozhodující úlohu dělby práce v předpokládané budoucí zralé socialistické společnosti, zdůrazňují pro přítomnost jedni diferenciaci podle vlastnických norem a dělby práce na fyzickou a duševní, druzí diferenciaci podle podílu na moci a třetí diferenciaci podmíněnou dělbou práce, zejména diferenciaci podle složitosti a kvalifikovanosti práce. Je rovněž zřejmé, že se dosud nedostává utříděného empirického materiálu umožňujícího příslušné komparace a současně relevantního pro teoretické řešení těchto a podobných otázek sociální makrostruktury.

V Československu lze při výzkumu sociálního systému navázat na tradici předválečné sociologie orientované strukturálně funkcionalisticky (I. A. Bláha, J. L. Fischer), i na některé empirické výzkumy (J. Obrdlík). — Ovšem, žádné z předválečných děl nemůže dát dostatečné poučení pro rozbor soudobé sociální reality a jejich teoreticko-metodologické přístupy jsou použitelné jen při integraci do celkového teoreticko-metodologického marxistického přístupu.

V padesátých letech, kdy se nová sociální realita Československa postupně utvářela, vyvrcholila dogmatická stagnace společenskovo-vědního myšlení, včetně faktického přerušení sociologického bádání. I jednotlivé pokusy o empiričtější pohled na společnost v druhé polovině padesátých let byly silně poznamenány apriorismem.

V období obnoveného rozvoje československé sociologie na marxistické bázi, jenž začíná na přelomu padesátých a šedesátých let,

bylo již v oblasti výzkumu sociálního systému soudobé československé společnosti dosaženo některých výsledků. Na základě jedné z prvních mezinárodních konferencí sociologů socialistických zemí (Hrazany 1964) byl zpracován a vydán sborník s mezinárodní autorovou účastí, *Sociální struktura socialistické společnosti*. V období přípravy XIII. sjezdu Komunistické strany Československa byl zpracován materiál *Změny v sociální struktuře Československa a dynamika sociálně politického vývoje*. Tento materiál byl po sjezdu upraven ve dvou formách — jednak jako populární brožura menšího rozsahu (Praha 1967), jednak jako obsáhlá studie (175 stran) podávající zatím nejúplnější teoretický i empirický přehled problematiky. Kromě toho byla zpracována a porůznu publikována nebo k publikaci připravena celá řada dílčích studií, zabývajících se teoreticky i empiricky jednak celkovými aspekty sociálního systému socialismu, jednak aspekty dílčími (problematikou jednotlivých skupin apod.). Paralelně s celkovým syntetickým řešením problémů sociálního systému se rozvíjí výzkum jeho velmi závažných jednotlivých aspektů. Jde zejména o výzkum v oblasti sociálního systému soudobé slovenské společnosti, sociologie průmyslu, sociologie města a bydlení, sociologie rodiny, sociologie venkova a zemědělství, sociologie mládeže a studentstva a o řadu jiných.

Výzkumy sociální struktury Československa jako celku i jejích dílčích stránek vzbuzují již dnes určitý ohlas v mezinárodním měřítku. Přes poměrně krátkou dobu, v níž se rozvíjí československá sociologie, dosáhl výzkum sociálního systému poměrně dobrých výsledků, jež jsou předpokladem pro další úspěšný vývoj.

Přes všechno ocenění pozitivních výsledků dosavadní výzkumné práce je ovšem zřejmé, že je dosud daleko k serióznímu empirickému poznání soudobé československé společnosti i k vytvoření její zdůvodněné teoretické interpretace. Dosud přijímané teoretické závěry mají zatím převážně hypotetický charakter. Jednou z podstatně spolupůsobících okolností je to, že všechny dosavadní práce se opírají o sekundární analýzu statistických dat shromážděných k jiným účelům, která proto nepostihují řadu podstatných souvislostí, a že až na další výjimky existuje absolutní nedostatek potřebného sociologicko-statistického empirického materiálu sebraného za účelem systematického poznání soudobé československé společnosti a jejího sociálního systému.

1.3 STRATEGIE VÝZKUMU SOCIÁLNÍHO SYSTÉMU SOUDOBÉ ČESKOSLOVENSKÉ SPOLEČNOSTI

Další výzkum sociálního systému soudobé československé společnosti se bude patrně i nadále rozvíjet po dvou liniích. Půjde především o výzkum všech výše jmenovaných dílčích stránek a aspektů soudobé sociální struktury. Současně však je nutno pokračovat v syntetickém výzkumu problematiky

sociálního systému. I v této oblasti však je načase přejít od nejobecnějších globálních pohledů, od sestavování různých přehledů dílčích problémů k řešení podstatných vztahů sociálního systému jako celku. Dosavadní úvahy o tomto směru výzkumu vedly k závěru, že jedním z hlavních aspektů syntetického výzkumu sociálního systému Československa je v současné době problematika vertikální sociální diferenciace a mobility obyvatelstva, zejména ve vztahu k vertikální diferenciaci a mobilitě v oblasti charakteru práce. Výběr tohoto tématu jako klíčového pro postžení specifiky soudobého sociálního systému byl zdůvodněn celou řadou studií, mimo jiné právě materiálem *Změny v sociální struktuře Československa a dynamika sociálně politického vývoje*. (Meritorně o významu této problematiky viz níže.) Základní pojetí tohoto výzkumu bylo již vyloženo v některých uveřejněných materiálech (viz zejména Sociologický časopis č. 6/1965).

Hlavním organizačně institucionálním nositelem tohoto výzkumu je v souladu s dosavadním zaměřením vědeckovýzkumné práce i se státním plánem vědeckovýzkumné práce Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy, jenž v této oblasti velmi těsně spolupracuje se Sociologickým ústavem ČSAV, sociologickou katedrou Vysoké školy politické, katedrou filosofie fakulty všeobecného lékařství UK, Státním statistickým úřadem a řadou jiných pracovišť.

Výzkumné práce v této oblasti zahrnují jak přípravné (a později interpretační) práce teoretické, tak empirický výzkum. V současné době se pracuje především na celé řadě dílčích teoretických studií, jejichž výsledkem jsou — nebo mají být — vědecké hypotézy o současném stavu a tendencích vývoje sociální struktury československé společnosti, jež budou empirickými výzkumy ověřovány.

Některé z těchto studií byly spolu s dalšími pracemi v podobě speciálně zaměřené k chystanému šetření předkládány sympoziu, paralelně s celkovým projektem výzkumu.

Empirický výzkum se bude rozvíjet po dvou liniích. V budoucnu se předpokládá celá série dílčích, zpravidla monografických výzkumů, v každém případě pak výzkumů na menších vzorcích, k nejrušnějším dílčím aspektům vertikální diferenciace sociální mobility obyvatelstva ČSSR. Jedině takovéto dílčí výzkumy mohou přinést hlubší pohled na problémy sociální struktury, jež budou globálně postiženy v různých makrošetřeních.

Je velmi pravděpodobné, že centrální problematikou výzkumu sociální struktury se v souvislosti s chystanými menšími šetřeními v budoucnu stane problematika vzdělání a kvalifikace obyvatelstva. Tento výzkum by se měl rozvíjet jako výsledek vzájemné spolupráce skupiny zabývající se otázkami vědeckotechnické revoluce, týmu zabývajícího se výzkumem sociální struktury a řady pracovišť dalších.

Druhou linií empirických výzkumů vertikální sociální diferenciace a sociální struktury vůbec jsou makrošetření, prováděná na

velkých vzorcích a uskutečňovaná zejména za pomoci Státního statistického úřadu. V této oblasti jde o několik velmi významných akcí, mj. o census 1970 a jednotnou klasifikaci profesí.

Dalším velkým výzkumem, který má přispět k ověření dosavadních hypotéz o vývoji soudobé společnosti, zejména jejího sociálního systému, je připravované sociologicko-statistické výběrové šetření vertikální sociální diferenciace a mobility obyvatelstva ČSSR v roce 1967. Jde o šetření, jež svými charakteristickými rysy má přispět k vyplnění některých konstatovaných mezer ve výzkumu soudobé československé společnosti a vůbec společnosti socialistického typu.

2. Základní charakteristika šetření vertikální sociální diferenciace a mobility

V příslušných dokumentech jsou úkoly šetření stanoveny takto: „Výsledky tohoto šetření poskytnou orgánům společenské praxe i společenskovědnímu výzkumu *reprezentativní komplexní, historicko-strukturální a vědecky utříděný* empirický materiál, důležitý pro teoretické i praktické řešení závažných problémů společenského pohybu...

Zejména důležité bude zjištění historického vzniku a skutečného současného stavu vertikální diferenciace podle charakteru práce (tj. stupně složitosti a tvořivosti práce), podle úrovně vzdělání a kvalifikace, příjmové a životní úrovně, podílu na řízení, společenského prestiže, jakož i ostatních kritérií. Jestliže bude tento materiál konfrontován s výsledky výzkumů tendencí vývoje vědy a techniky, ekonomické soustavy, popř. politického systému ČSSR a s příslušnými mezinárodními údaji, bude z něho možno vyvodit závěry o možných a žádoucích progresivních tendencích vývoje různých stránek vertikální diferenciace (např. kvalifikačních struktur, některých aspektů školské politiky, mzdových relací, rozvíjení účasti na řízení, sociálního prestiže a tím jistých stránek komunistické výchovy apod.). Těchto závěrů může být využito v souvislosti s přípravou dlouhodobých výhledů rozvoje československé společnosti.

Souběžné sledování diferenciace obyvatelstva podle některých dalších kritérií sociální diferenciace (vlastnický sektor, fyzická a duševní práce, skupina povolání, územní příslušnost, pohlaví, generační příslušnost) umožní srovnáním postihnout jednak význam a váhu nejpodstatnějších sociálních diferencí v životě společnosti, jednak vnitřní strukturu takových společenských skupin, jako jsou dělnická třída, družstevní rolnictvo, inteligence, obyvatelstvo českých zemí a Slovenska, popř. některého teritoriálního celku (např. Praha a okolí), muži a ženy, různé generace, a to opět v historickém pohybu. To umožní některé hlubší pohledy na diferenciaci zájmů různých společenských skupin i na formy a metody sjednocování společnosti v zájmu dalšího progresivního vývoje.“

To se dále specifikuje:

„Účelem šetření je:

— Zjistit současný stav vertikální diferenciace obyvatelstva ČSSR z hlediska charakteru práce (stupně složitosti a tvořivosti práce), vzdělání a kvalifikace, příjmu (případně životní úrovně), účasti na řízení, společenského prestiže a některých charakteristik způsobu trávení volného času, sdílených hodnot a postojů, atd.

— Zjistit vnitrogenerační změny v základních vertikálních diferenciacích a strukturách pro vhodně stanovené generační skupiny k historicky i individuálně nejvýznamnějším datům (na počátku pracovní činnosti a k létům 1929, 1937, 1946, 1952, 1960 a 1967).

— Zjistit mezigenerační změny v základních diferenciacích a strukturách, k nimž došlo mezi generacemi otců hlav domácností, hlav domácností a jejich synů, manželek hlav domácností a jejich dcer v těchto domácnostech.

— Ověřit některé základní teoretické hypotézy o socialistické společnosti a o současném stupni vývoje československé společnosti, jež byly v souvislosti s přípravou XIII. sjezdu KSČ formulovány československými sociology: Ověřit mimo jiné, jakou váhu v celku sociální struktury mají v Československu jednotlivá kritéria vertikální diferenciace, zejména pak kritérium složitosti a tvořivosti práce. Porovnat jejich význam a váhu s jinými kritérii sociální diferenciace, například s příslušností k vlastnickému sektoru, k fyzické či duševní práci, ke skupině povolání atd. Přispět tak k přesnějšímu hodnocení dosaženého stupně vývoje k vyspělé socialistické společnosti i k dalšímu zpfesnění představ o perspektivách vývoje společnosti.

— Získat zkušenosti základního významu pokud jde o možnost týmového vědeckého výzkumu na bázi velkého empirického šetření schopného ověřit širší teoretické koncepce, výzkumu uskutečňovaného spoluprací ČSAV, vysokých škol a statistického aparátu SSÚ, a položit tím základ k dlouhodobé a systematické spolupráci sociologie a statistiky.“

Bylo rozhodnuto, že šetření vertikální diferenciace a mobility obyvatelstva bude provedeno jako výběrové šetření o rozsahu 0,5% z celkového počtu bytových domácností v ČSSR, tj. cca 20 000 domácností. Značný rozsah souboru je nutný vzhledem k použití vyšších stupňů třídění, vzhledem k potřebě získat co nejreprezentativnější empirickou základnu pro zjišťování do minulosti (zuzující se soubor), i k zajištění návaznosti na mikrocensus 1966 a vytvoření stálého zpravidajského souboru — panelu.

Jednotkou zjišťování bude domácnost, resp. příslušníci vybrané domácnosti, kteří společně bydlí a společně hospodaří.

Výběr domácností bude proveden náhodným způsobem ze souboru domácností mikrocensu 1966. Velikost souboru a způsob jeho výběru zajišťuje základní podmínky kladené jak po teoretické, tak po praktické stránce.

Teoretické zdůvodnění metody výběru bylo provedeno u mikrocenzu 1966.

Vlastní šetření ve vybraných domácnostech provede cca 1000 tazatelů z okruhu stálých pracovníků Státního statistického úřadu v listopadu 1967.

Státní statistický úřad rovněž zajistí v roce 1968 přípravu vstupních údajů, jejich zpracování na středním počítači „Gamma“, a vypracování a vydání výsledných publikačních tabulek podle požadavků týmu.

Interpretace získaných údajů bude prováděna počínaje rokem 1968 po několik let. Bude shrnuta

1. ve výzkumné zprávě určené pro publikaci, jež shrne celkové výsledky a metodiku šetření;

2. v řadě dílčích monografických studií vztahujících se k jednotlivým problémům (popř. komparaci s obdobnými zahraničními šetřeními);

3. v řadě dílčích podkladových expertiz pro potřeby stranických či státních orgánů podle problémového zadání.

Jak je zřejmé, předstihuje plánované šetření svým rozsahem i komplexností úkolů výzkumy v tomto směru obvyklé. V dalších částech projektu bude podáno podrobnější zdůvodnění tohoto faktu. Rozsah a komplexnost šetření na druhé straně znamenají jistotu nevýhodu, neboť neumožňují dostatečnou podrobnost a jemnost při zjišťování faktů a při sledování jednotlivých aspektů sociální diferenciace a mobility. Navíc klade šetření řadu dosud neřešených obtížných problémů, neboť zejména v podmínkách společnosti socialistického typu je v řadě aspektů ovšem vůbec bezprecedentní. Je například velmi obtížné bez předchozích výzkumů hypoteticky vyjádřit a operacionalizovat takové konceptuální schéma, jež by zaručovalo přesné postihnutí reálné existujících vrstev a mobilních procesů.

To je důvod, proč cíle šetření mohou být realizovány jen s jistým omezením a na jisté úrovni přesnosti. Samy závěry šetření musí být proto v dalším verifikovány a) monografickými výzkumy jednotlivých aspektů problematiky na menších objektech; b) opakováním podobných šetření v budoucnosti; c) paralelně zpracovávanou historickou studií, jejímž úkolem je zachytit metodami historiografie tytéž procesy a stavy v toméž období, na něž se zaměřuje šetření; d) konfrontací s výsledky jiných společenských vědních výzkumů (srovnej 1–3); e) komparací s výsledky obdobných výzkumů z jiných zemí.

3. Teoreticko-metodologická východiska šetření

Plánované šetření vychází z marxistického myšlenkového okruhu, z obecných marxistických filosoficko-historických předpokladů, zejména z předpokladu komplexního charakteru společnosti, její vnitřní rozpornosti, vývojové dynamičnosti zahrnující moment progresu jako konec konců převládající, z dialektického napětí objektivní a subjektivní

stránky společenských procesů, jakož i z předpokladu o schopnosti vědeckého poznání postupně stále dokonaleji reflektovat společenskou realitu. [6] Usiluje přitom o využití racionálních momentů řady obecných teoreticko-metodologických přístupů nemarxistických sociologických směrů. Nejvýznamnější podněty čerpá ze světové i domácí tradice strukturálně funkcionalistické, jejíž přístupy se snaží kritizovat, reinterpretovat a rozvíjet z hlediska uvedených marxistických východisek. [7]

Marxistické filosoficko-historické předpoklady i poznatky z nemarxistických směrů se promítají do některých obecně teoretických sociologických premis, z nichž výzkum vychází, aniž si sám o sobě klade za cíl jejich platnost podstatněji měrou verifikovat [8]. Zde mohou být ovšem uvedeny jen stručně, bez nároků na podrobnou argumentaci. Avšak uvedeny být musí, neboť naše interpretace pojmů je jednou z mnohých a musí být proto poměrně přesně vyjádřena.

3.1 POJETÍ SOCIÁLNÍHO SYSTÉMU A JEHO STRUKTURY

Sociální systém je komplex společenských jevů spjatých relativně stálými vztahy charakteristickými pro dané seskupení v dané etapě vývoje. Podstatným kritériem pro vymezení společenského jevu i společenského vztahu je přítomnost momentu relativně stabilní interakce, pojaté v nejširším slova smyslu jako relativně stabilní výměna činností mezi lidmi, ať už přímá či zprostředkovaná, časově blízká nebo historicky následná [9]. Sociální systém chápeme tedy jako relativně autonomní „interakční“ stránku kulturního systému. Člověk vkládá kulturní systém jakožto komplex svých materiálních, institucionálních i duchovních výtvarů sloužících k uspokojování jeho potřeb a osvojených danou společností v dané historické etapě a nabývajících proto odvozené hodnotového významu, mezi sebe a přírodu. Kulturní systém se tak stává součástí objektivního prostředí, podmiňujícího další lidskou činnost a rozvoj lidské osobnosti [10]. Sociální systém je ta stránka kulturního systému, jež buď uspokojuje potřeby lidí „interagovat“ nebo zahrnuje formy interakce jako nástroj uspokojování jiných, elementárnějších potřeb lidí. Vedle sociální, „interakční“ stránky má kulturní systém stránku jinou, zahrnující výtvary a hodnoty nesměřující bezprostředně k uspokojování potřeb interakce nebo představující jiné instrumenty uspokojování potřeb, než jsou formy interakce. Tato „primární“ stránka kulturního systému je bezprostředněji přírodně podmíněná a v menší míře „interakční“ než stránka sociální [11].

Sociální systém vykonává složitou funkci „regulace“ rozporných vztahů mezi touto „primární“ stránkou kulturního systému a mezi lidskou osobností v jejích dynamickém pohybu od minulosti přes přítomnost k budoucnosti (s objektivně odlišnými podmínkami a potřebami těchto časově rozdílných a

namnoze kvalitativně rozrůzněných stavů). Tato funkce prostředku řešícího vztah dvou na sobě částečně nezávislých entit a značný stupeň závislosti na subjektivní lidské akci umožňuje, aby se sociální systém rozvíjel s jistotou mírou autonomie vůči „primární“ stránce systému kulturního [12]. To vede namnoze ke vzniku do jisté míry různých sociálních systémů na téže nebo podobné „primární“ kulturní bázi, řešících tak či onak vztah primární stránky kulturního systému a rozvoje lidské osobnosti a vytvářejících vlastní zdroje autonomního pohybu či stagnace [13]. Ovšem autonomie sociálního pohybu má své meze, neboť obě entity, jež spojuje, zejména pak kulturní systém, mají své nezbytné funkcionální potřeby, jež si vynucují i minimum společných rysů sociálních systémů na téže nebo podobné „primární“ kulturní bázi. Z těchto úvah pak plynou rozdílná kritéria pro posuzování funkcionální nezbytnosti, a tudíž relativní historické oprávněnosti sociálních systémů a jejich jednotlivých stránek a momentů na dané úrovni vývoje [14], jež se dají vyjádřit třeba schématem 1.

Schéma 1

	1. Kritéria daná potřebami „primární“ stránky kulturního systému	2. Kritéria daná potřebami rozvoje lidské osobnosti
a) v minulosti kvalitativně odlišného kulturního systému	1 a	2 a
b) v minulosti daného kulturního systému	1 b	2 b
c) v přítomnosti daného kulturního systému	1 c	2 c
d) v budoucnosti daného kulturního systému	1 d	2 d
e) v budoucnosti kvalitativně odlišného kulturního systému	1 e	2 e

Uvážíme-li dále, že potřeby kulturního systému i sumy neopakovatelných lidských osobností jsou navíc v každém časovém okamžiku vždy nutně vnitřně rozporné, vyvolávajíce *nezbytnou* přítomnost jak eufunkčního, tak disfunkčního momentu ve funkci sociálního systému nebo jeho stránek [16], dostaneme složitou soustavu objektivních historických kritérií, podle nichž mohou být vědecky analyzovány, interpretovány (a při přijetí předpokladu o převládajícím vývojem charakteru společenské dynamiky a o možnosti vědeckého poznání společnosti i objektivně hodnoceny) existující sociální systémy nebo různé jejich stránky a momenty. Tato kritéria se sice navzájem prostupují a podmiňují, nejsou však ani totožná, ani zcela shodná, nýbrž naopak po mnoha stránkách jsou rozdílná a rozporná. Stojí tedy před sociologií obtížný úkol, aby ve spolupráci s kulturní antropologií a speciálními

vědami o lidské kultuře, jakož i s vědami zabývajícími se lidskou osobností, pracovala na konkretizaci a operacionalizaci uvedených kritérií pro soudobé kulturní systémy, jakož i na syntéze rozdílných a rozporných kritérií. Současně však je nezbytné s kritérii již dnes pracovat, při plném vědomí jejich nepropracovanosti a rozpornosti. O to se snažíme i v tomto výzkumu. V souladu s naším pojetím hodnocení ve vědě o společnosti akceptujeme ovšem hlediska aktuálních a perspektivních potřeb rozvoje společnosti. Dále pak vzhledem a) k nepochybně objektivně dosud dané prioritě a váze potřeb „primární“ stránky kulturního systému a odvozenosti potřeb lidské osobnosti, b) k těsné vázanosti možnosti uspokojovat potřeby rozvoje lidské osobnosti na stupeň rozvoje kulturního systému, a c) k podstatně vyššímu stupni exaktnosti dosaženého ve vědách o kultuře se nám zdá zatím objektivně i subjektivně nejpłodnější přístup vycházet při vědecké kritice sociálních systémů z hlediska aktuálních a vývojových potřeb „primární“ stránky kulturních systémů. Toto hledisko se pokoušíme za-

tím konkretizovat a operacionalizovat tak, že za základní kritéria odlišení sociálních jevů v daném kulturním systému eufunkčních, disfunkčních nebo afunkčních v té či oné historické dimenzi (momenty reakční, konzervativní, stagnační, progresivní v daném systému a progresivní, překračující daný systém) považujeme tyto okruhy empiricky více či méně exaktně zjistitelných ukazatelů: a) technicko-organizační úroveň materiální výroby a služeb; b) úroveň rozvoje a funkce vědy ve společnosti; c) úroveň vzdělání a kvalifikace; d) úroveň spotřeby; e) způsob života v mimopracovní době [17].

Je zjevné, že všechna tato kritéria jsou v dnešní společnosti dílem formována, dílem podmiňována charakterem (včetně efektivnosti) lidské práce, jenž tedy vystupuje pro tuto historickou epochu jakožto nejzávažnější společný jmenovatel a strukturotvorný činitel „primární“ stránky kulturního systé-

mu, tím — odvozeně — jako podstatný strukturotvorný činitel systému sociálního, a tudíž i jako nejzávažnější kritérium jeho vědecké analýzy, kritérium, umožňující lépe než jiná postihnout „míru“ funkcionální nezbytnosti těch či oněch stránek sociálního systému [18].

Kritérium potřeb rozvoje lidské osobnosti však nemá být tímto základním přístupem nikterak opuštěno: jednak je v něm implicitně obsaženo (pokud se potřeby rozvoje kultury a lidské osobnosti shodují či podmiňují), jednak musí být soustavně uplatňováno jako významné kritérium korigující, i když zatím bohužel tak můžeme činit spíše na základě příliš obecné inspirace ze sféry filozofické antropologie než na základě exaktních poznatků systematického výzkumu personálního systému člověka naší epochy prostředky věd psychologických, fyziologických, lékařských, věd o chování člověka, etiky, axiologie atd.

Sociální strukturou rozumíme síť relativně stálých podstatných funkcionálních vztahů sociálního systému jako celku a jeho elementů, jakož i elementů navzájem, charakteristickou pro daný sociální systém v dané etapě vývoje [19]. Z marxistického hlediska podtrhujeme v dimenzi studia sociálních systémů prvotnost objektivnosti, tj. funkcionálního začlenění relativně opakovaných společenských vztahů a odvozenost jejich subjektivní stránky (např. motivace či hodnocení) [20]. Vnitřní rozpornost rolí a funkcí (nutnou jednotu eufunkčního a disfunkčního v nich) chápeme — analogicky jako ve výše vyloženém přístupu k funkci sociálního systému v celku společenského života — jako nezbytný důsledek vnitřní rozrůzněnosti a historického pohybu sociálního systému. Strukturu chápeme jako pouze relativně stabilní a usilujeme o organické spojení strukturálního a genetického přístupu, tj. studia struktury v procesu jejich vzniku, vlastního rozvoje, fungování a historické změny. To ovšem neznamená, že tu či onu vývojovou hypotézu považujeme za postulát, jemuž přizpůsobujeme studium reálných struktur. Teorie vývoje mohou být seriózně formulovány a verifikovány jediné na základě (o empirické výzkumy opřené) komparace historicky odlišných struktur týchž globálních společností nebo současně existujících struktur odlišných typů [21].

Sociální struktury zvláště moderních, komplexních společností nebo jejich subsystémů mají četné dimenze; jsou vytvářeny četnými navzájem se prostupujícími a křížícími parciálními „řezy“ a mohou být proto studovány z řady aspektů jednak speciálně vědních, jednak sociologických. K posledním patří hlediska a) vztahu vnější začleněnosti a vnitřní struktury systému, b) vztahu a vnitřní struktury základních sfér společnosti (materiální, organizačně institucionální a duchovní), c) způsobu seskupování, d) struktury sociální činnosti (např. vztahu objektivní situace, motivace, hodnocení a výsledky činnosti), e) struktury společenského pohybu (zejména mobility a podmínek a forem so-

ciální změny), f) společenských mechanismů (např. socializace, integrace, selekce a přiřazování atd.).

Základním předmětem zájmu daného výzkumu je jednak způsob seskupování, tedy sociální struktura pochopená jakožto relativně stabilní síť podstatných funkcionálních vztahů společenského systému jako celku, seskupení [22] a individuí (jakožto sociálních jednotek), z nichž se skládá, charakteristická pro daný systém v dané historické epoše, jednak struktura společenského pohybu a zčásti společenských mechanismů — i když ani aspekty ostatní nebudou zcela pominuty. Uvnitř tohoto pole nás zajímá především sociální diferenciace a mobilita (jako ty podstatné charakteristické stránky sociální struktury v uvedeném slova smyslu a struktury společenského pohybu, jimiž se obvykle začíná popis a analýza konkrétních struktur), a to zejména v tzv. vertikální dimenzi, jež je jedním z nejvýraznějších odlišujících rysů různých typů sociálních struktur.

3.2 VERTIKÁLNÍ DIFERENCIACE

Sociální diferenciací (v protikladu k integraci) rozumíme tedy jednu ze základních charakteristik sociální struktury a odvozeně její genezi [23]. Je to charakteristika postihující příčiny, ráz, fungování i vývoj společensky relevantních rozdílů v životních podmínkách a chování jednotlivců a seskupení, z nichž se skládá sociální systém. Sociální diferenciace je tedy především jednak diferenciací pozic a rolí (sociální pozici a roli chápeme jako neoddělitelné dva momenty postavení jednotlivce ve společnosti — moment statictější a objektivnější a moment hybnější, resp. subjektivnější; roli chápeme především jako stabilní činnost funkcionálně zakotvenou v určitém systému činnosti, teprve sekundárně jako očekávané chování), jednak diferenciací lidí v procesu obsazování pozic a rolí. Obě tyto stránky jsou neoddělitelně spjaté. Ve skutečnosti je diferenciace lidí empirickou stránkou téhož procesu, který je v obecné, abstraktní podobě s důrazem na systémový kontext a relativní opakovanost či stabilitu postihován úvahami o diferenciaci pozic, rolí a funkcí. To neznamená, že by obě tyto stránky sociální diferenciace byly totožné. Ve skutečnosti mají obě svůj relativní autonomní pohyb a mezi oběma stránkami vzniká nutné dialektické napětí. Toto napětí se řeší procesy selekce a přiřazování lidí k určitým pozicím-rolím na jedné straně, a přeměnami existujícího systému pozic-rolí a funkcí na

straně druhé. Odvozeně je sociální diferenciace diferenciací míst a funkcí sociálních seskupení, popř. institucí (subsystémů), uvnitř sociálního systému, jež vznikají reálnou syntézou společných momentů v pozicích a rolích určitého počtu jednotlivců. Ve výzkumu nás zajímá především obecný, nikoliv individuální aspekt sociální diferenciace [24].

Vertikální sociální diferenciace je specifickou stránkou sociální diferenciace (oddělitelnou od diferenciace „horizontální“ pouze analyticky) a platí tedy o ní vše, co bylo řečeno obecně o sociální diferenciaci. Rozumíme ji diferenciací míst a funkcí sociálních seskupení, popř. institucí, pozic a rolí nebo konkrétních individuí podle znaků, jež je možno vzájemně měřit na určité hodnotové stupnici podle hlediska „vyšší a nižší“ [25]. Pozici individua na vertikální škále či vertikální rozměr pozice označujeme jako sociální status. Při studiu vertikální diferenciace abstrahujeme od znaků hodnotově neutrálních. Přitom výběr stratifikačních kritérií je relativní, je dán příslušným hodnotovým systémem nebo subsystémem.

Je tu možno relativně odlišit zejména hodnotové systémy objektivní, diktované výše uvedenou soustavou kritérií rozboru a hodnocení sociálních systémů (viz 3.1), o jejichž víceméně adekvátní postižení usiluje vědecké poznání (při plném respektování jejich historické proměnlivosti a obtíží sociálně podmíněného procesu jejich postižení subjektivním úsilím vědců), a hodnotové systémy subjektivní, jejichž prostřednictvím je sociální realita reflektována příslušníky systému (s vědomím, že takto vytvořené hodnotové systémy jednak opravdu v té či oné míře reflektují hodnoty objektivní, jednak se stávají neoddelitelným komponentem utváření objektivních vztahů v daném systému, a tím i objektivních systémů hodnot [26]). Subjektivní systémy mohou pak být vytvářeny buď určitým seskupením (zpravidla stratem) jako sebereflexe vlastního postavení, nebo ostatními částmi společnosti jako vnější hodnocení při větším či menším napětí obojího hodnocení, a mohou se manifestovat jako postoje či názory (např. „obraz společnosti“, prestiž), nebo jako způsoby chování (např. preference v systému interakce, stupeň institucionalizace či organizovanosti strat).

Při studiu vertikální diferenciace nás dále zajímá jednak sociální rozpětí, dělicí od sebe „horní“ a „dolní“ strata a místa na hodnotové škále, jednak způsob rozložení status-rolí a míst-funkcí na škále v kontinuu „polární vyhrančenost“ — „postupné rozložení“ (či „graduální uspořádání“), obojí především z hlediska funkcionální nezbytnosti té či oné konkrétní míry vertikální diferenciace.

Sociální diferenciace — včetně vertikální — je v každém systému multidimenzionální, je diferenciací podle různých druhů životních podmínek a činností. Může se stát, že vertikální diferenciace v jedné dimenzi není spjata s žádnou diferenciací podle jiné dimenze; zpravidla však existují více či méně těsné závislosti, až souběhy různých dimenzí diferenciace [27].

Vertikální diferenciace primárně vzniká a existuje uvnitř určitých reálných dílčích společenských systémů, spojených společnou „produktivní“ funkcí, tj. vytvářením toho či onoho druhu kulturních hodnot. Přinejmenším v moderních společnostech jsou vztahy uvnitř těchto systémů zpravidla v té či oné míře hierarchizovány přímou vzájemnou funkční vazbou s určitými prvky mocenského vztahu. (Jde o tranzitivní vztah nerovnosti.) [28] Reálné systémy významné svou vnitřní vertikální diferencovaností se různí podle obsahu svých funkcí či ústředních rolí (např. v moderních společnostech přinejmenším na systém pracovní profesionální, systém politicko-organizační, systém života v mimopracovní době či ve volném čase) [29]. To vše jsou ovšem už v té či oné míře abstrakce z ohromné sumy dílčích reálných subsystémů různých rozměrů, např. komunit, pracovních kolektivů, zájmových sdružení, politických organizací, státních institucí. V daném výzkumu necháváme zatím stranou dílčí subsystémy, jimž budou zasvěcena budoucí šetření monografická [30], a pokoušíme se zachytit reálné makrosystémy pracovní profesionální a politicko-organizační jako předpokládané základní vertikálně diferencované systémy života naší společnosti [31]. Předpokládáme, že ústřední pozice-role v obou systémech jsou objektivně vertikálně diferencovány, že každé individuum uvnitř systémů má svůj reálný dílčí status.

V systému pracovní profesionálním bereme za základ diferenciace stupeň ob-

ektivní složitosti (tvořivosti, oduševnělosti, samostatnosti a kvalifikovanosti) dané profese, předpokládajíce, že v dnešní industriální etapě kulturního vývoje zhruba určuje stupeň společenské efektivity práce, a tím určuje objektivní hodnotovou stupnici práce z hlediska potřeb aktuálního i dohledného příštího vývoje společnosti. Tento předpoklad by měl ovšem sám být dokázán speciálními ekonomicko-technicko-fyziologicko-psychologickými studiemi. Vychází z něho a částečně jej prokazuje ekonomická literatura z oblasti „teorie růstu“ („Human Investment“), vydávaná na Západě i na Východě. Netvrdíme ovšem, že tento předpoklad platí univerzálně a přesně. Pokus o přímé zachycení složitosti práce v empirickém výzkumu má ovšem své značné obtíže vůbec, a v dané etapě výzkumu zvláště. Vedle něho proto uplatňujeme i všechny tradiční nepřímé postupy tak či onak postihující složitost práce (manuální — nemanuální, průmyslová — zemědělská, kvalifikovaná — nequalifikovaná práce apod.). Při studiu systému politického se držíme tradiční diferenciace podle podílu na moci či rozhodování, což je ovšem hledisko velmi obtížně operacionalizovatelné vůbec, a pro nové podmínky společnosti socialistického typu zvláště. Zejména těsné prolnutí politicko-organizačního a pracovního profesionálního systému, těsná vzájemná závislost mimoprofesionální činnosti odrážející se např. ve volených funkcích a činnosti profesionální, činí náš úkol obtížným [33].

Ústřední status-role v každém reálném systému bývá spojena s určitými atributy. Tyto atributy mohou být dvojího druhu: buď jsou předpokladem (zdrojem) pro vykonávání role, nebo jsou jejím důsledkem (nejčastěji kompenzací, již společnost v rámci distribuce za plnění role poskytuje, jindy symbolickým vyjádřením její hodnoty) [34]. Typickým atributem — předpokladem se stává v moderních společnostech výrazně vertikálně diferencované vzdělání a odborná kvalifikace teoretická i praktická, a to v úzkém vztahu k ústřední roli v systému pracovního profesionálním, méně výrazně ve vztahu k ústředním rolím v systémech ostatních. Jistým druhem předpokladu pro role v systému politickém může být profesionální role, a naopak. Předpokladem pro výkon profesionální a zejména politické role mo-

hou být v jistých společnostech ta či ona etnická příslušnost, ten či onen třídní původ nebo minulá třídní příslušnost. Tyto aspekty v našem výzkumu věcně sledujeme, takže se jejich reálná souvislost s vertikálním členěním ve společnosti ukáže; nepovažujeme je však zatím vzhledem k jejich objektivní omezenosti na daný stav společnosti a vzhledem k značnému vyčerpání jejich váhy i v subjektivní sféře u nás za výrazně vertikálně diferencované atributy ústředních rolí. Obdobně nepovažujeme samotný věk či pohlaví za předpoklad výkonu role na tom či onom stupni hodnotové škály, i když je tu zřejmá objektivní souvislost, zprostředkovaná zejména prakticko-zkušebními složkami kvalifikace, popř. speciálními funkcemi ženy ve společnosti. A konečně, stejně přistupujeme i k začlenění různých pracovních profesionálních rolí do systému odvětvové profesionální dělby práce, jež je primárně horizontálního rázu a teprve odvozeně může nabývat vertikálních dimenzí.

Typickým atributem-kompenzací je především dosahovaný důchod, majetek či — synteticky vzato — životní úroveň, zahrnující i takové hodnoty, jako je např. sociální jistota, životní šance apod. Vzdělání může být považováno za kompenzaci svého druhu ve vztahu k rolím rodičů, nikoli však ke vztahu k vlastním rolím zkoumaných jedinců. Způsob života v mimopracovní době má rovněž rysy kompenzace vůči oběma základním rolím. Politické či pracovní profesionální role mohou vůči sobě navzájem hrát úlohu kompenzací. A posléze i sociální prestiž, jež je ve své podstatě subjektivní reflexí objektivního hodnotového systému, nabývá objektivního významu důležité formy kompenzace vůči základním rolím, kompenzace, jež se v určitých společnostech může stát i jakýmsi shrnujícím symbolem všech společenských kompenzací [35].

Některé role ve společnosti mohou tedy mít vedle svého základního významu v tom kterém produktivním systému i vedlejší význam („nános“) předpokladu pro výkon jiné role nebo kompenzace za něj, což lze odlišit jen analyticky. V našem výzkumu se snažíme sledovat základní role, předpoklady a kompenzace relevantní pro danou společnost a jejich vzájemné vztahy, jež nejsou prosty jistého napětí.

Atributy obojího druhu vytvářejí rovněž

dílčí makrosystémy i mikrosystémy („předpokladové“ a „distributivní“), jež jsou však odvozeny od různých reálných „produktivních“ systémů a navíc se formují skrze filtr rodinné příbuzenského systému. I tyto odvozené systémy jsou vertikálně diferencovány, avšak nerovný vztah v nich má intranzitivní ráz, nejde o přímou funkcionální vzájemnou vazbu. Typickými systémy tohoto druhu jsou systém vzdělání a kvalifikace, systém kompenzací, převážnou měrou i způsob života v mimopracovní době a odvozeně systém sociálního prestiže.

Jestliže je historicky vzniklá diferenciacie podle ústředních status-rolí uvnitř reálných systémů v jistém souladu s atributy role (tj. dílčí statusy na různých škálách si víceméně odpovídají), mluvíme o konzistenci či vykrystalizovanosti sociálního statusu v daném systému (čili o kongruenci jeho ukazatelů), v opačném případě o inkonzistenci, nevykrystalizovanosti. Konkrétní rozložení různých dílčích statusů uvnitř reálného systému nazvěme třeba dílčím sociálním profilem individua [36].

Vertikální diferenciaci vzniklou na základě jisté míry konzistence statusu (tj. hrubého souladu ústřední status-role a aspoň hlavních atributů u značné většiny příslušníků daného systému) označujeme jako vnitřní sociální stratifikaci daného reálného systému [37]. Typické rozložení různých dílčích statusů a toho či onoho strata, tj. jakýsi souhrn sociálních profilů individuí charakterizuje „konzistenci atributů strata“ [38] a její konkrétní odlišnosti od ideální konzistence, tedy jakousi míru objektivní stratifikovanosti systému. Ve výzkumu se tento problém objevuje jako „typické vzorce dislokace ukazatelů statusu.“

Konkrétní formy, jichž nabývají tranzitivní systémy vertikální diferenciacie, a tudíž systémy stratifikační, jsou podstatně ovlivňovány svým prolínáním s různými systémy jiného řádu, např. se systémem etnickým, generačním, vztahu pohlaví, náboženským (jenž u nás patrně nehraje příliš podstatnou úlohu a není proto ve výzkumu sledován), teritoriálně sídlištním, především však se systémem rodinné příbuzenským. Výzkum proto věnuje velkou pozornost zachycení významu rodiny jako prostředí „redistribuce“ statusu získaného jednotlivými jejími členy. Vy-

chází přitom sice z osvědčeného předpokladu, že zpravidla se status rodiny víceméně shoduje se statutem její hlavy, ale sleduje současně i různá možná vnitřní napětí mezi rozdílnými individuálními statusy uvnitř rodiny a celkovým statutem rodiny.

Závažným problémem sledovaným ve výzkumu je vztah „objektivní“ vertikální diferenciacie, popř. stratifikace k „subjektivním“ diferenciacím (jsme si vědomi relativnosti tohoto rozlišení) [39]. Výzkum klade otázku, jak se mají objektivní seskupení podle vertikální diferenciacie status-rolí, předpokladů a kompenzací, popř. zjištěná strata, k sociálnímu prestiži, jež se těší skupiny profesí (politicko-mocenské role jsou tu postihovány jen potud, pokud jsou současně rolemi profesionálními), čili do jaké míry jsou ve vědomí společnosti uznávány za strata [40]. Odlišujeme tedy prestiž povolání od jeho objektivní složitosti atd., a to jednak z důvodů zásadních, jednak proto, že pro Československo počítáme se zjištěním určité míry nesouladu těchto ukazatelů [41].

Hledisko prestiže bude sledováno ve zvláštním šetření, jež bude s hlavním výzkumem spojeno ex post prostřednictvím vybraných povolání. V rovině chování se sleduje aspekt preferencí v systému neformální interakce jako důležité kritérium míry „sociální distance“, „otevřenosti“ či „uzavřenosti“ seskupení či strata, jako manifestace jejich reálné subjektivní existence. Studium mobility tento aspekt podstatnou měrou doplní zjištěním vlivu „sociální dědičnosti“, askripce, na utváření strat. Z technických důvodů i vzhledem ke zvláštnostem situace v naší soudobé společnosti není zatím zkoumán aspekt institucionalizovaného chování (např. stupeň organizovanosti jednotlivých seskupení). Vědomí seskupení či strat je zachycováno ve velkém šetření některými otázkami po sebezařazení, spokojenosti s daným postavením apod. Ve zvláštním šetření je (spolu s prestižem) zkoumán „obraz společnosti“, jež spojuje sociálně psychické a ideologické vrstvy společenského vědomí. Jinak jsou z technických důvodů postojové otázky omezeny na minimum. Nepostihujeme ani důležité hledisko vědomí konzistence či inkonzistence statusu [42].

Míra souladu mezi „objektivními“ a „subjektivními“ ukazateli statusu je smě-

rodatná pro posuzování „vyhraněnosti“, „vyzrálosti“ nebo naopak míry „dekompozice“ stratifikace, zkrátka stupně subjektivní manifestace objektivně zjištěných strat v rovině chování a vědomí. (Na rozdíl od některých sociologických koncepcí nemarxistických nepracujeme v této souvislosti s pojmem „třída“, který rezervujeme pro speciální případy objektivní stratifikace.) [43]

Všechny dosavadní úvahy, jež se týkaly dílčích systémů, lze s jistou mírou opatrnosti přenést do roviny globální společnosti. Interferenci různých dílčích „produktivních“ i „odvozených“ systémů dalších se vytváří souhrnný sociální status či profil jednotlivce, popř. rodiny, a celospolečenská vertikální diferenciacie. Nejzávažnějším problémem je tu shoda či neshoda mezi objektivní dílčí diferenciací v reálných „produktivních“ systémech, zvláště v systému pracovní profesijním a politickém, čili — při jisté míře konzistence statusů uvnitř těchto systémů — otázka, zda a v jaké míře je globální společnost stratifikována. Dále je třeba ve výzkumu zjistit, která z těchto dvou vertikálních diferenciací je důležitějším momentem globální společenské vertikální diferenciacie (popř. stratifikace), zda některý z obou systémů dominuje natolik, že jeho ústřední role se stává ústřední rolí celé společnosti a že dílčí status uvnitř něho se stává generalizovaným statusem s celospolečenskou platností [44]. (V případě přílišné dominance politického systému by šlo o přílišnou, z funkcionálního hlediska nadbytečnou intervenci moci v hlavním produktivním systému, tj. systému pracovní profesijním.) Jinak řečeno, klademe otázku, zda je sociální postavení člověka v naší společnosti určováno převážně jeho socioprofesionální rolí nebo jeho rolí politickou.

Takto můžeme klást otázku především proto, že vlastnictví výrobních prostředků přestalo být výrazným diferencujícím činitelem ve vertikální škále, i vzhledem k tomu, že majetkové rozdíly byly v procesu vývoje naší společnosti podstatně sníženy a evidentně nejsou hlavním diferencujícím činitelem.

Pro kapitalistickou třídní společnost by bylo třeba postavit otázku, zda se oba systémy — pracovní profesijní a politický — neprolínají, spojeny systémem

výlučného individuálního či skupinového vlastnictví výrobních prostředků do té míry, že základem sociálního postavení se stává v podstatě vlastnictví s odpovídajícím podílem na moci [45]. Třídní diferenciaci rozumíme totiž zvláštní druh polární vyhraněnosti, jež je sociálním rozpětím překračujícím perspektivní (a v jisté fázi vývoje i aktuální) nezbytné funkcionální potřeby fungování a rozvoje kulturního systému, a vždy podstatně omezujícím potřeby rozvoje sumy osobností [46]. Třídní diferenciaci tedy nespojujeme ani s tím či oním stupněm subjektivní vyhraněnosti (je to fenomén v podstatě objektivní, i když ve sféře vědomí a akce se manifestuje a realizuje), ani s tou či onou mírou uzavřenosti strat (vlivu „sociální dědičnosti“, „askripce“ atd.), i když pochopitelně tato míra je v třídní společnosti zpravidla větší [47]. Pro vznik tříd je však nezbytné, aby určitý činitel (zpravidla vlastnictví výrobních prostředků a s ním spjatá moc) do jisté míry aktuálně propojil reálné produktivní systémy mezi sebou navzájem i se systémy odvozenými, jakož i základní sféry života společnosti (materiální, organizačně institucionální a duchovní), že vzniknou rigidní hranice mezi přítomnými vrstvami, hranice diktuji antagonistům zájmů a vztah třídního boje [48]. To vše je také důvodem, proč tradiční kritéria tzv. třídní příslušnosti dožívající v naší společnosti v oslabené, odumírající podobě (příslušnost k vlastnickému sektoru a bezprostřednost účasti na materiální výrobě) sice ve výzkumu sledujeme, avšak počítáme s nimi jako s kritérii diferencujícími převážně horizontálně, a vertikálně nanejvýš odvozeně od kritérii jiných.

Je zjevné, že mohou vznikat různé kombinace charakteristik vertikální diferenciacie podle velikosti sociálního rozpětí, polární vyhraněnosti, dominance toho či onoho reálného dílčího systému a tím konkrétního kritéria diferenciacie, souladu či nesouladu objektivních kritérií (čili „stratifikovanosti“ společnosti), souladu či nesouladu principů stratifikace a mechanis-
mů selekce a přiřazování, subjektivní vyhraněnosti či nevyhraněnosti stratifikace (např. „uznávání“ strata, jeho „uvědomělosti“, „uzavřenosti“, „organizovanosti“) atd. Tyto kombinace jsou vázány na

různé konkrétně historické souhry ve stavech kulturního, personálního a sociálního systému a jsou tedy historicky proměnlivé, mohou být výsledky procesů postupného „vyzrávání“ nebo naopak „dekompozice“ stratifikace, „denivelizace“ či „nivelizace“, nebo výrazem různých kombinovaných přechodných stupňů v těchto procesech. Cílem výzkumu je empiricky zjistit — pokud to bude možné — reálný stav československé společnosti z uvedených hledisek. Vedle určitého technicky zdůvodněného zjednodušení je hlavní metodologickou obtíží výzkumu skutečnost, že v rovině jednotlivých indikátorů či indexů zjistíme vlastně pouze souhrnný stav bez náležitého odlišení jeho komponent a procesů jeho geneze, bez postižení primárních a sekundárních vlivů, příčin a následků. Šetření bude proto velmi náročné na metody matematicko-statistického zpracování a na teoretickou analýzu a interpretaci výsledků.

V této souvislosti se klade i závažná otázka možnosti překonání sociální stratifikace v budoucím vývoji lidstva (souvisící s otázkou historických příčin její dosavadní existence). Je to otázka, zda nezbytná vertikální diferenciace individuí, popř. některých sociálních rolí, bude moci být různorodými činnostmi individua a střídáním rolí, jakož i vyrovnáním kompenzací omezena natolik, že nepovede ke konzistenci sociálního statusu a vytvoření stratifikace. K zodpovězení této otázky není zatím dostatek materiálu. Stačí poznamenat jen tolik, že ve společnostech na dosavadní kulturní úrovni a na kulturní úrovni, která je zatím v dohledu, je zatím zřejmě vertikální sociální diferenciace nezbytná. Společnost, schopná vyrobit podstatně více, než je nezbytné pro udržování pracovní síly, neschopná však dosud uspokojit racionální potřeby lidí, a navíc objektivně diferencovaná co do charakteru práce, musí být nutně v té či oné míře vertikálně diferencovaná, ba stratifikovaná. Tuto minimální nezbytnou míru vertikální diferenciace však mnohé soudobé společnosti podstatně překračují. Skutečný problém tkví v tom, proč tomu tak je a jaké jsou možnosti překonání tohoto stavu. Při posuzování budoucího vývoje je ovšem třeba brát v úvahu možnost a pravděpodobnost mizení třídně podmíněné a formované vertikální dife-

renciace, a rozhodně je třeba brát v úvahu i perspektivy vědeckotechnické revoluce, s ní spjatých přeměn v charakteru práce a „hojnosti“ materiálních i duchovních užitečných hodnot, s kterou lze na jejím základě počítat. I když tedy jsme při posuzování budoucnosti opatrní a strážliví, nemůžeme za jediné hledisko pro budoucí uspořádání sociálního systému považovat funkcionální nezbytnosti soudobých industriálních nebo k postindustriálnímu stadiu spějících společností [49].

Uvedené významné charakteristiky sociálního postavení člověka v naší společnosti nejsou však charakteristikami jedinými. Je proto důležité konkrétně zjistit, zda ta či ona stránka vertikální sociální diferenciace (popř. stratifikace) hraje významnější, stejně významnou či méně významnou roli při určování sociálního postavení individua než některé další diferenciace, které nejsou převážně charakteristikami vertikálními. Jde zejména o sociální diferenciace podmíněvané příslušností ke skupině a podskupině povolání, k výrobnímu odvětví či ekonomickému sektoru, k tradičním třídním skupinám, k některé teritoriálně či nacionálně určené skupině, ke skupině mužů či žen, k různým skupinám věkovým a generačním, ke skupinám podle tzv. třídního původu či minulého třídního zařazení apod.

3.3 VERTIKÁLNÍ MOBILITA

Sociální mobilitou rozumíme přesuny individuí (a sociálních seskupení) z jedné pozice v určitém produktivním (a tudíž tranzitivním) sociálním makrosystému do jiné pozice v tomtéž systému, a změnu rolí (funkcí) spojenou s tímto přesunem. Z tohoto vymezení je zřejmé, že za mobilitu nepovažujeme pouhou změnu atributů určité pozice-role, ať už tyto atributy mají charakter předpokladů či konsekvencí zaujeté pozice a výkonu role. (Viz výše 3.2) Tyto změny atributů nás nicméně zajímají jako závažné koreláty mobility, zejména pokud se mohou stát předpokladem mobility v některém dalším paralelním makrosystému, nebo skrze nejrozličnější sociální filtry (rodinné příbuzenský systém, vzdělávací soustava) mohou ovlivnit mobilitu dalších osob.

Za vertikální mobilitu považujeme přesun individuí (seskupení) mezi takovými

pozicemi (místy). o nichž má smysl z důvodů vyložených dříve (viz 3.2) uvažovat v pojmech „vyšší — nižší“; pohyb mezi nimi pak lze označit za „vzestup“ nebo „sestup“ [50]. Vzhledem k nesmírné komplikovanosti reálných diferenciací v sociálních systémech i vzhledem k mnohdimenzionalnosti hodnotových systémů je zřejmé, že rozlišení „vertikální“ a „horizontální“ mobility je možné jen v teoretické rovině jako rozlišení dvou extrémních ideálních typů, zatímco empiricky zjištělné pohyby v sobě zahrnují oba momenty, takže jednotlivý mobilní pohyb můžeme jen aproximativně a s jistou dávkou svévole označit za „vzestup“, „sestup“ či „horizontální přesun“ [51].

Sociální mobilita jednak odráží existující stav sociálního systému — v tomto smyslu je již od dob M. Webera považována za jednu z nejdůležitějších charakteristik sociální struktury společnosti vůbec a v teoretických úvahách jsou určité typy sociálních struktur spojovány s určitými typy mobility [52]; z rozsahu, směru, rozpětí a dalších momentů mobility, zjištěných empirickými výzkumy, se pak usuzuje na způsob sociálního ustrojení společnosti [53] —, jednak se do ní promítají a skrze ni se naplňují změny sociálního systému, které mohou pramenit ze změn v kulturním systému (zvláště vědeckotechnického rozvoje) [54] či z řešení vlastních vnitřních napětí a konfliktů sociálního systému. Faktorem nepochybně ovlivňujícím sociální mobilitu je i diferenciální plodnost jednotlivých společenských skupin, podmíněná specifickými kulturními vzorci.

Individuální mobilita tedy neprobíhá na „statickém pozadí“ sociálního systému, respektive dílčích produktivních makrosystémů. Tyto systémy procházejí neustálými změnami, jež se realizují prostřednictvím sociální mobility a jsou tedy do značné míry zkoumáním mobility empiricky postžitelné. Výzkum sociální diferenciace a výzkum mobility tak představují dva komplementární (nikoli však jediné) směry zkoumání sociální struktury společnosti. Zmíněná komplementarita je však spíše teoretického než praktického rázu: obvykle nemáme k dispozici paralelní srovnatelná šetření sociální diferenciace a mobility, uskutečněná na tomtéž souboru ve stejném časovém úseku. V ta-

kových případech — a to se týká i našeho výzkumu — jsou šetření sociální diferenciace k přítomnému časovému okamžiku doplňována mobilním šetřením zpět do minulosti. Zde se pak stává závažným teoretickým problémem zdůvodněný přechod od výroků o zjištěné mobilitě k výroků o předpokládaném stavu sociální struktury dané společnosti v minulém časovém období, pro něž bylo šetření uskutečněno.

Vzhledem k mimořádnému významu pracovního profesionálního systému ve společnosti industriálního typu i k formativní funkci lidské práce (viz 3.1), i z důvodů metodicko-technických (viz 5.3), sledujeme sociální mobilitu v rámci pracovního profesionálního systému, což operacionálně postihujeme řadou doplňujících se „mobilitních polí“, z nichž za nejdůležitější považujeme pole zachycující změny v objektivní složitosti vykonávané práce.

Smyslem mobilních šetření není jen prostý popis rozsahu, směru, dosahu a dalších charakteristik mobilních pohybů v rámci daného sociálního systému. Mobilitu — či stabilitu — je možno a nutno sledovat nejen vzhledem ke globálním sociálním soustavám, ale též vzhledem k mobilnímu — popřípadě imobilnímu — jedinci a jeho individuálním charakteristikám. Cílem této výzkumné orientace je odhalení mechanismů, jejichž prostřednictvím se mobilita uskutečňuje, tj. mechanismů a kritérií sociální selekce, mobilních kanálů, mobilních bariér apod. Kromě těchto „předpokladových“ faktorů je nutno zkoumat i konsekvence, které mobilita jedinci přináší, ať již jde o zmíněné změny v atributech sociálních pozic (zvl. v různých druzích kompenzací) či o konsekvence ve sféře sociálního chování či sociálního vědomí. Výzkum sleduje především vliv mobility na oblast preferencí ve sféře sociální interakce [55] a na způsob vnímání sociální diferenciace.

Pokud jde o zkoumání „předpokladových“ faktorů, mimořádný význam má zkoumání funkce rodiny a rodinně příbuzenského systému. Zajímá nás především, jakými způsoby uskutečňuje rodina „přidělování statusu“ dětem (což je její základní sociální funkcí ve všech společenských systémech), jak ovlivňuje sociální distribuci „předpokladů“ pro výkon pracovního profesionálních rolí, zejména vzdě-

lání a kvalifikace. Proto doplňujeme šetření mobility „historických generací“, vymezených začleněním do pracovně profesionálního systému k některým historickým datům, která tvoří základní časovou osnovu mobilitního šetření, detailním zkoumáním mobility uvnitř „přirozených generací“ a mezi nimi navzájem. Teprve srovnání historické, intergenerační a intragenerační mobility a nalezení jejich vnitřní souvztažnosti umožňuje relativně uceleně zachytit mobilitní pohyb v rámci daného sociálního makrosystému ve vymezeném časovém úseku jak v jeho úhrnných efektech, tak v jeho vnitřní dynamice a mechanismech, a vytváří tak předpoklady pro zdůvodněnější výroky o předpokládaných minulých stavech tohoto systému.

3.4 TYPY SOCIÁLNÍ STRUKTURY RELEVANTNÍ PRO VÝZKUM SOUDOBÉ ČESKOSLOVENSKÉ SPOLEČNOSTI

Abstrakcí a generalizací z empirických sociálních systémů lze teoreticky zkonstruovat typy sociálních struktur, charakterizující je buď po jedné stránce nebo synteticky. Mezi teoretickými koncepty těchto typů a historickou realitou je i v optimálním případě určité napětí a proces vzájemného korigování v koloběhu vědecké poznání — ideologie — praxe.

Má-li se s typy sociálních struktur pracovat na vědecké úrovni, je třeba respektovat určitá metodologická pravidla, např.:

a) pracovat jen s historicky relevantními typy, tj. s těmi, jež jsou pro daný systém vzhledem k jeho vývojovým tendencím možné jako následný stav (ať už v důsledku progresu, regrese či stagnace);

b) analyzovat daný systém z hlediska všech typů, jež jsou vzhledem k vývojovým tendencím možné, bez jakéhokoli apriorního zaujetí, tedy charakterizovat empiricky zjištěný stav společnosti tak, jak ve skutečnosti je;

c) přísně vážit pravděpodobnost realizace toho kterého typu a tím i jeho váhu při charakteristice daného systému;

d) obzvláštní opatrnost zachovávat při práci s analytickými typy vytvořenými buď extrémní abstrakcí jako krajní póly kontinuí (např. společnost „totalitární“ a „demokratická“), nebo s předpokládanými klasifikačními typy vytvořenými hypote-

tickou predikcí na základě prodloužení existujících tendencí, aniž existují jejich reálné empirické koreláty (např. „zralý socialismus“, „komunismus“, „postindustriální společnost“);

e) přísně odlišovat soudy o vývojových trendech směřujících k určitým typům, označující je buď jako možné či pravděpodobné, nebo jako progresivní, konzervativní apod., neboť první druh soudů může vycházet bezprostředně ze zjištění empirických pravidelností, zatímco druhý předpokládá vědecké hodnocení na základě složité soustavy teoretických kritérií a nese s sebou velké riziko omylu. Označení těch či oněch trendů za žádoucí z hlediska té či oné společenské skupiny může být rovněž výsledkem — ovšem ještě složitější a náročnější — vědecké analýzy. Je nutno je odlišovat od ztotožnění badatele se zájmy té či oné skupiny, jež je aktem ideologického charakteru, lépe či hůře odpovídajícím výsledkům vědeckého rozboru. [56].

Na základě předběžných analýz se pro rozbor soudobé československé společnosti zdají být relevantní zejména ty typy sociální struktury (s důrazem na stratifikaci), které buď odpovídají některým historicky minulým stavům, popř. jejich jednotlivým stránkám (s možností „přežívání“ v současnosti), nebo řadě reálných tendencí přítomného stavu společnosti (s možností rozvoje a převládnutí v budoucnosti) [57]. Za východisko našich úvah o typech sociální stratifikace nemůžeme ovšem zvolit právní formu vlastnictví výrobních prostředků samu o sobě — tato forma může totiž souhrnem reálných vztahů, jež ji naplňují, nabýt zcela jiného nebo pozměněného obsahu. Jestliže za nejdůležitější ukazatele reálné stratifikace zvolíme základní kompenzace, jichž se dostává nositelům určitých rolí (majetek či životní úroveň, moc, způsob života v mimopracovní době a — odvozeně — prestiž) a jestliže dominující status-role rozdělíme tak, aby odpovídaly sociálním skupinám, jež v nejnovější historii Československa hrály, hrají nebo mohou hrát významnou roli, dostaneme např. schéma 2, znázorňující typy sociální stratifikace s jim odpovídajícími mechanismy selekce a přiřazování, relevantních pro analýzu soudobé československé společnosti [58] (nepracujeme proto s typy kastovní či

1	2	3	4	5	6	
Typ stratifikace	Kapitalistický	Dělnický	Byrokratický	Rovnostářský	Technokratický či kulturokratický	Socialistický
Dominující status- role (základ generalizovaného statusu)	Vlastnictví výrobních prostředků	Pracovně profesionální z hlediska bezprostřednosti účasti na materiální výrobě	Politická	Způsob života v mimopracovní době (spotřeba)	Pracovně profesionální z hlediska výkonu	Pracovně profesionální z hlediska výkonu při respektování způsobu života v mimopracovní době (spotřeba)
Typ mechanismu selekce a přiřazování	Askripcce na základě soukromého a skupinového monopolního vlastnictví výrobních prostředků	Askripcce na základě bezprostřední účasti na materiální výrobě	Askripcce na základě monopolní moci	Obrácená askripcce ve prospěch nekvalifikovaných a nevýkonných, ve prospěch „spotřebitelů“	Askripcce na základě výkonu odborných rolí při rozvoji kultury	Dle výkonu při respektování potřeb celé společnosti
Sociální skupina, v jejíž prospěch se děje distribuce	Buržoazie (soukromí či skupinový monopolní vlastníci)	Dělnická třída (bezprostřední materiální výrobci)	Byrokracie (monopolní nositelé moci)	Nekvalifikování a nevýkonní „spotřebitelé“	„Tvůrčí inteligence“	Celek společnosti diferencovaný podle výkonu při vytváření kulturních hodnot a kvalifikace pro výkon

feudální stratifikace ani s typem komunistického uspořádání společnosti).

Pokud jde o právní formu vlastnictví výrobních prostředků, je zřejmé, že typu 1 odpovídá nejspíše soukromé vlastnictví, zatímco pro typy 2 a 6 je příznačné vlastnictví kolektivní. Avšak typy 3, 5 a svým způsobem i typ 4 je možno si představit v té či oné vlastnické formě, s tím, že typy 3 a 5 by v reálném fungování fakticky zevnitř omezovaly a měnily principy kolektivního vlastnictví.

Typy 1 a 6 jsme schopni charakterizovat poměrně komplexně, synteticky, a domníváme se, že jsou v principu typy klasifikačními, tj. že je možné některé z přítomných nebo budoucích společností do nich v podstatě zařadit. Naproti tomu typy 2–5 mají spíše analytický charakter, i když nepostrádají empirických korelátů, jež v realitě modifikují oba typy základní.

Obtíž je v tom, že téměř žádnou moderní společnost nelze beze zbytku vtěsnat do jednoho takto nebo podobně zkonstruovaného typu. Dokonce ani nejvyhraněnější z nich, kapitalismus, neexistuje dnes v realitě ve své čisté, „klasické“ podobě. Je tomu tak jednak proto, že se v realitě zpravidla současně uplatňují různé typy stratifikace a selektivních a přiřazovacích mechanismů, jednak proto, že postavení různých skupin se může lišit podle toho, o který druh kompenzace jde. Jsou proto možné v téže společnosti různé kombinace typů, buď všeobecně nebo pro různé druhy kompenzací. Navíc pak se jednotlivé typy zcela nevyklučují, nýbrž někdy přímo překrývají, lišíc se pouze tím či oním akcentem [59].

V naznačeném schématu je zralý socialismus v podstatě pojímán jako moderní obsahově i formálně demokratická společnost výkonu, založená na kolektivním

vlastnictví výrobních prostředků. Šlo by nepochybně o společnost sociálně diferencovanou (s dominující úlohou diferenciací pracovních profesí) a stratifikovanou, a to především na základě stupně společenské efektivity (a tedy složitosti) práce, o společnost, jejíž poměrně široká a otevřená elita je současně elitou kvalifikace, výkonu, společenské aktivity i moci. Stratifikace zralé socialistické společnosti svým rozpětím odpovídá funkcionálním potřebám rozvoje industriálního kulturního systému, je graduálně uspořádaná a je vytvářena straty maximálně otevřenými (aniž lze zcela vyloučit vliv sociálního dědictví a askripce z hlediska příslušnosti k té či oné skupině složitosti práce a kvalifikace, jež ovšem spoluurčuje reálné výkony a kvalifikaci lidí v ní zrozených).

K svému vytvoření a fungování potřebuje zralý socialistický sociální systém řadu podmínek:

a) Podmínky mezinárodní — omezení intenzity a forem mezinárodního třídního a nacionálního boje na takovou míru, jež umožní soustředit dostatek prostředků a sil na vnitřní fungování a rozvoj systému; jistý stupeň spolupráce socialistických sil v mezinárodním měřítku.

b) Vnitřní podmínky sociálně historické — organické uzrání socialistického sociálního systému, jeho emancipace od historicky minulých systémů a průvodních procesů jeho geneze (např. byrokratizace, nivelizace, rovnostářské revoluce).

c) Vnitřní podmínky kulturní — dosažení technicko-organizační úrovně výroby, rozvoje a společenské funkce vědy, vzdělanosti a kvalifikovanosti, životní úrovně a životního slohu, odpovídající kultuře industriální společnosti. (Lze detailními úvahami prokázat, že bez těchto kulturních podmínek nemůže zralý socialismus bez poruch fungovat.) [60]

Předpokládaný zralý socialismus není přirozeně jediným možným typem sociálního uspořádání společnosti na kulturním stupni industriální vyspělosti, i když má podle našeho názoru blízko k optimálnímu sociálnímu řešení vztahu industriální kultury a jednotlivce. Prvky moderní společnosti výkonu se utvářejí jistě i na bázi kapitalismu, popř. i jiných typů společenského uspořádání, ve společenské realitě zatím v řadě případů výrazněji, než je tomu u dnešních reálných společností

socialistického typu. Existuje proto nepochybně i celá řada společných rysů a tendencí v sociálním systému všech industriálních společností. Různé typy těchto společností můžeme považovat za varianty sociálního systému jedné kultury, přičemž je věcí reálného vývoje a vědeckého studia reality, aby prokázaly, který z typů je kulturně funkčnější, a proto vývojově vyšší [61]. Dosažení souhrnu nezbytných podmínek vzniku a fungování zralého socialismu je záležitostí dlouhodobého, složitého a nerovnoměrného vývoje. Proto je podle našeho názoru zralý socialismus dosud pouze teoretickým typem a je nutno jej lišit od reálných společností, jež se k tomuto typu mohou více či méně blížit (obsahující přitom prvky jiných typů společenského uspořádání) a jejichž vývoj k zralému socialismu je více či méně možný a pravděpodobný. Konstrukce tohoto typu má ovšem velký vědecký (a pouze odvozeně ideologický) význam pro analýzu soudobých společností socialistického typu, neboť jim — obrazně řečeno — nastavuje zrcadlo optimálního modelu společenského uspořádání, spojujícího kulturní vymoženosti moderní industriální společnosti s humanistickými principy socialistického sociálního systému.

Jedním z úkolů daného řešení je přispět ke konkrétnímu zodpovězení otázky, které typy sociální stratifikace a odpovídajících mechanismů se reálně uplatňují v soudobé československé společnosti a v kterých směrech a jakými historickými cestami vznikly, a tím přispět k verifikaci řady víceméně hypotetických soudů, jež o tom byly na základě řady sociologických analýz vysloveny, a to bez apriorního zaujetí pro to či ono z dosud vyslovených hodnocení současného stavu československé společnosti.

3.5 SHRUTÍ ZÁKLADNÍCH ÚKOLŮ ŠETŘENÍ

Ve smyslu výše uvedených teoretických úvah má šetření zjistit

— reálné rozložení daného souboru na jednotlivých škálách, operacionálně postihujících vertikální diferenciaci společnosti;

— stupeň kongruence/inkongruence vertikální diferenciací status-rolí v obou základních produktivních makrosystémech,

pracovně profesionálním a politicko-mocenském;

— stupeň kongruence/inkongruence vertikální diferenciace základních status-rolí (pracovně profesionální a politicko-mocenské) s vertikálně diferencovanými objektivními znaky atributního charakteru (vzdělání, životní úroveň, životní styl);

— stupeň kongruence/inkongruence vertikální diferenciace vybraných pracovně profesionálních rolí (diferenciace v složitosti práce) a sociálního prestiže odpovídajících profesí;

— rozložení dílčích souborů, vyčleněných na základě „horizontálně“ diferencujících znaků, na škálách postihujících vertikální diferenciaci a odpovídající stupni kongruence/inkongruence uvnitř těchto souborů;

— reálné rozložení daného souboru z hlediska konstruovaného souhrnného sociálního statusu a z hlediska stupně jeho konzistence/inkonzistence;

— základní typické vzorce dislokace činitelů sociálního statusu, vyskytující se v daném souboru;

— koreláty objektivního souhrnného sociálního statusu, jeho jednotlivých činitelů a stupně jejich kongruence/inkongruence ve sféře sociální interakce (typické interakční, popř. preferenční vzorce) a ve sféře sociálního vědomí (zejména typické způsoby percepce objektivní sociální diferenciace v tzv. „images of society“);

— mobilitu v rámci daného souboru v určených mobilních polích a časových intervalech, zejména z hlediska rozsahu mobility (poměr mobilní-stabilní), směru mobility (východisko-cíl, vzestup-sestup), dosahu mobility (překonávání distance) atd.;

— mobilitu v rámci daného souboru, strukturovaného podle přirozených generací;

— základní typické mobilní vzorce intra-generační a zejména intergenerační mobility (pro tři základní generace, tvořící osu mobilního šetření);

— vzájemné vztahy jednotlivých typů mobility: historické, intergenerační a intra-generační, postižené jednotlivými mobilními poli (zvl. hospodářské postavení, složitost práce a hospodářské odvětví); mobility a vzdělání; mobility a migrace;

— koreláty jednotlivých typů mobility, zejména pak „horizontálně“ diferencující znaky.

Na základě předcházejících zjištění bude základním úkolem vyslovit zdůvodněné výroky o stupni současné vertikální diferenciace, popř. stratifikace soudobé československé společnosti a — s jistou rezervou — o stavech předcházejících; dále provést komparaci se současným stavem kulturního systému československé společnosti a jeho předcházejícím vývojem; postihnout některé základní mechanismy obsazování pozic a přidělování rolí a jejich vybavování příslušnými atributy, tj. najít některá základní kritéria sociální selekce; konečně, pokusit se o teoretické vysvětlení zjištěných empirických pravidelností a na tomto základě o prognózu možných vývojových tendencí československé společnosti.

4. Předpokládané rysy vertikální diferenciace a mobility československé společnosti

Teoretická koncepce výzkumu i jeho metodologicko-technická výbava vycházejí z představy, které členové týmu mají o povaze sociální struktury soudobé československé společnosti a o základních rysech její diferenciace a mobility. Zdrojem těchto představ je jednak racionalizovaná primární zkušenost, jednak výsledky mimosociologického zkoumání společnosti (např. ekonomického, filosofického, právního), popřípadě výsledky prvních pokusů o sociologickou analýzu nevlastního empirického materiálu (zejména statistiky) [62]. Možným zdrojem je konec konců i analogie s ostatními socialistickými společnostmi (zvláště polskou, jugoslávskou a maďarskou), které již byly v té či oné míře objektem sociologického zájmu. Tyto představy jsou zčásti popisné, konstatujícího charakteru; základní funkci výzkumu bude prověření jejich zdůvodněnosti, jejich zpřesnění a rozšíření.

Domníváme se především, že soudobá československá společnost je vertikálně diferencovaná ve všech dimenzích, které jsou v šetření operacionálně postihovány (složitost práce, vzdělání, podíl na moci a řízení, životní úroveň a způsob života ve volném čase), a že tyto dimenze mají podstatný význam pro určení sociálního postavení a formování sociální podoby příslušníka této společnosti.

Nejméně jasná je konkrétní podoba vertikální diferenciace v kritériích týkajících se účasti na řízení, sociálního prestiže, způsobu trávení volného času, a její důsledky pro oblast interakce a společenského vědomí. Ve velké většině kritérií je vertikální rozpětí menší než v jiných společnostech na témže

stupni rozvoje kultury a převládá patrně graduální rozložení hodnot. Současně se zdá, že vertikální diferenciace v oblasti socioprofesionálního zařazení je nedostatečná vzhledem k teoretickému typu socialistické společnosti i vzhledem ke konkrétním potřebám dalšího progresivního vývoje kulturního systému. Všechny ostatní diferenciace, o kterých něco víme (vzdělání a kvalifikace, podíl na moci a řízení, materiální kompenzace, sociální prestiž), ještě více prohlubují nedostatečnost sociálního rozpětí v oblasti socioprofesionálního zařazení. Naproti tomu diferenciace daná podílem na moci a řízení zčásti v závislosti na socioprofesionálním zařazení, zčásti mimo závislost na socioprofesionálním zařazení je patrně příliš výrazná vzhledem k funkcionálním potřebám dalšího pohybu kulturního systému.

Je otázkou, zda a v jak vyhraněné podobě existuje v Československu sociální stratifikace. Domníváme se, že Československo leží někde mezi dvěma krajními polohami — mezi společnostmi nivelizovanou se značnou mírou inkonzistence statusu a mezi společností stratifikovanou. Kam přesně v tomto rozmezí Československo patří, může zodpovědět až výzkum. Není rovněž vyloučeno, že se zjistí, že v Československu převládají některé inkonzistentní typické dislokační vzorce statusu, jež vytvářejí jiná reálná seskupení, než jsou předpokládána, víceméně konzistentní strata.

Pokud jde o to, která vertikální diferenciace má dominující postavení, jsou tu možné v podstatě dvě alternativy: vertikální diferenciace daná profesionálně pracovním systémem, nebo vertikální diferenciace daná politickým systémem. Domníváme se, že pravděpodobnější je pro soudobé Československo již převládnutí významu vertikální diferenciace v systému pracovním profesionálním nebo přibližná rovnováha obou systémů, přičemž bude pravděpodobně zjištěna jistá míra neshody stratifikačních systémů, jež z nich vyplývají.

Poměrně nejisté jsou naše soudy pokud jde o význam kritérií vertikální diferenciace na straně jedné, a jiných výrazných sociálních diferenciací ve společnosti na straně druhé. Určitou roli ve společnosti patrně dosud hrají kritéria spjatá tak či onak s někdejšími nebo současnými třídními postavením (pro současnost vlastnický sektor, příslušnost k fyzické nebo duševní práci atd.). Domníváme se však, že kritérium složitosti práce a vůbec význam socioprofesionálního zařazení již v podstatě objektivně přerostl tato tradiční kritéria. Teprve výzkumem lze zjistit, jaké jsou vztahy ostatních kritérií sociální diferenciace k diferenciaci podle složitosti práce. Například zřejmě velmi výrazný vliv bude mít diferenciace horizontálního charakteru pokud jde o povolání a skupiny povolání, dají se očekávat podstatné vlivy příslušnosti k pohlaví, k věkovým generačním skupinám apod.

Přesnější postižení váhy jednotlivých typů sociální stratifikace v soudobé československé společnosti bude možné až na základě vý-

zkumu a interpretačních prací, jež na něj naváží, stejně tak jako nástin možných tendencí vývoje a skupin na nich zainteresovaných.

Předpokládáme dále, že československá společnost je v několika uplynulých desetiletích, kdy ji z kulturního i ze sociálního hlediska můžeme označit za „společnost v přechodu“, charakterizována velmi výraznou sociální mobilitou podmíněnou jak obecným kulturním, zvláště ekonomickotechnickým pohybem, tak několikerou politickou a politickoekonomickou restrukturalizací. V časovém intervalu, který šetření postihuje, se vystřídaly čtyři politické struktury a fungovalo šest ekonomických soustav — to vše na pozadí vnitřního vývoje společnosti industrialního, popřípadě industrializujícího se typu. Z těchto změn a ze sondami prověřené schopnosti lidí diskriminovat časové intervaly v minulosti vycházíme při stanovení základních časových bodů, tvořících osnovu šetření „historické“ mobility, tj. mobility uskutečňující se v historickém čase, bez ohledu na její individuální a generační vázanost. Všechny tyto změny přímo či zprostředkovaně zasáhly pracovní profesionální systém, v jehož rámci mobilitu sledujeme, a modifikovaly několikrát jeho vlastní specifickou temporalitu.

Pokud jde o rozsah mobility, domníváme se, že se ve všech sledovaných mobilitních polích v průběhu celého šetřeného období (či přinejmenším do roku 1960) zvětšuje, přičemž se ovšem několikrát mění proporce mobility intergenerační a intragenerační. Prudký vzestup intrageneračního pohybu lze předpokládat v období 1937—1946, kdy ovšem nejsou rovnoměrně zasažena všechna generační pásma, a zejména v období 1946—1952, kdy proběhla nehlubší sociálně politická a ekonomická restrukturalizace společnosti. Ve stabilizovaných systémech je proporce intergenerační a intragenerační mobility zhruba sálá, změna této proporce je příznakem proměny kritérií sociální selekce, mobilitních vzorů. V našem případě je však proměna selektivních mechanismů součástí celkové transformace systémů. Domníváme se, že podíl intragenerační mobility po roce 1952 a zejména po roce 1960 sice klesá, ale nedosahuje úrovně před rokem 1937. Tento proces souvisí patrně s postupnou stabilizací systému a s rostoucím významem kvalifikace pro výkon jako kritéria selekce, i s významem školství pro získání kvalifikace — což vede např. i k tomu, že již realizovaná kariéra může být dodatečně legitimována studiem. Vývoj objemu mobility po roce 1960 není jasný, lze očekávat i stagnaci či pokles.

Pokud jde o směry mobilitních pohybů, očekáváme zjištění dvou obecných tendencí: z hlediska socioekonomického statusu dominuje po celé šetřené období — s některými výjimkami — pohyb směrem k postavení dělníka a zaměstnance, což je jednak podmíněno pronikavými změnami ve sféře vlastnictví po roce 1945, jednak obecným ekonomickotechnickým pohybem. Z hlediska oboru činnosti tento obecný kulturní pohyb zá-

roven vede — opět s některými výjimkami — ke změnám proporcí primárního, sekundárního a terciárního sektoru, jež se uskutečňují individuálními mobilitními pohyby. Výjimky z obou těchto tendencí očekáváme zejména v oblasti zemědělské malovýroby (důsledky pozemkové reformy po roce 1945), i v oblasti řemeslné živnostenské malovýroby (zejména „socializace“ a „industrializace“ řady služeb). Pro období po roce 1952 bude zřejmě velmi charakteristický pohyb mezi zemědělstvím a průmyslem. Bude možno zjistit význam vlastnických přeměn na vesnici pro tento pohyb. Pohyb z hlediska oboru činnosti odráží zřejmě i některé stránky politicko-mocenské restrukturalizace společnosti: zejména v období 1945—1952 lze očekávat výrazný intragenerační pohyb v oblasti veřejné správy, soudnictví, bezpečnosti, masových komunikačních prostředků, armády. Důležité bude vysledování rekručních zón, z nichž pocházelí lidé obsazující v tomto uvedeném období tyto oblasti. Podobné procesy lze očekávat v oblasti školství, osvěty, vědy a výzkumu, zdravotnictví a sociální péče. Lze předpokládat, že zejména ve vyjmenovaných oblastech bude možno vysledovat souhru autonomní temporality pracovních profesionálního systému s procesem modifikace kritérií sociální selekce: po období výrazné intragenerační mobility 1946—1952 se zřejmě tyto oblasti v následujícím období „uzavírají“ přílivu nových lidí, protože všechny pozice jsou obsazeny, ale z věkového hlediska nerovnoměrně. Po roce 1960 se v důsledku odchodu nejstarší generační vrstvy znovu „otevívají“, ale selekce již probíhá podle poněkud odlišných kritérií, což se odráží ve vzrůstajícím významu intergenerační mobility.

Pohyb, o němž lze vypovídat v pojmech „vzestup“ — „sestup“, postihuje mobilitní pole vymezené škálou složitosti práce. Pokud jde o obecnou vývojovou tendenci, předpokládáme, že v období 1929—1937 převládá tendence stagnující, v období 1937—1946 dominuje tendence hromadného sestupu, období 1946—1952 je charakterizováno výraznými hromadnými vzestupy i sestupy, zatímco následující období tendují spíše k stagnaci a mírnému vzestupu. Sledování těchto pohybů nabývá smyslu teprve v souvislosti s pohyby z hlediska socioekonomického postavení a z hlediska oboru činnosti. Kombinací těchto hledisek doufáme postihnout řadu momentů vytváření nové politické a ekonomické struktury v období 1946—1960. I když nelze očekávat, že by šetření mohlo postihnout proces formování nových funkčních elit, přece jen některé odvozené procesy, zejména formování „vyšších a středních řídicích kádřů“, postizitelné jsou. Tato skupina je všestranně zajímavá, z hlediska jak intragenerační, tak intergenerační mobility, zejména sledujeme-li tuto skupinu jako prostřední generaci ve vývoji tří generací. Tento kontext nám může odhalit — vezmeme-li v úvahu některé koreláty mobility, zejména vzdělání, politickou příslušnost apod. —, zda se v naší společnosti nevyvíjejí nové formy askripce, popřípadě specifické modifikace tradičních forem.

Zkoumání této skupiny dostává význam v rámci širšího zkoumání podmínek vzestupu či sestupu v naší společnosti v jednotlivých fázích jejího vývoje, postihovaných šetřením. Domníváme se, ve shodě se stanoviskem již dříve formulovanými, že v celém šetřenném období se stále výrazněji uplatňuje vzdělání jakožto základní podmínka vzestupu, a s tím, jak se vzdělání demokratizuje a univerzalizuje, ustupují různá kritéria skupinové příslušnosti (třídní, politické, generační, teritoriální) do pozadí. Míru uplatnění principu vzdělání v jednotlivých fázích vývoje může zjistit jen výzkum.

5. Metodické a technické problémy

5.1. ÚVODNÍ POZNÁMKY

Cílem této části projektu je poukázat na některé specifické rysy použité metodiky, zejména na ty, které nejsou obvyklé v analogických šetřeních, jak byla dosud jinde provedena [63]. Chceme zejména upozornit na dva problémové okruhy:

- a) na způsob operacionalizace některých centrálních teoretických pojmů figurujících v šetření,
- b) na některé specifické postupy zpracování a částečně i interpretace získaných dat.

Výzkum bude proveden v listopadu 1967 řízeným rozhovorem s použitím tazatelské sítě Státního úřadu statistického (tj. tazatelů s převážně středoškolským vzděláním) na vzorku cca 20 tisíc hlav tzv. cenových domácností. Tento soubor představuje cca 0,5 % všech domácností ČSSR. Je to polovina panelového souboru, na němž v minulosti byla prováděna některá statistická šetření. Metodika výběru vzorku, která zajišťuje reprezentativnost vzorku pro populaci ČSSR, je popsána v samostatné publikaci. Specifickým rysem šetření jsou z tohoto hlediska následující skutečnosti:

- a) Unikátní rozsah vzorku: je známo, že jinde prováděná šetření se zpravidla omezují na výzkum buď lokalit nebo relativně uzavřených vrstev a skupin (zejména socioprofesionálních), a proto již z toho důvodu nepodávají komplexnější popis širšího strukturálního celku, o deskripci globální společnosti nemluvě. Dané šetření umožňuje tedy formulovat empirické generalizace a teoretická zobecnění vztahující se k celé společnosti [64], resp.

k jádru společnosti představovanému ekonomicky činným obyvatelstvem.

b) Šetření je centrálně řízeno a podporováno ústředními státními institucemi, což z technického hlediska umožňuje optimálně využít všech moderních prostředků zpracování dat.

c) Na panelovém souboru, jehož část je předmětem šetření (předvýzkum), byla ověřena ochota respondentů odpovídat, takže není nutno předpokládat podstatnější redukce souboru.

d) Relativní kvalifikovanost tazatelské sítě garantuje celkem kvalitní provedení záznamu.

Vlastnímu šetření, jež je teoreticky a metodologicky připravováno od počátku roku 1966, předcházely dvě terénní sondy, které měly ověřit konstrukci otázek v záznamovém archu a možnost šetření některých dat z minulosti (tj. některých souborů, na něž lze usuzovat z odpovědi respondenta, např. údaje o otci, o synech apod.). Dále šetření předcházela předvýzkum (sběr dat proběhl v terénu u 480 osob v březnu 1967), jehož funkce byly zhruba následující:

a) Ověřit únosnost záznamového archu a formulace otázek (délka rozhovoru, ochota odpovídat, ověřit to, co si respondent pamatuje z minulosti).

b) Vyzkoušet a prověřit způsob kódování a překličování záznamového archu.

c) Vyzkoušet a prověřit kategorizaci jednotlivých otázek, získat základní přehled o rozložení četností odpovědí v jednotlivých otázkách.

d) Pečlivým obsahovým zpracováním předvýzkumu (pomocí programu na samočinném počítači MINSK 22) prověřit interpretační perspektivu celého šetření a získat základní model zpracování hlavního šetření.

e) Ověřit tvorbu a gnoseologický obsah jednotlivých používaných indexů a ověřit únosnost provedené operacionalizace.

f) Vyzkoušet modely speciálních úloh, tj. hlavně možnost aplikace tzv. „geometrické úlohy“ pro sociální status a možnost aplikace modelu markovských retězců pro šetření mobility.

g) Ověřit základní časové parametry jednotlivých operací pro samočinný počítač.

V podstatě všechny body je v této době již možno považovat za uspokojivě vyřešené. (Částečně byly již prověřeny předchozími sondami v terénu.) Některé nové náměty poskytlo jednání symposia.

Obdržená data budou zpracována v zásadě dvojím způsobem:

a) S použitím elementárních kvantitativně statistických postupů, které jsou v analogických šetřeních obvyklé, a

b) s použitím některých speciálních postupů, zkonstruovaných pro toto šetření. Ad a) Použití elementárních postupů je dáno jednak tím, že se ve většině případů v podstatě osvědčily, a jednak tím, že umožňují jistou komparaci s výsledky dosavadních výzkumů.

V šetření se pracuje s cca 360 různými znaky, a to nominálními, ordinálními i intervalovými. Intervalové znaky (věk, příjem) jsou kategorizovány. Tyto znaky se vztahují k různým souborům osob (respondent, jeho otec, nejstarší syn, manželka, tchán, nejstarší dcera) a k různým datům, přičemž se v programu počítá i s možností „sčítání“ zjištěných údajů pro různé soubory osob k týmž historickým datům. Základ zpracování bude tvořit třídění I., II. a III. stupně, pro takto získané kontingenční tabulky je programováno použití χ^2 -testu, které umožní testování elementárních výroků typu

H 1: „Etnické skupiny nejsou diferencovány podle úrovně vzdělání“,

H 2. „Manželské dvojice jsou (nejsou) homogenní z hlediska vzdělání (profese)“ [65].

Jako míra souvislosti dvou znaků v kontingenční tabulce (nominální-nominální, ordinální-nominální) bude použit normalizovaný koeficient kontingence C_{norm} , pro kombinace dvou ordinálních znaků je programován upravený Spearmanův koeficient korelace r_s . Pro usnadnění interpretace kontingenčních tabulek je použito tzv. znaménkového schématu, tj. testování rozdílu mezi tzv. očekávanými a skutečnými četnostmi v kontingenční tabulce pomocí náhodné veličiny „z“ a převedení míry zjištěných rozdílů na jednoduchá znaménka.

Program umožňuje tisk tabulek pouze na určité hladině statistické významnosti, dále se vypořádává s problémem vyhod-

nocení kontingenčních tabulek s malými četnostmi.

Jelikož hlavním problémem pro inter-pretaci tým bude orientace v rozsáhlém počtu tabulek získaných z třídění (cca 2000 pro předvýzkum, cca 7000 pro vlastní šetření), uvažuje se o programování výstupu v určitých přehledných schématech, jejichž podstatu zde pro nedostatek místa nelze rozebírat.

Ad b) Použití speciálních postupů, o nichž chceme podrobněji informovat, je diktováno jednak specifikem teoretického přístupu k makrostrukturální analýze, jednak vyplývá z možností, jež nabízí jak rozsah vzorku, tak technické možnosti zpracování. Půjde zejména o „geometrické“ řešení problému syntetického ukazatele statusu, konstrukce a typologizace mobilitních drah a aplikaci skalogramové, popřípadě faktorové analýzy při hledání konzumních vzorců. Obdobné postupy budou aplikovány i na některé další věcné problémy šetření.

5.2 OPERACIONALIZACE POJMU „SOCIÁLNÍ STATUS“

Chceme-li respektovat multidimenzionální přístup k výzkumu globální společnosti, tj. nechceme-li pouze analyticky rozdělit společnost do skupin individuů s nějakým shodným znakem, je nutno sociální status operacionálně definovat jako soubor pozic individua (nositele znaku) na souboru zvolených relevantních stratifikačních stupnic, jež v úhrnu vymezují jeho zařazení do určitého strata. V souvislosti s tím je tedy třeba metodologicky řešit následující otázky:

- a) Volba jednotlivých stratifikačních škál (ukazatelů);
- b) operacionalizace pojmů, jimiž jsou tyto škály označeny, tj. problém volby ukazatelů pro jednotlivé stratifikační škály;
- c) problém váhy jednotlivých ukazatelů statusu;
- d) konstrukce „syntetického ukazatele“ statusu;
- e) problém postižení, deskripce a typologizace jednotlivých variant sociálního statusu;
- f) problém inkongruence činitelů statusu (inkonzistence statusu).

Ad a) Ukazatele byly zvoleny na základě výše uvedených úvah. Zde postačí konstatovat, že podle našeho názoru je každé individuum dostatečně dobře popsáno a charakterizováno, aby mohlo být zařazeno do některé ze skupin podle statusu. Jako ukazatele sociálního statusu byly zvoleny: 1. složitost práce; 2. dosažené vzdělání; 3. podíl na řízení vyplývající ze socioprofesionálního zařazení, z mimopracovní politické aktivity; 4. životní úroveň; 5. způsob života ve volném čase (životní styl).

Tyto ukazatele, jakož i jejich sjednocení, budou sledovány dále v závislosti na znacích, jež mají především horizontální diferencující charakter, tj. nelze je smyslu- plně hodnotit z hlediska vertikální pozice: teritoriální příslušnost, věk, postavení v rodině, hospodářské postavení, národnost atd. Dále budou zkoumány problémy spjaté s pozicí jednotlivých individuů v určitých interakčních systémech a charakter těchto systémů. Základním problémem je otázka nezávislosti jednotlivých ukazatelů: některé ukazatele patrně vstupují do jiných ukazatelů jako jeden z jejich konstitutivních elementů, takže dochází k průniku obsahu jednotlivých dimenzí. Např. v prestiži vyplývajícím ze socioprofesionálního zařazení je nepřímě implikováno vzdělání, právě tak jako v složitosti práce, kde je dokonce v instrukci pro jednotlivé typy, podle nichž jsou přiřazovány k jednotlivým vertikálně diferencovaným skupinám charakteru práce, uvedeno předpokládané vzdělání (ovšem bez ohledu na skutečně dosažené vzdělání toho či onoho individua, jež k typu přísluší). Podobným problémům se ovšem nevyhne žádné šetření, které nevysuzuje sociální status z jediného znaku. To přirozeně do značné míry komplikuje empirické (nebo, přesněji řečeno, statistické) stanovení váhy jednotlivých ukazatelů, jak se o tom podrobněji dále zmíníme.

Ad b) Jednotlivé ukazatele samy musí být operacionalizovány, tj. buď musí být uveden soubor „pozorovatelných znaků“, na jejichž základě může být ukazatel jednoznačně identifikován, nebo musí být víceméně zdůvodněně formulována instrukce, podle níž je individuum zařazeno do určité kategorie daného ukazatele.

V jednotlivých případech se postupovalo takto:

Složitost práce: byla formulována jednoznačná instrukce, podle níž jsou individua zařazena do některé ze šesti kategorií charakteru práce. Jako základ kategorizace byla definována kritéria složitosti práce, samostatnosti práce, tvořivosti práce a kvalifikovanosti práce.

Tato vymezení do určité míry korespondují s některými výzkumy polskými. Na základě této kategorizace jsou tedy jednotlivé profese (a tedy i jejich nositelé) vertikálně diferencovány. Intervenujícím činitelem, který nelze oddiferencovat, je, jak řečeno, především vzdělání, které je implikováno v rozsahu přípravy, jež je nezbytná k výkonu profese, do jisté míry snad i podíl na řízení. Kategorizace bude do hlavního šetření zprůměrněna s pomocí kvalifikovaných soudců.

Dosažené vzdělání: patří do kategorie „nediskusních znaků“ v tom smyslu, že nevyžaduje (odhlédneme-li od určitých historických činitelů) speciální operativní definici.

Podíl na řízení: Ukazatel je složen ze dvou komponentů, jež jsou operativně definovány takto: podíl na řízení, vyplývající ze socioprofesionálního zařazení, je vyvozován z pozice individua v instituci (organizaci, v níž je zaměstnán) a z pozice instituce v sociálním systému. Pozice institutů v sociálním systému je pak určována na základě rozboru, jenž je prováděn kvalifikovanými soudci.

Druhý komponent, totiž podíl na moci vyplývající z mimopracovní politické aktivity, je vyvozován z členství a funkcí respondenta ve volených orgánech KSČ, státu a společenských organizací. Tyto pozice jsou na základě do jisté míry arbitrárně stanoveného klíče sumarizovány v syntetický ukazatel.

Životní úroveň je vyvozována z čistého příjmu, z příjmu na hlavu, z vlastnictví předmětů dlouhodobé spotřeby a z úrovně bydlení. Všechny znaky jsou opět podle stanoveného klíče shrnovány v jeden ukazatel. Problémem zůstává, do jaké míry ochotně dotazovaní vypovídají o „neoficiálních příjmech“, a dále prolínání s životním stylem.

Životní styl (způsob života ve volném čase) je vyvozován z užívání (nikoli tedy nezbytně vlastnictví) určitých předmětů,

ze způsobu trávení dovolené, z činností vykonávaných ve volném čase a z úrovně bydlení. Bude použito skalogramové (případně faktorové) analýzy při sledování „konzumních vzorců“. Volba jednotlivých předmětů, jakož i způsob definování pojmu „úroveň bydlení“ umožňují restandardizovat Chapin's Social Status (Living Room) Scale [66] — bude nutno vyloučit otázky týkající se estetické atmosféry vzhledem k rozsahu šetření — a Sewell's Short Form of the Farm Socioeconomic Status Scale [67]. Restandardizované testy, které poskytnou komparabilní data a umožní uvažovat o určitých aspektech validity naší vlastní výzkumné techniky, pracují ovšem s příslušně přizpůsobenými standardními skóry.

Prestiž je sledován výhradně na základě socioprofesionální příslušnosti. Z hlediska makrostrukturálního šetření je nerealizovatelné uvažovat „esteem“ a „deference“. V této souvislosti se zmiňujeme o šetření prestiže pouze potud, pokud otevírá některé speciální metodologické problémy: úvahy obsažené v předchozích částech dostatečně zdůvodňují, proč prestiž není primárně chápán jako samostatný ukazatel statusu. Škála prestiže je založena na výsledcích paralelního šetření, v němž 2 000 kvótově rozdělených osob má obodovat na pětibodové stupnici 50 profesí (základem výběru je kategorizace profesí podle charakteru práce). Těmto vybraným profesím pak budou přiřazeny prestižní kategorie.

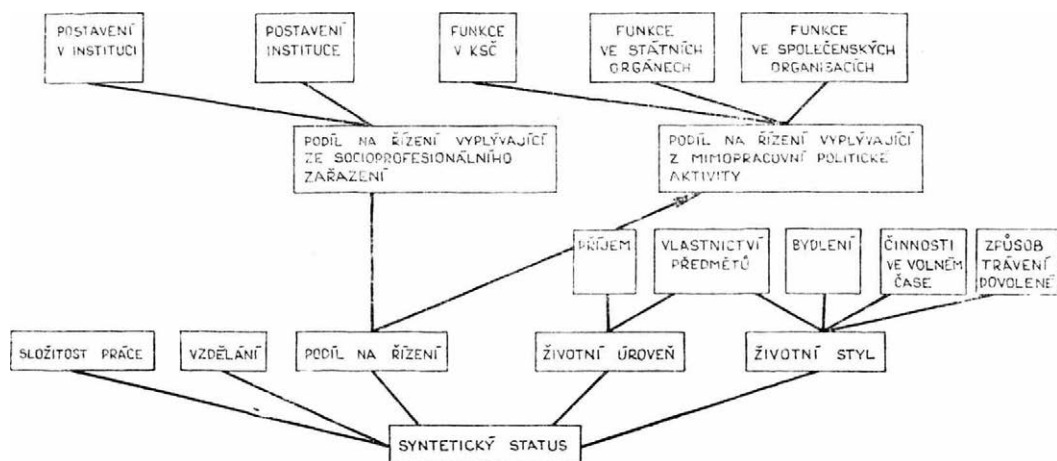
Vzájemnou souvislost jednotlivých ukazatelů a způsoby jejich operativního definování přehledně zobrazuje schéma 3.

Ze schématu je patrné, že všechny znaky či ukazatele, z nichž jsou vyvozovány syntetické ukazatele (složitost práce, vzdělání, podíl na řízení, životní úroveň a životní styl), jež zase ve svém celku skládají syntetický ukazatel statusu, nelze chápat jako zcela souřadné. Dospívá se k nim metodicky poněkud odlišnými postupy: zatímco např. ukazatele podílu na řízení jsou „pozorovatelnými znaky“ (členství a postavení v organizacích určitých typů a určitého společenského významu), jsou naopak znaky charakteru práce vyvozeny z teoreticko-empirické analýzy pracovního procesu a pak přesně operativně definovány a transkribovány do podoby jednoznačné instrukce pro kódovače.

Ad c) Ryze teoreticky vzato, jsou v zásadě možné dva přístupy ke stanovení váhy jednotlivých ukazatelů: 1. arbitrární, tj. výzkumník na základě víceméně

lách, bodově ohodnocenou. Za předpokladu, že jednotlivé škály mohou nabývat hodnot 1–6 (tedy existuje šest základních kategorií pozic na všech stratifikač-

Schéma 3

teoreticky zdůvodněné úvahy stanoví váhu jednotlivých ukazatelů (stratifikačních škál), 2. empirický, tj. váha škál se vysuzuje z empirických dat, která vypovídají o významu těchto ukazatelů pro „souhrnný status“ individua.

První přístup obsahuje nebezpečí apriorního řešení, druhý přístup, který by vycházel z analýzy interkorelací mezi jednotlivými ukazateli statusu a celkovým syntetickým ukazatelem statusu, předpokládá jejich nezávislost. Tuto nezávislost lze postulovat pouze teoreticky: předpokládáme pokus o empirickou validizaci arbitrárního řešení problémů. Protože teoretický postulát relativní závislosti znaků nelze ovšem apriorně vyloučit, pokusíme se v šetření o statistické stanovení váhy jednotlivých ukazatelů na základě interkorelací mezi znaky, jež konstituují jednotlivé ukazatele, a syntetickým ukazatelem statusu: prozatím ovšem nelze říci, zda se takový postup osvědčí či zda je vůbec reálně proveditelný a smysluplně interpretovatelný.

Ad d) Východiskem celé úvahy je prostý sumativní zápis sociálního statusu ve formě

$$S = (a, b, c, d, e),$$

kde a, b, c, d, e označují dosaženou pozici na jednotlivých stratifikačních šká-

lách), pak osoba s nejvyšším statusem bude zřejmě zapsána

$$S_n = (6, 6, 6, 6, 6),$$

osoba s nejnižším statusem

$$S_i = (1, 1, 1, 1, 1).$$

Tento zápis jsme nazvali *dislokačním vzorcem statusu*. Jeho výhodou je, že ukazuje kvalitu statusu, že jej přesně popisuje a postihuje inkongruenci mezi jednotlivými ukazateli. Zřejmou interpretační nevýhodou je značné teoretické množství dislokačních vzorců (jeden z možných návrhů řešení tohoto problému uvádíme dále). Dislokační vzorec může být v zásadě zpracován alespoň trojím způsobem: 1. výpočet průměru, v němž není uvažována váha ukazatelů, 2. výpočet průměru, v němž je uvažována váha ukazatelů, 3. zadáním speciální úlohy pro kumulování typických dislokačních vzorců. V prvním případě, tj. při výpočtu neváženého průměru, má osoba s nejvyšším statusem bodové ohodnocení 30 (při pěti ukazatelích o stejné váze, tj. při nejvyšším možném ocenění šesti body u všech), osoba s nejnižším statusem má pak ocenění 5. Ostatní individua tedy mohou být oceněna hodnotami mezi 5–30. Není obtížné navrhnout standardní skór, podle něhož

jsou individua zařazována výše či níže z hlediska svého syntetického statusu.

Nevýhodou tohoto postupu, kterého však z jistých důvodů bude použito, je to, že stírá kvalitu statusu, tj. nerespektuje složky, z nichž je status složen, a současně vychází z teoreticky neadekvátní představy stejné váhy jednotlivých ukazatelů.

Druhý postup byl navržen tak, že váha jednotlivých ukazatelů byla odlišena tím, že bodová hodnota byla násobena 1, 2 nebo 3: charakter práce + podíl na řízení: násobeno třemi; životní úroveň + vzdělání: násobeno dvěma; životní styl: násobeno jednou.

Je zřejmé, že individuum s nejnižším statusem má bodové ohodnocení 11 a s nejvyšším statusem 66. V tomto rozpětí pak mohou variovat bodová ocenění ostatních individuí. I pro tento případ je navržena analogická kategorizace jako v případě předchozím. Odhad váhy jednotlivých ukazatelů vychází z dosavadní analýzy stavu československé společnosti (viz kapitola 4). Na základě speciální sondy u expertů-teoretiků i praktiků je zpřesňován. Obě uvedené konstrukce považujeme za výrazně ovlivněné subjektivními faktory.

Třetím možným způsobem, který pokládáme za nejméně subjektivní a který sám o sobě má výkladovou hodnotu, je geometrické řešení úlohy o kumulaci podobných dislokačních vzorců. Jednotlivé ukazatele statusu si můžeme představit jako souřadnice pětirozměrného prostoru, v němž jsou jednotliví nositelé statusu dislokováni. Jelikož je délka jednotlivých souřadnic omezena (bodovým hodnocením jednotlivých stratifikačních škál), existuje v tomto prostoru $6^5 = 7225$ bodů, na nichž by teoreticky mohla být jednotlivá individua situována. Princip úlohy hledající individua s podobnými statusovými charakteristikami je nalézt v tomto pětirozměrném prostoru určité shluky („clusters“) blízko vedle sebe dislokovaných bodů, obsazených relativně vysokým počtem jedinců. To v zásadě odpovídá teoretickému předpokladu, že individua vytvářejí, skládají sociální vrstvy na základě kumulace podobných či identických statusových charakteristik. Teoretickou vzdálenost jednotlivých bodů (e) v námi předpokládaném

pětirozměrném prostoru lze poměrně jednoduše definovat jako:

$$\rho(A, B) = \sqrt{\sum (a_i - b_i)^2}$$

$$\vec{A} = (a_1, a_2, \dots, a_n)$$

$$\vec{B} = (b_1, b_2, \dots, b_n)$$

Obtížnější je nalézt jakési středy shluků, které jsou spádovou oblastí dislokačního vzorce tvořícího střed tohoto shluku. Pro předvýzkum byla úloha programována tak, že jsme nejprve nechali vytřídit všechny vzorce, které jsou obsazeny alespoň jedním individuem, pak jsme vybrali vzorce nejvíce obsazené, jež jsme pokládali za středy (kondenzační jádra) předpokládaných shluků. K těmto shlukům, definovaným středem shluků, byli přiřazováni všichni jedinci, kteří jsou situováni na bodech, jež nejsou vzdáleny od středu shluku příliš daleko. Nejmenší vzdálenost je tedy zřejmě jednotková, další je ± 2 , dále ± 3 atd.

Tímto způsobem, jak se domníváme, lze úspěšně zachytit rozložení jedinců souboru v předpokládaném prostoru. Dále je možno daleko lépe a přesněji řešit problém inkongruence jednotlivých ukazatelů statusu. Úlohu lze bez problémů rozšířit tak, že jednotlivým ukazatelům statusu můžeme přiřadit váhy. Navržený způsob popisu sociálního statusu individuí umožňuje provést řadu dalších, technicky snadno realizovatelných (v podstatě tedy rutinních) kroků, jejichž výkladová hodnota je však nesporná, zejména:

- lze sledovat status individua v závislosti na jiných demografických a sociálních charakteristikách nositele statusu;
- lze zkoumat vzájemné vztahy mezi jednotlivými složkami, z nichž je vyvozen syntetický ukazatel statusu na jedné straně, a mezi těmito složkami a jinými charakteristikami nositele statusu na straně druhé;
- lze navrhnout typologii inkonzistence statusu a sledovat distribuci určitých typů inkonzistentního statusu v různých analyticky stanovených vrstvách;
- inkonzistenci statusu lze zkoumat v závislosti na předchozí mobilitní dráze a formulovat některé empirické výroky o dekompozičních procesech;

- e) lze sledovat závislost mezi statusem a sociopreferenčními vztahy, tedy souvislosti mezi příslušností k určité vrstvě a sociálním chováním určitého druhu;
- f) podobně lze zkoumat vztah statusu k obrazu společnosti, který si nositelé statusu vytvářejí, a analyzovat stupeň shody či rozdílnosti mezi nimi;
- g) u vybraných profesí lze obdobně zkoumat vztah statusu a prestiže atd.

5.3 ŠETŘENÍ MOBILITY

Původní záměr zkoumat do minulosti znaky charakterizující co nejvíce jednotlivých ukazatelů statusu se ukázal nerealistický. Do minulosti jsou proto sledovány jen určité údaje o profesionálním

jiště mobility město — vesnice) a vztah intergenerační mobility k vzdělání. Omezený rozsah údajů (pouze k některým datům, popř. důležitým životním mezníkům) získáváme od manželky dotazovaného, tchána a dcery dotazovaného. Údaje spočívají na výpovědi hlavy domácnosti. Sondami a předvýzkumem bylo ověřeno, že si respondent většinou tyto údaje pamatuje a poměrně lehce si je vybavuje.

ANALÝZA DAT

Metodika šetření intergenerační, intragenerační a historické mobility bude vycházet ze stejného principu, proto ji dále nebudeme rozlišovat. Základní interpretační postupy budou vycházet z rozložení

Schéma 4

Otec dotazovaného

	Dělník Zaměstnanec	Družstevník	Svobodné povolání	Samostatný bez námezdních sil	Samostatný s námezdními silami	Ekonomicky neaktivní
Dotazovaný						
Dělník						
Zaměstnanec						
Družstevník						
Svobodné povolání						
Samostatný bez námezdních sil						
Samostatný s námezdními silami						
Ekonomicky neaktivní						

zařazení, a to tzv. hospodářské postavení, hospodářské odvětví, skupina povolání.

Tyto údaje jsou sledovány k šesti historickým datům tvořícím základní časovou osnovu šetření, a k individuálně významným datům: k době, ve které začíná respondent (jeho otec a jeho syn) pracovat, a to pro tři generace — pro hlavu domácnosti (tj. dotázaného), jeho otce a jeho nejstaršího syna. Dále je možno sledovat vztah intragenerační mobility dotazovaného v těchto základních dimenzích: migrace (popř. lokality jakožto dě-

ní četností v tzv. mobilitních tabulkách, tj. v podstatě v kontingenčních tabulkách typu znázorněného ve schématu 4.

Mimo již uvedené statistické operace pro tento typ tabulky (χ^2 test s výpočtem tzv. očekávaných četností a výpočet Spearmanova koeficientu korelace) navrhuje převzít určité konstrukce „indexů“, snadno vypočitatelných z tabulky:

Index stability — konstruovaný na základě změn počtů jedinců v diagonále tabulky, tj. těch, kteří během dvou časových bodů nezměnili svou pozici v určité

stratifikační dimenzi. Je možno počítat jako $\frac{O}{E}$ (Svalastoga-[15]), kde

O = suma tzv. očekávaných četností v diagonále tabulky a

E = suma pozorovaných četností v diagonále kontingenční tabulky.

Index mobility — jako $\frac{1-O}{1-E}$, kde

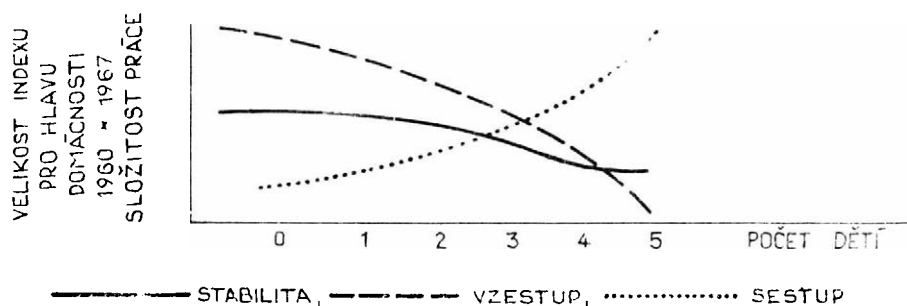
O a E jsou použity ve stejném významu jak v předchozím případě.

graficky buď pro různé soubory (např. skupiny povolání), nebo pro různé časové údaje.

Nevýhodou tohoto postupu je, že pocho-pitelně ztrácíme přehled o počtu „pře-chodů“ jedinců do jednotlivých políček tabulky. Nabízejí se proto podrobnější postupy analýzy, z nichž základní jsou:

Analýza „variability“ celé tabulky, tj. výpočet jakéhosi koeficientu udávajícího míru shody či neshody mezi skutečným rozložením četností v tabulce a tzv. čet-

Schéma 5

Index „vzestupu“ — tam, kde mobilitní pole má vertikální charakter.

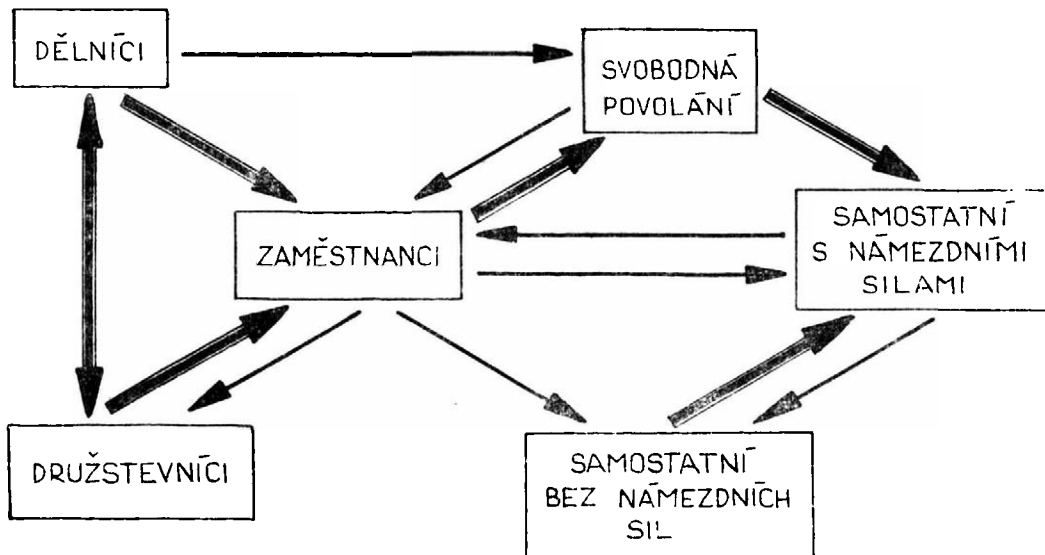
Index „sestupu“ (složitost práce, vzdělání) — tyto indexy lze konstruovat zcela obdobně, tj. na základě četností v pravém horním či levém dolním rohu tabulky.

Všechny tři vzorce: stabilita/mobilita, vzestup, sestup — bude výhodné vynášet

nostmi očekávanými — a to zvláště při analýze řady obsahově podobných kontingenčních mobilitních tabulek, kdy lze charakterizovat jistý „předpokládaný“ rozptyl pro skutečné a očekávané četnosti každého políčka tabulky.

Analýzou tabulky je možno určit hlavní směry mobility, nejfrekventovanější

Schéma 6: Historická mobilita z hlediska hospodářského postavení 1929—1937

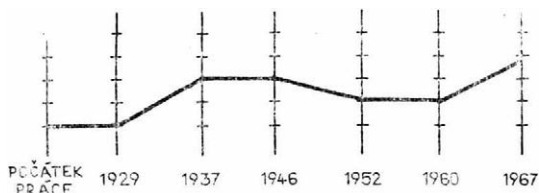

mobilitní dráhy, zóny „přilivu“ a „odlivu“ mobilních osob. Tyto charakteristiky bude výhodné zachycovat graficky pomocí „blokových schémat“ (viz schéma 6).

Specifikem šetření by měla být rekonstrukce pozice jedinců zařazených do šetření na ordinální stupnici složitosti práce k řadě časových bodů.

Dislokace osoby X by mohla potom vypadat, jak je znázorněno ve schématu 7.

Schéma 7

Získaná „mobilitní dráha“ jedince X může být analogicky jako v konstrukci „geometrického“ přístupu k syntetickému statusu vyjádřena souřadnicemi — tj. v našem případě 2, 2, 4, 4, 3, 3, 5.

K vyhledávání „podobných“ či shodných mobilních drah bychom mohli využít principu již naznačené „geometrické“ úlohy — tj. výsledkem by mohla být kategorizace drah jako

- „stabilizovaných“,
- „vzestupných“,
- „sestupných“,
- „katastrofických“ (tj. s velkými výkyvy mezi časovými body, a to jak směrem vzestupným, tak i sestupným).

S takto kategorizovanými mobilními drahami je možno provádět řadu dalších operací, např.:

- hledat, které znaky jsou nejvíce asociovány s „vzestupnou“ mobilní drahou;
- které skupiny povolání v době počátku práce vykazují největší počet „katastrofických“ mobilních drah apod. (Pokoušíme se aplikovat na tyto „procesy změny“ model markovských řetězců.)

Vstupem k této úloze bude sada kontingenčních tabulek popisujících přechody jedinců v sousedních časových úsecích do různých kategorií sledovaného

znaku, tj. tabulky typu znázorněného schématem 8.

Schéma 8

Složitost práce 1967, HD		1	2	3	4	5	6	ε
Složitost práce 1960 HD	1							
	2							
	3							
	4							
	5							
	6							
	ε							N

Domníváme se, že bude možno řešit princip následujících úloh:

Jaké jsou typy nejfrekventovanějších mobilních drah?

Jaký je nejfrekventovanější typ mobilní dráhy začínající v době X?

Jaký je nejfrekventovanější typ mobilní dráhy pro soubor Z apod.?

Zřejmou obtíží, od které v našem stručném výkladu abstrahujeme, je to, že počet jedinců, u kterých budeme mít zachycenu celou mobilní dráhu (tj. ke všem datům, která jsou v šetření uvažována), bude celkem malý — daleko více bude těch, u nichž budeme mít zachycenu jen její část (mladší ročníky, úmrtí).

Vytypování nejčastěji se vyskytujících mobilních vzorců, zejména pro intergenerační mobilitu ve třech základních generacích, je úloha, která má stejnou logickou strukturu jako úloha sub e), popř. již zmíněná „geometrická úloha“.

6. Shrnutí základních charakteristik výzkumu

Závěrem se pokusíme o shrnutí základních charakteristik výzkumu, konstituujících jeho specifiku. Jde o charakteristiky týkající se sociálního kontextu výzkumu, jeho teoretického rámce, funkce v sociologickém poznávacím procesu, objektu, vlastní koncepce šetření a jeho metodicko-technických stránek.

Výzkum se koná se souhlasem a podporou oficiálních státních a politických institucí (z čehož vyplývá i specifická kooperace vědecké instituce, která výzkum

konceptně řídí a připravuje, a statistické služby zajišťující technickou realizaci a zpracování a podílející se na interpretaci ze svého hlediska, přičemž se počítá s možností jistého sociotechnického využití výsledků). Tento kontext a značná váha sociografické funkce, jež šetření má, vtiskují výzkumu jisté „diagnostické rysy“, jimiž se liší od výzkumu čistě badatelského.

Výzkum explicitě vychází z marxistických sociálně filosofických a obecně teoretických premis, respektuje je a snaží se je rozvíjet v ontologické a gnoseologické rovině.

Výzkum sleduje jistou koncepci sociologie jako empirické vědy, v níž výsledky teoretické reflexe jsou systematicky podrobovány empirické kontrole, z čehož vyplývají zcela určité nároky na charakter teoretických soustav, s nimiž se pracuje. Proto usiluje výzkum o takové zpracování jistých obecných koncepcí sociální struktury, sociální diferenciace, stratifikace a mobility, jež by byly využitelné a prověřitelné v rámci empirického šetření.

Objektem teoretických úvah, jež jsou východiskem šetření, i vlastním objektem šetření je společnost socialistického charakteru, tj. objekt dosud nedostatečně sociologicky „zmapovaný“. Vzhledem k tomu má výzkum především sociografické funkce: prověření zdůvodněnosti, popřípadě zpřesnění platnosti našich dosavadních představ o předpokládaném stavu sociální diferenciace, popř. stratifikace a mobility této společnosti, získání dat, na jejichž základě bude možno formulovat zdůvodněné výroky deskriptivní povahy.

Kromě toho plní výzkum i analytickou funkci tím, že usiluje o ověření platnosti některých obecných hypotéz formulovaných i mimo rámec marxistické sociologie a prověřovaných dosud pouze ve výzkumech industriálních společností nesocialistického typu. Vlastní koncepce výzkumu usiluje o komplexnost (v té míře, v níž to umožňují výzkumné metody, jež jsou k dispozici, a daný vzorek) sledováním většiny podstatných ukazatelů vertikální diferenciace jak synteticky, tak z hlediska jejich vzájemných vztahů. To současně umožňuje zjistit převládající reálné vzorce dislokace ukazatelů statusu, čili reálné skupiny, jež nemusí odpovídat apriorní konstrukci strat s vysokou mírou konzistence statusu.

Vzhledem ke kolektivní formě vlastnictví výrobních prostředků není aspekt vlastnictví výrobních prostředků sledován jako podstatný pro vertikální diferenciaci.

Výzkum se orientuje na zjištění jak objektivních determinant sociálního postavení lidí, tak jejich sociálního chování a vědomí i vzájemné souvztažnosti těchto jevových rovin (viz zejména vztah složitosti práce a profesionálního prestiže). Zároveň usiluje o dynamičnost, o sjednocení aspektu strukturálního a genetického, o spojení snímku současné diferenciace s pohledem na některé aspekty minulé mobility.

Rozsah teoretické a metodologické problematiky řešené v rámci výzkumu a jeho institucionální kontexty podmiňují použití mimořádně velkého reprezentativního vzorku. Teoretická a metodologická složitost výzkumu množstvím shromážděných informací předpokládá využití moderní výpočetní techniky, formalizovaných postupů, modelování atd.

Poznámky

[1] Jako typický příklad tu mohou posloužit jinak kultivované a teoreticky přínosné práce R. Arona (*Dix-huit leçons sur la société industrielle*, 1962, *La lutte de classes*, 1964). Srovnaj rovněž přehled běžných názorů na tzv. „Sovětský systém“ v práci E. E. Bergel, *Social Stratification*, 1962.

[2] Viz např. *Izmenenija socialnoj struktury sovětskogo obščestva*, 1966; W. Wessolowski, *Klasy warstwy i władza*, 1966; *Sociální struktura socialistické společnosti*, 1966.

[3] Viz např. *Rabočij klass i techničeskij progress*, 1965; A. Sarapata, *Studia nad uwarstwieniem i ruchliwością społeczną w Polsce*, 1965; *Socialna struktura i pokretljivost radničke klase Jugoslavije I*, 1963; A. Margaret Mód, *Social Stratification in Hungary*, 1966. Výsledky zajímavého výzkumu sdělili na setkání polských a československých sociologů ve Smolenicích 1967 J. Wessolowski a M. Slomeczyński.

[4] Viz např. W. Wessolowski, o. c., A. Sarapata, o. c., A. Margaret Mód, o. c.

[5] Např. konference v Hrazanech 1964 a na ni navazující sborník *Sociální struktura socialistické společnosti*; symposium ve Splitu 1966; *Recherches internationales à la lumière du marxisme*, No. 53/1966 (*Classes, travail, socialisme*). 6. světový kongres ISA v Evianu 1966; Celostátní porada československých sociologů v Bedřichově 1966; konference v jugoslávském Herzegu Novim v září 1967. Setkání polských a československých sociologů ve Smolenicích v dubnu 1967 přineslo podstatné shody ve stanoviscích.

[6] Podle našeho názoru neexistuje sociologická teorie bez filosofických předpokladů,

sociolog si je může nanejvýš neuvědomovat nebo je zamlčet. Filosofické předpoklady marxistické, navazující na významné tradice evropského myšlení, se nám zdají být velmi vhodným východiskem pro takový typ sociologického výzkumu, jenž se snaží soudobou společenskou empirii pružně postihnout ve vši její složitosti a dynamice. Rozumí se, že východiskem je nám autentická marxistická filosofie, nikoli její dogmatická karikatura, neschopná registrovat a odrážet měnící se svět. To v sobě zahrnuje samozřejmě i nezbytnost rozvíjení a stálé sebekritiky jak filosofie, tak sociologie marxismu.

[7] Ze světové sociologie uvedme aspoň jména Parsons, Merton, Davis, Moore, s nimiž jsou další myšlenkově spjati, ať už jako pokračovatelé nebo jako více či méně radikální kritikové. Závažné pro nás byly zejména práce Tumina, Lenského, Svalastogy, Scheucha, Dahrendorfa, Daheima a Arona. Uvedme dále i cenný odkaz Geigerův a Gurvitchův. Seznámili jsme se i s výsledky některých obdobných šetření nebo sekundárních analýz (Glass, Duncan-Blau, Bendix-Lipset). Bohužel, vzhledem k opožděnému rozvoji současné československé sociologie není dosavadní přehled obrovské soudobé literatury o problému na naší straně zdaleka úplný, někdy prostě pro pouhé technické potíže s obsařováním literatury. Velmi pozitivní úlohu v získávání přehledu sehrálo dílo J. Kľofáče a V. Tlustého, *Soudobá sociologie I*, 1966.

Z domácí sociologie se odvoláváme zejména na dílo I. A. Bláhy, *Sociologie inteligence*, 1937, str. 1–52 a J. L. Fischera, *Krise demokracie*, 1933 (výňatky přetištěny v *Sociologickém časopise* č. 1/1967). Naše obecné teoretické úvahy do značné míry korespondují i s některými současnými úvahami Fischeroými, jež většinou nebyly dosud publikovány.

[8] Další propracování těchto premis je záležitostí obnovení a výstavby obecné marxistické sociologie, tj. úkolu, na němž se sotva začalo pracovat. Náznaky pracovníků týmu na řadu obecných problémů jsou obsaženy ve sborníku *Sociální struktura socialistické společnosti*, 1966. Dále pak v pracích: P. Machonin, *Social Structure of the Contemporary Czechoslovak Society* (příspěvek pro Evianský kongres) a P. Machonin, *Structure sociale de la société tchécoslovaque contemporaine*, *Recherches internationales à la lumière du marxisme*, No. 53/1965. Zdá se nám, že vedle určitých filosofických předpokladů tu lze vycházet i z řady obecně platných momentů sociologických analýz soudobých, zejména třídních společností, jimiž se zabýval Marx a jeho pokračovatelé. Odmítáme však jednostrannou, neautentickou interpretaci marxismu jako pouhé filosofické a sociologické teorie třídního konfliktu. (Po svém, se zbytečnými momenty simplifikace Marxova odkazu, vyjadřuje zajímavé myšlenky o obecném významu marxismu pro teorii stratifikace T. Geiger, *Schichtung*, in: W. Bernsdorf, F. Bülow, *Wörterbuch der Soziologie*, 1955).

[9] Srovnej s definicemi sociálního systému např.: T. Parsons, *The Social System*, 1952, str. 5–6; K. Svalastoga, *Social Differentiation*, in: R. E. L. Faris et al., *Handbook of Modern Sociology*, 1964, str. 533. V naší definici podtrhujeme zejména v souladu s marxistickou tradicí historičnost sociálního systému a jeho struktury, tedy i sociokulturní relativitu soudobých výpovědí o společnosti.

[10] Srovnej s pojetími kultury a kulturního systému, jak jsou reprodukovány a interpretovány např. v pracích: A. Kłosowska, *Kultura masowa*, 1964, str. 21–48; L. A. White, *The Concept of Culture*, in: M. L. Barron, *Contemporary Sociology*, 1964, str. 69 a násl.; J. Szczepański, *Základní sociologické pojmy*, 1966, str. 35; Z. Bauman, *Kultura i społeczeństwo*, 1966, str. 7–31.

[11] Sdílíme nyní názory těch, kdo zdůrazňují obtížnost jiného než analytického oddělení kulturního a sociálního systému (viz zejména A. L. Kroeber, T. Parsons, *The Concepts of Culture and of Social System*, ASR č. 5/1958). Přikláníme-li se tedy k „interakčnímu“ pojetí sociálního systému, neznamená to z našeho hlediska odtržení sociálního systému od kultury, neboť sociální systém chápeme jako stránku systému kulturního. Široké pojetí kultury nás zbavuje současně nebezpečí jak technicistně scientistního, tak jednostranně humanitního pojetí kultury. Přitom akcentujeme v souladu s marxistickým řešením vztahu výrobních sil a výrobních vztahů, popř. s teorií „sociálně ekonomických formací“ obecnější dialektiku přírodně podmíněnější (primární) stránky kulturního systému a jeho stránky sociální. „Primární“ je tu chápáno spíše ve smyslu „elementární“, „prvotně podmiňující“ než „determinující“ nebo „důležitější“, čím snad dokonce „cílově určující“. Je zajímavé srovnat, jak myslitel zcela jiného zaměření, jakým je G. L. Homans, po svém úporně řeší vlastně velmi obdobný problém. Viz G. L. Homans, *A Conceptual Scheme for the Study of Social Organization*, ASR č. 1/1947.

[12] Je dokonce možné, aby části či stránky sociálního systému přerostly meze daného kulturního systému a jeho vývojových potřeb a staly se tak v tomto smyslu „nekulturními“ či „antikulturními“ elementy ve společenském vývoji.

[13] „Regulativní“ funkce sociálního systému se tedy může uskutečňovat více či méně adekvátně daným podmínkám, a více či méně vědomě či uvědoměle.

[14] Zde pramení naše úsilí o rozlišení objektivních, vědecky zjišťovaných kritérií společenských hodnot a jejich „subjektivního“ odrazu ve vědomí a chování lidí, při plném vědomí relativity takového rozlišení. Blíží viz část 3.2. Tzv. „angažovanost“ či „stranickost“ marxistického sociologa spočívá hlavně v tom, že se ve svých mimovědeckých postojích a činnostech orientuje na progres sociálního systému z hlediska vědecky zjištěných poznatků o historické oprávněnosti těch či oněch vývojových tendencí a že v tomto směru uplatňuje své poznatky.

[15] Zde např. 2c označuje kritérium aktuálních potřeb rozvoje lidské osobnosti, 2d kritérium potřeb perspektivních třeba pro Československo v systému industriální společnosti, a 2e kritérium potřeb perspektivních třeba z hlediska vědeckotechnické revoluce.

[16] V tomto ohledu se marxistický přístup výrazně liší od tradičního přístupu funkcionalistického, jak je např. klasicky vyjádřen v A. F. Radcliffe-Brown, *Structure and Function in Primitive Society*, 1952, str. 200. Marxistickému pojetí vychází vstříc R. Merton, *Social Theory and Social Structure*, 1957, str. 51.

[17] Domníváme se, že výběr tohoto nebo podobného okruhu ukazatelů v principu zajišťuje měřitelnost pokrokovosti kulturního systému s tím, že na stupeň jejich rozvoje se zpravidla váže i odpovídající stupeň rozvoje řady jiných kulturních momentů, jež jsou měřitelně daleko obtížnější. (Srovnej úvahy o měřitelnosti pokroku v R. Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, 1962, str. 77–93.)

[18] Zde navazujeme na starou tradici marxistického myšlení, která jde od Marxovy *Bidy filosofie*, *Kapitálu* a *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* až do dneška, nacházejíc v současnosti takové pokračovatele, jako je Strumilin, Richta, Šik, v sociologii např. V. Milić, A. Hegedüs atd. Pro většinu sociologů je východiskem pro takové nebo podobné pojetí tradice durkheimovská, na níž navazuje i soudobá sociologie francouzská (Friedmann, Touraine). Jsme ovšem daleci absolutizace tohoto hlediska, jsouce si vědomi zatím převážně instrumentálního charakteru většiny pracovních činností i významu lidských aktivit ve volném čase.

[19] Srovnej s jinými definicemi sociální struktury, např. R. König, *Struktur* (in: R. König, *Soziologie*, Das Fischer Lexikon, 1965, str. 283), M. J. Levy Jr., *The Structure of Society* 1952, str. 57 a 299; *Socijalna struktura i pokretljivost radničke klase Jugoslavije* I; G. Gurvitch, *Vocation actuelle de sociologie*, 1957, d. I., str. 441–442.

[20] Ani zde prvotnost neznamena mechanické přiznání větší významnosti nebo odmítání relativity „objektivních“ a „subjektivních“ kritérií či tvořivé aktivity subjektu. Nicméně v tomto bodu vidíme snad nejvýraznější diferencí prvotného metodologického významu mezi marxismem (Marx, Lenin) a strukturálním funkcionalismem, navazujícím v této otázce na M. Webera. Uplatnění marxistického stanoviska má ovšem závažné důsledky pro teorii stratifikace — viz část 3.2.

[21] To na rozdíl od dogmatického „marxismu“. Náš přístup má závažné důsledky zejména pro pochopení historického místa socialismu. Tezi o socialismu jako překonání kapitalismu a první fázi komunismu chápeme jako hypotézu-predikci, jež musí být historickým vývojem a vědeckým poznáním normálními cestami verifikována.

[22] Jde o seskupení všech druhů, tedy s pevnější i volnější vnitřní vazbou, mikro-

skupiny i makroskupiny. V šetření se ovšem sleduje převážně makrostrukturální aspekt.

[23] Srovnej Svalastoga, o. c., str. 530.

[24] Srovnej obdobné stanovisko v E. K. Scheuch, H. J. Daheim, *Sozialprestige und soziale Schichtung*, in: R. König, D. Glass (Eds.), *Soziale Schichtung und soziale Mobilität*, Kölner Zeitschrift für Sociologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 5/1961, str. 73.

[25] Naše určení vertikální diferenciace je velmi neutrální a obecné. Na rozdíl od jiných autorů (např. Svalastoga, o. c., str. 530) lišíme totiž vertikální (statusovou) diferenciaci od stratifikace.

[26] Tímto odlišením zaujímáme jiné stanovisko, než je příznačné pro T. Parsonse, jemuž obě roviny hodnocení splyvají, v důsledku čehož mu chybějí kritéria pro kritiku stávajících sociálních systémů. (Viz T. Parsons, *A Revised Analytical Approach to the Theory of Social Stratification*, in R. Bendix, S. M. Lipset, *Class, Status and Power*, 1963, str. 93 a d.). Rovněž Davis a Moore, zdánlivě z opačného hlediska, totiž ve snaze objektivně zdůvodnit veškerou existující stratifikaci, neodlišují objektivní a subjektivní stratifikační kritéria. (Viz K. Davis, W. E. Moore, *Some Principles of Stratification*, in: Barron, o. c., str. 396 a násl.). Jsme si vědomi všech úskalí našeho stanoviska, jak nás na ně nepřímo znovu upozornil J. Musil v článku *Názory Maxe Webera na funkci vědy ve společnosti*, Sociologický časopis č. 4/1966, str. 573 a d. Přesto však v něm vidíme jedinou cestu, na níž by společenská věda nemusela kapitulovat před živelným vývojem praxe.

[27] Toto stanovisko v moderní sociologické literatuře zcela převládá a je tedy zbytečné odkazovat tu na souhlasné názory. Za nedorozumění považujeme představu, že pro marxismus je příznačné jednodimenzionální pojetí sociální diferenciace. Především samo pojetí třídní struktury v marxismu se nedá redukovat pouze na vlastnický aspekt, nýbrž zahrnuje i aspekt dělby práce, řízení, moci, rozdělování i aspekt duchovních činností a životního slohu. Za druhé pak vyzdvížení třídních vztahů, pro svou dobu objektivně i subjektivně zcela oprávněné, nebránilo marxistickým myslitelům v chápání významu jiných vztahů, např. vztahů etnických, postavení ženy, úlohy rodiny atp. Je ovšem fakt, že netřídní aspekty byly v klasickém marxismu pozitivně málo propracovávány, což umožnilo vznik marxisticky se tvářícího vulgárního třídního redukcionismu (to je nejspíš sociologické jádro směru, kterému říkáme dogmatismus).

[28] Inspiraci k části těchto úvah jsme našli v práci R. Dahrendorfa *The Present Position of the Theory of Social Stratification* (Paper Presented to the 6th World Congress of Sociology).

[29] Politicko-organizační systém má vždy výrazný mocenský charakter. To je do jisté míry funkcionálně nezbytné pro produkci kulturních hodnot. V tomto směru je politicko-organizační systém kulturně produktivní — produkuje totiž možnost kulturní koo-

perace lidí, něco na způsob „organizačního efektu“. V důsledku některých podmínek (např. dosaženého stupně kulturního rozvoje, konkrétních ekonomicko-historických poměrů apod.) však mívá mocenská stránka organizace společnosti výraznou tendenci přerůst své produktivní poslání a osamostatnit se jako samoučelný systém monopolní moci, vytvářející dodatečné stimuly neuměrného zvyšování stratifikačního rozpětí a vzniku rigidních forem stratifikace.

[30] Předpokládáme zatím, že velký stupeň nivelizace způsobů práce a života v naší společnosti vede k tomu, že ve všech segmentech téhož druhu existuje poměrně podobná stratifikace, navazující na stratifikaci celospolečenskou. Míra relativní autonomie dílčích subsystémů zůstává ovšem zatím stranou výzkumu.

[31] Vybíráme ústřední role a rovněž jejich atributy podle téhož principu, jež pro výběr atributů statusu zdůrazňuje L. Broom, *Social Differentiation and Stratification*, in R. K. Merton, L. Broom, L. S. Cottrell Jr., *Sociology Today II*, 1959, str. 431. Jde o systémy „křížového významu pro udržení (a — dodejme my — pro pohyb) sociálního řádu“. Jsme si ovšem vědomi, že už tím či oním výběrem ústředních rolí a jejich atributů vytváříme určitý „hypotetický model vrstvy“ (Geiger, o. c.), a tím i model stratifikace. Do jaké míry je tento model reálný, bude ověřováno empirickým výzkumem.

[32] Tím naprosto nepopíráme funkcionální nezbytnost pracovních profesionálních rolí na nižším stupni složitosti a efektivnosti práce. Navíc, konkrétní poměry nabídky a poptávky po pracovních silách mohou podstatně obměnit hledisko společenské významnosti toho či onoho druhu prací. Příbuznou myšlenku sociálního významu či odpovědnosti a objektivní obtížnosti práce nacházíme u strukturálních funkcionalistů (viz Davis, Moore, o. c.) a u Svalastogy (o. c. str. 542—544). Jím uváděné postupy operacionalizace ovšem nevyhovují. Pokoušíme se proto o přímou kategorizaci prací podle stupňů složitosti.

[33] Pokoušíme se v šetření kombinovat stupeň mocenského vlivu instituce a postavení jednotlivce v instituci, a k tomu ještě hledisko různých stupňů moci vyplývajících z volby. Je to jeden z mála přístupů vhodných pro „makrošetření“ komplexního typu. Nemůže však postihnout jemnosti politického systému, zejména ne v jeho špičkách.

[34] Na dva typy atributů — „reward“ a „source“ upozorňuje již Tumin — viz M. M. Tumin, *Some Principles of Stratification: A Critical Analysis*, ASR č. 4/1953.

[35] Potud lze akceptovat myšlenku o velkém významu prestiže pro sociální stratifikaci, jež je obecná pro moderní americkou a na ni navazující literaturu (viz také Scheuch, Daheim, o. c.). Nemůžeme však přijmout přístup, redukující všechny rozdíly stratifikace na prestiž, ani teoreticky, ani pro potřebu empirického výzkumu. (Srv. také s R. Aron, *La lutte de classes*, 1964, kap. III a IV). Při výčtu rolí a jejich atributů ne-

pracujeme se zvláštní kategorií „subkultury“ nebo „kulturní participace“ apod., neboť z našeho výše uvedeného pojetí kultury plyne, že kulturní charakteristiky jsou implicitně obsaženy ve všech ostatních. Místo obecnější kategorie „informace“ (viz Svalastaga, o. c., str. 536) pracujeme zatím s tradičními kategoriemi „vzdělání“ a „kvalifikace“, na něž se dá informace patrně zredukovat.

[36] Srovnej Broom, o. c., str. 431; Scheuch, Daheim, o. c.; G. E. Lenski, *Status Crystallization: A Non-vertical Dimension of Social Status* ASR, č. 4/1954; G. D. M. Cole, *Studies in Class Structure*, 1955, str. 2—3; Bergel, o. c., str. 5 (zde jako problémy „koordinace“).

[37] Srovnej s jinými definicemi stratifikace, např. Barron, o. c., str. 395; Svalastaga, o. c., str. 530; K. B. Mayer, *Class and Society*, 1964, str. 4; E. E. Bergel, *Social Stratification*, 1962, str. 4; Z. Bauman, *Sociologie*, 1965, str. 245 a násl. Lišíme se od těch z nich, kdo definují stratifikaci jako pouhou nerovnost v kompenzacích (bez vazby na role v produktivních systémech) nebo jako nerovnost subjektivního charakteru (např. v přijímaných hodnotách), nebo nakonec na jakoukoli nerovnost. Stratifikace je pro nás zvláštní případ vertikální diferenciace vyžadující hrubý soulad objektivních faktorů, nikoliv však nutně tu či onu míru souladu s faktory subjektivní povahy.

[38] Broom, o. c., str. 433 a násl.

[39] Viz pozn. (26) a výklad, na nějž navazuje. Srovnej různé názory z literatury, např. Aron, o. c., str. 61—62; Bauman, o. c., str. 167; Geiger, o. c., str. 101 ad.; Cole, o. c., str. 2—3; Bergel, o. c., str. 7; Mayer, o. c., str. 24; Davis, Moore, o. c., str. 395; Broom, o. c., str. 432. Prakticky všichni uvedení autoři tak či onak uznávají význam odlišení relativně objektivních a subjektivních znaků sociální struktury či stratifikace. Jestliže Svalastaga, o. c., str. 546, odmítá termíny „objektivní“ a „subjektivní“ jako zastaralé a nahrazuje je termíny „ekonomická a mocenská kritéria“ a „kritéria postojů a schopností“, jde zřejmě o nedorozumění plynoucí z nepochopení relativnosti vztahu objekt — subjekt.

[40] Jsme si přitom vědomi vnitřní rozpornosti prestiže, např. různých úcty, již se těší táž profese u různých vrstev — viz Bauman, o. c., str. 247 a násl. Nesledujeme z pochopitelných důvodů prestiž mimoprofesionální, ani „esteem“.

[41] Tím se náš výzkum liší od většiny výzkumů, jež si buď vůbec nekladou otázku existence objektivní škály hodnot různých profesí, nebo a priori předpokládají vysoký stupeň korelace této škály se škálou prestiže, a z toho či onoho důvodu ztotožňují ukazatel „profese“ s „prestižem profese“.

[42] Viz Broom, o. c., str. 432.

[43] Srovnej např. Broom, o. c., str. 434. Srovnej dále s Mayerovou myšlenkou o neformálních „status-groups“ (Mayer, o. c., str. 8). Pojmu „třída“ nepoužíváme ovšem ani pro jakékoli objektivní rozvrstvení, jak se to zhusťá děje.

[44] Viz Scheuch, Daheim, o. c., str. 87—88. Autoři tu v souladu se svým přístupem,

kladoucím velký důraz na prestiž, dospívají přes pojem „generalizovaný prestiž“ k pojmu „generalizovaný status“.

[45] To neznamená, že vlastnictví výrobních prostředků vystupuje jako jediný činitel konstituující třídy. To na rozdíl od: Bergel, o. c., str. 185, kde se zjevně připisuje marxismu tato představa.

[46] V tomto smyslu chápeme i „kastovní“ nebo „stavovskou“ společnost jako třídní.

[47] To znovu na rozdíl od: Bergel, o. c., který jak pro třídy, tak dokonce i pro strata požaduje vysoký stupeň vlivu sociálně dědičných faktorů.

[48] Třídy je možno přirozeně definovat i jinak; pak ale je nezbytné respektovat existenci odlišného, marxistického pojetí tříd, jež má historickou prioritu, a to v jeho autenticitě.

[49] Asi v tomto směru by měla jít marxistická odpověď na známé tvrzení o funkcionální nezbytnosti stratifikace vůbec; viz Davis, Moore, o. c. Nemůžeme přijmout apologetiku jakékoli stratifikace a jednou provždy. Na druhé straně, poučení trpkými zkušenostmi s rovnostářstvím, nemůžeme přistoupit ani na lacinou polemiku Tuminovu (viz o. c.), opírající se o pouhé tvrzení, že je myslitelný jiný systém odměn, který neimplikuje nerovnost. Jsou nám sympatické všechny pokusy ukazující — byť částečně — historickou proměnlivost objektivních faktorů, které vyvolávají stratifikaci a tím naznačují možnost podstatných změn v systému nerovnosti (např. Mayer, Lenski, Svalastoga, Dahrendorf). i pokusy směřující k věcnému rozboru faktorů kontrolujících míru nerovnosti v dané společnosti (viz Svalastoga, o. c., str. 531). Zvláště oceňujeme směry spojující tento problém s věcným rozбором možností svobodného rozvoje individua a daného charakteru práce (viz Scheuch, Daheim, o. c., str. 91—92). Sdílíme také Dahrendorfovu kritiku planosti a povrchnosti většíny „metateoretických“ snah o osvětlení příčin stratifikace. Domníváme se však, že marxistická tradice není pro řešení této otázky bez významu, zvláště opřeli-li se o analýzu zkušeností socialistických zemí.

[50] Srv. např. Lipset a Bendix, *Social Mobility in Industrial Society*, 1959.

[51] Srv. zdůvodněné stanovisko Th. Geigera, *Typologie und Mechanik gesellschaftlicher Fluktuationen*, in: *Die Einheit der Sozialwissenschaften*, hg. von W. Bernsdorf, G. Eisermann, 1955, str. 92—94; podobně *Soziale Umschichtungen in einer dänischen Mittelstadt*, Kopenhagen 1951, str. 12—13; také K. M. Bolte, *Sozialer Aufstieg und Abstieg*, 1959, str. 16—30.

[52] M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* I, 1924, str. 177 a n.

[53] S. M. Lipset, R. Bendix, *Social Mobility in Industrial Society*, 1959; o metodice mezinárodních komparací K. Svalastoga, *Gedanken zu internationalen Vergleichen sozialer Mobilität*, in: D. Glass, R. König (Eds.), *Soziale Schichtung und Soziale Mobilität*, 1965, str. 284—302; dále K. Svalastoga, *Social Mobility: The Western European Model*,

in: *Acta Sociologica*, Vol. 9, 1965, Fasc. 1—2, 175—182.

[54] Např. S. M. Miller, H. Bryce, *Soziale Mobilität, wirtschaftliches Wachstum und Struktur*, in: Glass, König, o. c., 303—315. Srv. K. Svalastoga, in: E. L. Faris (Ed.), o. c., 566—568; k diferenciální plodnosti D. Glass, o. c., 197 a n., R. Freedman, *American Studies of Family Planning and Fertility*, in: C. V. Riser (Ed.), *Research in Family Planning*, 1962.

[55] Zde je možno nalézt celou řadu vnitřních styčných bodů, zejména při zkoumání vlivu sňatku ženy na změnu jejího sociálního postavení: *connubium* je jednak výrazem preferenčního chování a může se tak stát indikátorem sociální distance jednotlivých sociálních skupin či vrstev, jednak se skrze ně může uskutečňovat intergenerační, popřípadě intragenerační mobilita ženy. Viz Th. Geiger, *Über dynamische Analyse sozialer Umschichtungen*, in: *Soziologische Forschung in unserer Zeit*, hg. von K. G. Specht, 1951, str. 50—63., K. Svalastoga, o. c., 560 a n.

[56] Ač jsme si vědomi všech úskalí při práci s abstraktními typy vůbec a s typy postihujícími spíše možnou budoucnost než přítomnost (např. „zralý socialismus“) zvláště, nevzdáme se této možnosti, odkazující přitom ostatně na tradice Marxe i Durkheima. Při vši relativitě a neurčitosti, při nezbytných momentech subjektivity (na něž vlastně upozornil M. Weber při charakteristice svého „ideálního typu“ a jež tolik akcentuje i R. Aron), při pochopení nutnosti hypotetické, nikoli dogmatické aplikace (Geiger) nacházíme v těchto konstrukcích cenný teoretický nástroj pro anticipaci charakteristik stratifikace v jednotlivých fázích vývoje socialistické společnosti, jakož i z nich vyplývajících funkcionálních požadavků. To nám umožňuje jednak věcnou historickou kritiku daného stavu, jednak úvahy o možných cestách dalšího vývoje. Samy tyto úvahy, jednou vysloveny, působí ovšem na další vývoj a kladou si to dokonce za cíl (viz kap. 1 a 2). Musí ovšem být neustále konfrontovány s realitou a odpovídajícím způsobem korigovány.

[57] Viz kapitola 1 a kapitola 4.

[58] Nečiníme si tedy nárok na univerzální platnost našich typů, i když se v některých prvcích překrývají s pokusy o obecnou klasifikaci typů či modelů soudobé společnosti (např. typů podle hodnotové orientace, viz Parsons, o. c., str. 180 a násl., nebo stratifikačních modelů, viz Svalastoga, o. c., str. 545 a násl.). Např. naše charakteristika socialismu má četné společné rysy se společností univerzalisticko-výkonovou nebo s „Continuous-Model“ stratifikace. Přitom však především a plně vychází z marxistické tradice úvah o socialismu, jak lze detailně prokázat.

[59] Historická relevantnost jistého počtu různých typů stratifikace, jež se v realitě navzájem pronikají, vysvětluje patrně nejlépe existenci různých názorů na strukturu soudobých socialistických společností (viz pozn. [5]).

Vzájemný průnik typů stratifikace v reálných společnostech nás vede k opatrnosti při posuzování tzv. deviantních jevů. Zřejmá existence různých typů stratifikace v soudobých společnostech socialistického typu nás vede k opatrnosti i při posuzování tzv. „třídního“ charakteru naší soudobé společnosti. Není třeba mnoho bystrozraku k tomu, abychom si uvědomili, že „čistý socialismus“ je v principu společností netřídního typu, hluboce odlišnou od antagonistických třídních společností. Ale ve společenských vědách nám málo pomůže normativní způsob myšlení, dedukující „beztržnost“ socialismu z postulátů marxistické teorie bez ohledu na realitu. (Pěkným dokladem takového přístupu jsou závěrečné kapitoly jinak zajímavé práce E. Urbánka a K. Michňáka, *Společenské třídy*, 1964, jejichž základní duch se objevuje i na příslušném místě nedávno vydané práce E. Urbánka, *Struktura a dynamika třídní společnosti*, 1966.) Problém je zcela jinde. Zrušením soukromého vlastnictví nemizí přece dělnictvo jako skupina bezprostředních materiálních výrobců, nemizí rolnictvo jako další skupina bezprostředních materiálních výrobců, spjatá navíc i určitým reálným společným ekonomicko-vlastnickým postavením. Důrazně jsme mnohokrát odmítli přeceňování významu a váhy těchto diferencí. Nemáme nic proti tomu, aby Urbánek odmítl termíny „neantagonistické třídy“, „třídy v novém slova smyslu“ atd., jichž my z řady důvodů považujeme za možné používat. Bylo by však žádoucí, aby analyzoval realitu pomocí jiných adekvátních pojmů a termínů a ukázal reálnou dialektiku přetváření třídní stratifikace a její skutečnou váhu v přítomných socialistických společnostech. Odeskamotování problému vymazáním nepříjemné terminologie pomůže stejně málo, jako deklarativní zařazení téměř celé inteligence do kategorie dělnické třídy, jak se o to pokoušejí jiní.

[60] Zde podaná charakteristika zralého socialismu vychází z tradice marxistického myšlení, respektující ovšem vývoj soudobé společenské reality i společenskovedního myšlení. Podrobnější výklad a zdůvodnění této charakteristiky byl podán v jiných souvislostech (např. ve sborníku *Sociální struktura socialistické společnosti*, 1966, v brožurě *Změny v sociální struktuře Československa a dynamika sociálně politického vývoje*, 1967, v příspěvku pro Evianský kongres, P. Machonin, *Social Structure of Contemporary Czechoslovak Society*, ve statích: P. Machonin, *Structure sociale de la société tchécoslovaque contemporaine*, *Recherches internationales à la lumière du marxisme*, No. 53/1965 a P. Machonin, *Socialismus: teorie, realita, projekt*, Kulturní tvorba č. 24/1966).

Charakteristiku zralého socialismu zkonstruovanou na podobných principech považujeme za střízlivou, neboť neobsahuje prvky, o nichž by se dalo předpokládat, že jsou v této histo-

rické epoše nerealizovatelné nebo navzájem neslučitelné. Navíc, neposunuje hranice socialismu do nedohledna, neboť počítá s kulturní bází industriální společnosti (se všemi jejími omezeními a vnitřními rozpory, např. v charakteru práce) jako s dostačující. Nejspornější jsou ovšem úvahy o elitě. Je možné, aby elita takového typu netendovala k přílišné uzurpaci moci? Je však jedinou reálnou alternativou k elitám byrokratickým a předpokládá rozvinutý demokratický systém jako svůj korektiv.

[61] Srovnej poznámku [21]. Srovnej také R. Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, 1962. Aron ovšem neoprávněně redukuje všechny socialistické země na sovětský typ, přičemž jim některé obecné rysy industriální společnosti upírá a některé specifické rysy zveličuje.

[62] Tyto výsledky prvních analýz jsou uloženy zejména v těchto publikacích: *Základní teoretické otázky výstavby socialismu a komunismu*, 1964; *Sociální struktura socialistické společnosti*, 1966; *Změny v sociální struktuře Československa a dynamika sociálně politického vývoje*, 1967; R. Richta a kol., *Civilizace na rozcestí (Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce)*, 1966; P. Machonin, *Rovnost a nerovnost v socialistické společnosti*, *Nová Mysl* č. 12/1966; *Kolokvium o ekonomice vysokoškolského vzdělání*, *Vysoká škola* č. 5 a 6/1967; J. Auerhan, *Technika, kvalifikace, vzdělání*, 1965.

[63] Některé navržené postupy byly inspirovány pracemi K. Svalastogy, např. *Prestige, Class and Mobility*, London 1959, jeho studii publikovanou in R. E. L. Farris (Ed.), *Handbook of Modern Sociology*, 1965, studiemi Loe A. Goodmana, např. *Statistical Methods for Analysing Processes of Change*, *AJS*, 1962, str. 57 a n., Lazarsfeldovými (zejména z *Language of Social Research*), syntetickou prací Jamese S. Coleman, *Introduction to Mathematical Sociology*, 1964, atd.

[64] Rozsáhlé šetření, provedené ve Velké Británii, zajímavé také použitými metodickými postupy, je popsáno v D. V. Glass (Ed.): *Social Mobility in Britain*, 1954. Jiné podobné šetření provedli Duncan a Blau v USA, srv. P. M. Blau, O. O. Duncan, *Eine Untersuchung beruflicher Mobilität in den Vereinigten Staaten*, in: D. Glass, R. König (Eds.), *Soziale Schichtung und soziale Mobilität*, s. 171–188.

[65] Je zřejmé, že uvedené výroky nejsou hypotézami v pravém slova smyslu: v našem kontextu však plní povýšce ilustrativní funkci.

[66] Srv. F. S. Chapin: *Contemporary American Institutions*, 1935, a později revidované, časopisecky publikované postupy, jež jsou analyzovány mj. v *Language of Social Research*.

[67] Srv. W. H. Sewell: *A Short Form of the Farm Family Socioeconomic Status Scale*, *Rural Sociology*, 1943.

Polydimenzionalita sociální diferenciaci industriální společnosti, která tolik problematizuje použití konceptu souhrnného „syntetického“ sociálního statusu, vztahujícího se ke společnosti jako celku, a která komplikuje jeho empirické postavení, je zakotvena v pluralitě sociálních sektorů této společnosti: rodinně příbuzenského, teritoriálně sídlištního, pracovně profesionálního, politicko-mocenského, školského a vzdělávacího atd. Přestože některé sektory hrají dominující úlohu a jiné jsou spíše na okraji sociální dynamiky, jsou nicméně všechny autonomní, vyznačují se vlastní specifickou temporalitou, jejich „sladění“ se neobejde bez stálých konfliktů a napětí. Vzájemné vztahy těchto sektorů představují jistou úroveň sociální struktury: tento pohled, za nějž vděčíme kulturní antropologii a strukturálním funkcionalistům, nám umožňuje vidět sociální diferenciaci nejen prizmatem souboru analytických znaků (profese, vzdělání, příjem, majetek atd.), ale v její konkrétní podobě v reálném, historicky i kulturně určeném sociálním prostředí, jako diferenciaci skutečně existujících, nikoli analyticky zkonstruovaných sociálních pozic a diferenciaci lidí, kteří v nich hrají příslušné role, vnucované jim konkrétními nositeli pozičně konstitutivních vztahů. Tento pohled zároveň pomáhá překlenout mezeru, která dosud existuje mezi výzkumem sociálního rozvrstvení v komunitě či podniku na straně jedné a sociálně statistickým šetřením makrostrukturálních útvarů na straně druhé.

V *Projektu*, který rozebírá tyto stránky podrobněji (část 3.2, 3.3), jsme formulovali předpoklad, že pracovně profesionální systém představuje strukturální dominantu naší společnosti, zdůvodnili jsme jeho mimořádný význam při zkoumání stratifikace i mobility. Nejzávažnější předpoklad, vyplývající z projektu, je odlišení sociálního prestiže povolání od objektivní

složitosti práce, kterou nositel jistého povolání vykonává v rámci svého zaměstnání, své pracovně profesionální role. Tuto objektivní složitost práce považujeme (vedle rozsahu dispozičních pravomocí, tedy funkčně specifické moci: viz podrobněji stať L. Brokla, str. 708) za vertikální dimenzi pracovně profesionálního systému, tedy za dimenzi statusotvornou.

K ústředním problémům každého šetření tohoto typu patří navržený jakési „sítě souřadnic“, v nichž by bylo možno jednak pracovně profesionální systém jako celek „zmapovat“, jednak „zaměřit“ pracovně profesionální pozice příslušníků zkoumaného souboru osob. Úkolem našeho textu je stručně referovat o způsobu řešení tohoto problému, k němuž jsme v přípravné fázi výzkumu sociální diferenciaci a mobility dospěli.

Úkol je jen zdánlivě jednoduchý: většinou bývá v obdobných výzkumech řešen konstrukcí jediné škály profesí či profesionálních kategorií, z níž se pak vychází při určování statusu a která je základem pro mobilní matrice. Rada autorů však zdůrazňuje, že nelze smysluplně konstruovat jedinou průběžnou vertikální škálu (profesí či profesionálních kategorií) pro celé univerzum pracovně profesionálního systému na základě nějakého objektivního kritéria. P. Hatt, zkoumající korelace mezi profesionálním prestižem a objektivní „poziční řadou“ profesí, dochází k závěru, že tyto řady lze zjistit jen u profesí, které spolu stojí v nějaké souvislosti, nikoli průběžně pro celý sortiment profesí. Diferencuje pak osm oblastí, kde lze podle jeho názoru tyto řady konstruovat: oblast politiky, svobodných povolání, obchodu, rekreace a estetiky, zemědělství, manuální práce, armády a služeb (politics, professions, business, recreation and aesthetics, agriculture, manual work, military, service). Podobně A. R. Coovă ve svém pokusu o klasifikaci profesí rozlišuje tato profesionální „centra aktivity“: služby, zájmy, organizace, technologie, profese „pod širým nebem“, věda, osvěta a kultura, umění a rekreace; v jejich rámci se pak pokouší o šestistupňovou klasifikaci zhruba na základě složitosti práce a stupně kvalifikace. K. M. Bolte navazuje na Hattovy úvahy rozlišením dílčí „sektoro-

vé škály“ profesí (průběžně v každé z vyjmenovaných oblastí) a „totální škály“, platné pro celý pracovní profesionální systém. Totální škála je podle jeho názoru konstruovatelná pouze na základě profesionálního prestiže, nikoli na základě nějakého „objektivního principu“. Tyto příklady by bylo možno libovolně rozšířit. Skutečně, projdeme-li škály profesí či profesionálních kategorií, používané ve výzkumech stratifikace a mobility, zjistíme rozbořem jejich označení, že se v těchto škálách prolíná několik různorodých hledisek, což vyplývá mj. z toho, že při formování normativního vzoru profese — a do škály jsou jednotlivé profese zařazovány na základě představ sociologů o jejich normativním vzoru, nikoli na základě objektivního rozboru konkrétních pracovních profesionálních rolí — dominují různá hlediska: např. *sféra činnosti*, její *věcný obsah* (zemědělci, obchodníci, lékaři atd.), *ekonomické postavení* (ekonomicky závislí, zaměstnanci, svobodná povolání, ekonomicky samostatní, podnikatelé), *vlastnický sektor* (soukromí rolníci, družstevníci, soukromí či státní zaměstnanci), *postavení v organizaci práce* (manažeři, výkonní pracovníci), *typ složitosti práce* (pomocný dělník, kvalifikovaný dělník atd.) (Miller, 1964). Sjednocení všech těchto kategorií do jednotné škály je možné právě jen na základě profesionálního prestiže, což je cesta, která je nám uzavřena teoretickými východiskys. Vztah prestiže určité profese k obsahu konkrétní socioprofesionální role a k složitosti práce, kterou v jejím rámci nositel této role vykonává, je totiž velice zprostředkovaný. Normativní vzor určitého povolání (zedník, učitel, lékař atd.), jeho „image“ a jeho označení — což jsou vesměs obsahy, na které se váže prestiž — jsou součástí normativně kulturní sféry, konstituují „kulturní roli“, která se mění v sociální roli tím, že ji určité prostředí, konkrétní nositelé pozicně konstitutivních vztahů dané profesionální pozice, tak či onak internalizují a uplatňují jako očekávání vůči konkrétnímu individuu, které tuto pozici obsazuje. Táž „profese“ se může velice podstatně lišit podle svého konkrétního sociálně organizačního kontextu. Z toho, co bylo dosud řečeno, lze uzavřít: 1. Možnost konstrukce průběžné škály profesí či profesionálních kategorií, zahrnující celý sortiment profesí v rozvinuté industriální společnosti, je problematická. 2. I kdybychom měli k dispozici takovou škálu, je obtížné přiřadit k ní konkrétní pracovní profesionální role.

K tomu přistupuje další skupina problémů, vyplývajících z toho, že i celý pracovní profesionální systém prodělává ve zhruba padesátiletém období, které zahrnuje naše šetření mobility, převratné změny (srv. *Projekt*, část 4.). Pracovní profesionální systém modifikují jak změny systému kulturního (zejména rozvoj vědy a techniky), tak změny systému politicko-mocenského, mění jeho strukturu a

podstatně ovlivňují jeho temporalitu. J. Szcze pa ń s k i rozlišuje tyto determinanty změny pracovní profesionálního systému: 1. rozvoj vědy a techniky, 2. rozvoj teorie a praxe organizace práce a pracovního (taylorovská linie), 3. změny organizace podniku a instituce práce, 4. metody profesionální přípravy, 5. změny sociálně politického systému.

Naše síť souřadnic musí tedy splňovat zejména tyto požadavky: 1. Musí vycházet z toho typu informace o pracovních profesionálním začlenění respondenta (popř. dalších relevantních osob), který je nám na základě daných metodických a technických postupů dostupný; 2. musí respektovat základní dimenze pracovní profesionálního systému, v nichž může být začlenění sledováno, a to jak dimenze převážně horizontální, tak i vertikální (složitost práce); 3. musí být beze změny použitelná pro celé časové období, které je sledováno v šetření mobility.

Na základě několika sond a předvýzkumu bylo rozhodnuto přímo sledovat pracovní profesionální začlenění pouze ze tří základních hledisek — z hlediska *složitosti práce*, *hospodářského postavení* a *oblasti ekonomické aktivity*. Kategorizace však byla navržena tak, aby ji bylo možno dodatečně modifikovat a sledovat celou řadu dalších aspektů.

1. Východiskem při stanovení *stupeň složitosti práce* je zevrubná charakteristika pracovní činnosti, vykonávané respondentem (popř. dalšími relevantními osobami) v zaměstnání. Tyto údaje zaznamená tazatel do záznamového archu. V předvýzkumu pak bylo použito tohoto postupu: Podle této charakteristiky a na základě zvláštní instrukce zařadil tazatel dotazovaného do jednoho ze šesti stupňů složitosti práce. Stejnou operaci na základě téže instrukce provedl dodatečně kódovač. Instrukce, použitá v předvýzkumu, měla toto znění:

„Úkolem tazatele (kódovače) je zcela samostatně, na základě údajů o zaměstnání odhadnout stupeň skutečné složitosti práce dotazovaného (resp. jeho otce a syna) a zařadit jej z tohoto hlediska do jednoho ze šesti stupňů škály (stupeň 1. nejnižší, 6. nejvyšší).

Do pojmu *stupeň složitosti práce* zahrnujeme:

— *stupeň oduševnělosti práce*, tj. míru účasti vědomí, paměti, vůle na pracovní činnosti;

- *stupeň samostatnosti práce*, tj. míru vlastního podílu při volbě celkových či dílčích cílů — a prostředků a metod k jejich dosažení;
- *stupeň tvořivosti práce*, tj. míru vlastního řešení nových situací a úkolů (či — naopak — netvořícího vykonávání předem daných vzorů);
- *stupeň kvalifikovanosti práce*, tj. nutnost a rozsah speciální přípravy, školení, požadovaných pro výkon této práce (bez ohledu na skutečnou kvalifikaci, kterou dotazovaný má).

Stupně jsou charakterizovány takto:

1. Nejjednodušší opakující se práce s přesně stanoveným cílem a nejjednoduššími prostředky, bez možnosti volby, nepředpokládající prakticky žádnou kvalifikaci.

Příklady: kopáč, nosič, uklízečka, svačínářka apod.; všechny tzv. nádenické a pomocné práce v zemědělství, průmyslu, stavebnictví, dopravě a službách.

2. Jednoduchá opakující se práce s přesně stanoveným cílem a přesně vymezenou škálou prostředků; předpokládá jistou specifickou kvalifikaci, obvykle zaučení nebo zaškolení.

Příklady: řadový zemědělec v JZD, tzv. zaučené profese v průmyslu, stavebnictví, dopravě a službách, vrtař, revolverář, svářeč na bodové svářečce, dělník ve skladu, ještěrkář, přadlena, poštovní doručovatelka, servírka, nevyučená prodavačka, písařka na stroji.

3. Jednoduchá, různorodá práce s přesně vymezenými cíli a poměrně bohatou škálou prostředků, mezi nimiž je možnost volby; předpokládá vyhraněnou profesionální kvalifikaci, obvykle vyučení.

Příklady: mechanizátor a opravář v JZD, většina vyučených profesí v průmyslu, dopravě, stavebnictví a službách: univerzální soustružník, frézář, stříhač v konfekčním závodě, tiskař v textilu, strojívedce, vyučený číšník, vyučená prodavačka, všechny tzv. řemeslné profese.

4. Složitější různorodé práce s přesně vymezenými komplexními cíli, s rámcovým vymezením prostředků, mezi nimiž je možnost volby, popř. tvůrčího postupu; práce může zahrnovat určitý rozsah rozhodovací pravomoci, předpokládající zpravidla nižší odborné, někdy střední všeobecné nebo vyšší odborné vzdělání.

Příklady: řídící pracovník JZD, dílovedoucí, mistr, vedoucí skladu, montér a seřizovač složitých technologických zařízení, výpravní stanice 3. a 4. kategorie, vedoucí prodejny nebo restaurace, kvalifikovaná sekretářka, laborantka, ošetrovatelka

5. Složitá různorodá práce s rámcově vymezenými cíli i prostředky, se značnou možností volby, popř. tvůrčího přístupu, se značným rozsahem rozhodovacích pravomocí, předpokládající zpravidla vyšší odborné vzdělání, v některých případech i vzdělání vysokoškolské.

Příklady: řídící pracovník zemědělské správy, předseda JZD, vedoucí provozů nebo menších výrobních jednotek, učitel ZŠ, nižší

důstojník z povolání, referent ministerstva nebo jiného úřadu, dále tzv. rutinní zaměstnání s vysokoškolskou kvalifikací: posudkový lékař, podnikový právník atd.

6. Velmi složitá práce, práce s mimořádným rozsahem dispozičních pravomocí, práce výrazně tvůrčí, předpokládající zpravidla vysokoškolské nebo vědecké vzdělání.

Příklady: vedoucí inženýři a ředitelé podniků, vedoucí funkcionáři státní správy, středoškolská a vysokoškolská pedagogové, lékaři-specialisté, pracovníci vědy a výzkumu, tvůrčí umělci pracovníci.

Tento postup má četné metodické a technické nedostatky (na které bylo mj. poukázáno v průběhu symposia), rozhodujícím kritériem však konečnou zůstává — nemáme-li k dispozici alternativní postup výhodnější — praktická použitelnost a účinnost. V předvýzkumu jsme u vzorku 480 respondentů obdrželi pro rok 1967 toto rozložení četností:

Stupeň složitosti práce	% respondentů
1	9,7
2	16,8
3	26,0
4	12,5
5	8,5
6	3,1
Nelze stanovit ekonomicky neaktivní, chybějící údaj apod.	23,1
	100,0

Z ostatních složek „syntetického indexu“ sociálního statusu koreloval stupeň složitosti práce nejvíce s úrovní dosaženého vzdělání (0,6995), méně výrazně s podílem na řízení (0,5873) a životní úrovní (0,4752), nejméně se způsobem života ve volném čase (0,2581).

Mezi zařazením, které prováděli přímo tazatelé, a zařazením provedeným kódovači byla zjištěna vysoká korelace (0,8316). Rozborem odchylek jsme zjistili, že zařazování kódovačů bylo přesnější. Proto bylo rozhodnuto, že v hlavním šetření bude zařazování do stupňů složitosti práce prováděno pouze skupinou zvláště vyškolených tazatelů na základě instrukce, která bude po provedení speciální sondy u skupiny vybraných expertů („kvalifikovaných soudců“: do souboru byli zařazeni sociologové, zejména průmysloví, psychologové práce, ekonomové a technici) rozšířena, doplněna a zpřesněna. Princip však zůstane v hlavním šetření zachován.

Z charakteristiky pracovní náplně dotazovaného (popř. dalších osob) se vychází

i při eventuálním zařazování do souboru vybraných *jmenovitě sledovaných povolání*, u nichž je na dvoutisícovém vzorku paralelně šetřen profesionální prestiž (viz stať J. Kapra, str. 740) a která budou podrobena monografickému zkoumání jak z hlediska jejich umístění v současném stratifikačním systému (zde bude možno provést velmi zajímavé srovnání mezi objektivní sociální pozicí určitých profesionálních skupin a jejich sociálním prestižem), tak z hlediska jejich specifické mobility. Vybrané profese jsou srovnatelné s profesemi zkoumanými obdobně v zahraničních výzkumech, jsou v nich rovnoměrně zastoupeny všechny stupně složitosti práce, přičemž zvláštní zřetel je brán na profese vyžadující další funkčně specifickou přípravu, zejména vysokoškolské vzdělání.

2. Hledisko *ekonomického postavení* nelze považovat za pohled výlučně horizontální: jednotlivé skupiny ekonomické-

ho statusu se výrazně liší průměrným stupněm složitosti práce a konečností i prestižem, který se ovšem v delším časovém období dosti podstatně mění. Především se do této dimenze ekonomického postavení promítají ekonomicko-politické přeměny, k nimž u nás došlo po roce 1945. Proto jsme zde nuceni pracovat s kategoriemi, které jsou sice pro rok 1967 irelevantní (samostatný s námezdními silami, částečně i svobodná povolání), které však mají svůj význam pro předcházející šetřenná období. Tradiční kategorie ekonomického postavení (dělník, zaměstnanec, družstevník, svobodné povolání, samostatný, ekonomicky neaktivní) byly podrobněji rozčleněny kombinací s hlediskem kvalifikace (u dělníků a zaměstnanců), s hlediskem práce v zemědělství/mimo zemědělství (družstevníci a samostatní) a s hlediskem manuální/nemanuální práce. Tím dostáváme šestnáct kategorií (viz tabulku dole). Základní schéma lze velmi

Hospodářské postavení

Dělník	zemědělský		1
	nezemědělský	vyučený	2
		zaškolený, zaučený	3
		nekvalifikovaný, pomocný	4
Zaměstnanec	odborný		5
	úředník a jiný (zřízenec apod.)		6
Družstevník	zemědělský	manuální	7
		nemanuální	8
	nezemědělský	manuální	9
		nemanuální	10
Svobodné povolání			11
Samostatný	bez námezdních sil	v zemědělství	12
		mimo zemědělství	13
	s námezdními silami	v zemědělství	14
		mimo zemědělství	15
Ekonomicky neaktivní			16

snadno mnohonásobně přeskupit, což nám umožňuje sledovat mj. tato hlediska: ekonomicky aktivní/ekonomicky neaktivní; manuální/nemanuální; manuální/nemanuální, pracující v zemědělství; pracující v zemědělství/pracující mimo zemědělství; ekonomicky samostatní/ekonomicky závislí; dělníci-rolníci/ostatní pracující.

Za rozlišující znak mezi dělníky a zaměstnanci považujeme jak druh práce (bezprostřední výroba, doprava či uchování materiálních užitečných hmot, popř. získání, zpracování či předávání informací), tak způsob odměňování (mzda, plat). Mezi odborné zaměstnance jsou zařazováni všichni, jejichž práce vyžaduje funkčně specifickou odbornost, zatímco úředníci konají práce administrativního či pomocného charakteru.

3. Konečně třetím sledovaným hlediskem je *odvětví ekonomické aktivity dotazovaného* (popř. dalších osob). Toto odvětví je určováno zaměřením hospodářské jednotky, v níž dotčený pracoval, bez ohledu na jeho vlastní pracovní náplň či profesi. Šestnáct základních kategorií je opět možno několikanásobně přeskupit.

Hospodářské odvětví (podle charakteru zaměstnávající organizace)

1. Zemědělství, lesnictví a rybářství; 2. hornictví a ostatní těžba surovin; 3. hutnictví, zpracování kovů, strojírenství a elektrotechnická výroba; 4. chemická a gumárenská výroba; 5. sklářství, výroba porcelánu, keramiky, textilní a oděvní výroba, zpracování kůží a obuvnická výroba, zpracování dřeva a výroba nábytku, polygrafie a ostatní spotřební průmysl; 6. potravinářská výroba; 7. stavebnictví; 8. energetika; 9. doprava a spoje; 10. obchod, veřejné stravování, služby; 11. peněžnictví, pojišťovnictví; 12. zdravotnictví, sociální péče; 13. školství a osvěta, věda a výzkum, masové komunikace, umění; 14. veřejná správa, soudnictví, společenské organizace; 15. armáda, bezpečnost; 16. jiná odvětví.

Základní schéma umožňuje detailní sledování vztahu primárního (1), sekundárního (2—8) a terciárního (9—15) sektoru, výrobní (1—9) a nevýrobní (10—15) sféry, popřípadě tzv. funkčních sfér společnosti (pojem, za který vdčíme prof. M. Janičiževičovi z Bělehradu): zemědělství (1), průmysl (2—6), výrobní služby (7—9), oběh (10—11), sociální služby (12—13), organizace společnosti (14—15).

Domníváme se (a toto přesvědčení je zčásti podloženo zkušeností z předvýzkumu), že navržené „síť souřadnic“ vcelku odpovídá požadavkům, které jsme pro ni vytkli. Rozhodující zkušenost z hlavního šetření nás však teprve čeká.

Literatura:

- P. K. Hatt: *Occupation and Social Stratification*, in: *American Journal of Sociology*, XV, 1950.
- K. M. Bollé: *Sozialer Aufstieg und Abstieg*, Stuttgart 1959.
- A. Roe: *The Psychology of Occupation*, New York 1959.
- J. Szczepański: *Czynniki kształtujące zawód i strukturę zawodową*, in: A. Sarapata (Ed.), *Socjologia zawodów*, Warszawa 1965.
- T. Tomaszewski: *O porównywalności zawodów*, in: Sarapata, c. d.
- S. Kowalewska: *Definicje i klasyfikacje zawodów*, in: Sarapata, c. d.
- A. Sarapata: *Zawód jako wyznacznik miejsca w społeczeństwie*, in: Sarapata, c. d.
- E. K. Scheuch: *Socialprestige und Soziale Schichtung*, in: R. König, D. V. Glass (Eds.), *Soziale Schichtung und soziale Mobilität*, Köln-Opladen 1965.
- D. Slejška: *Profesionální dělba práce za socialismu*, in: P. Machonin a kolektiv, *Sociální struktura socialistické společnosti*, Praha 1965.
- D. C. Miller, *Handbook of Research Design and Social Measurement*, New York 1964.
- W. L. Warner, M. Mecker, K. Eells, *Social Class in America*, Chicago 1949.
- T. Geiger, *Umschichtungen in einer dänischen Mittelstadt*, Kopenhagen 1951.

I. Místo problematiky politického systému v šetření sociální struktury

Problematika politického systému a zejména politické moci, jež ostatně v určitém smyslu představují synonyma, nepatří v sociologii mezi snadno postižitelné. Oč je pozice a role politické moci silnější v praxi, o to je její pozice slabší v teorii. Tato problematika je odedávna příliš atraktivní, odedávna příliš současná, a tím i příliš přístupná různým mytologiím. Vědecké analýze je tato problematika většinou dostupná jen retrospektivně, když už je dosti vzdálená a když téměř náleží jiné vědní disciplíně — historii. Je proto zcela přirozené, že i empirickému étosu naší sociologie je démonologie moci poměrně vzdálená.

Nicméně v komplexně založeném empirickém šetření sociálního systému nemůže problematika politického systému, a tedy problematika moci, chybět. Není to jen požadavek formální úplnosti šetřených komponentů sociálního systému, politický systém nebývá pouze jedním z řady těchto komponentů: je to požadavek plynoucí z reálné funkce politického systému.

Sociální systém a politický systém bývají běžně ztotožňovány jak praktickými politiky-držiteli moci, tak teoretiky. Pro první jsou všechny složky sociálního systému politickými činiteli, jsou objektem mocenských procesů, pro druhé je politický systém, stejně jako systém sociální, především interakčním systémem, a jako takový je subsystémem sociálního systému. Sociální systém je z tohoto rozšířeného teoretického hlediska chápán široce jako komplex společenských jevů nebo jako systém interakcí plurality aktérů. Toto pojetí sociálního systému zahrnuje i pojetí sociální organizace, tedy jak stránku strukturální, tak stránku procesuální.

Domnívám se, že vzhledem k našemu sociálnímu kontextu není nereálné ani teoretiky neproduktivní akcentování momentu sociální organizace, zejména v podobě politického systému s jeho procesy, jemuž také nejspíše přísluší faktická regulační funkce mezi jednotlivcem a ostatními reálnými produktivními systémy. Politickým systémem v této souvislosti rozumím souhrn věr (ideo-

logie), institucí, elit a technik, jimiž je společnost řízena a jimiž je realizována dominující ideologie. Jako takový může politický systém plnit vzhledem k systému sociálnímu dvě hlavní funkce: V určitých situacích politický systém odráží strukturu ustaveného sociálního systému, udržuje jej a ochraňuje. V jiných situacích politický systém anticipuje sociální systém, transformuje jej. V této situaci bývá politický systém vůči sociálnímu dominujícím, strukturotvorným činitelem, „aktivní formou“, často i se všemi důsledky platonsko-aristotelovského pojetí, kde člověk je občan, společnost je stát (společnost je odpovědná státu, nikoli stát společnosti), ekonomika je politika, morálka je politika, kultura je politika atd. Mezi těmito póly existuje řada přechodů a ani oba krajní typy nejsou absolutně čisté, například udržování daného systému může mít jak formu blízkou se typu *laissez-faire* (jež nemusí postrádat evoluční prvky transformace), tak některou z rigidních forem konzervace; anticipace může mít jak formu transformace, tak formu destrukce a emergence.

V této souvislosti autor nesdílí v plné míře předpoklad vyjádřený v celkovém projektu šetření o převládnutí systému pracovní profesionální nad politickým, ani předpoklad jejich vzájemné rovnováhy již v současnosti. V těchto předpokladech jsou pomínuty některé důležité momenty: 1. není uvažován mechanismus působení funkcionální autonomie ustavených organizačních struktur; 2. není uvažována otázka reálných transformačních struktur mezi potenciálem sociální moci a politické moci a jejich souvislostí; 3. není uvažován typ případné rovnováhy obou systémů. Předpoklad buduje spíše na statických než procesuálních aspektech.

Je zřejmé, že politická problematika nemůže vzhledem ke své závažnosti v daném šetření chybět, avšak zároveň možnosti šetření daleko přesahuje. Zkoumat problematiku politického systému by znamenalo orientovat se nejen na statistické údaje a na studované problémy, ale také na některé problémy další, které se i po technické stránce vymykají rámci jednoho šetření. Již jejich nesystematický a pouze ilustrativní výčet ukazuje nemožnost zahrnout je do jednoho výzkumu — i kdyby byl celý orientován k problematice politického systému.

Je to například problematika elit a v jejím rámci zejména otázky diferenciací elit, složení elit, jejich cirkulace, původ, věkové složení, charakter předchozí zkušenosti a vzdělání, apod. Dále je zde problematika par-

ticipace na moci a kontroly moci, tj. zejména problematika dosazování držitelů moci, vykonávání moci (techniky), kontrola moci (nejen jejími adresáty, ale i vzájemná kontrola držitelů moci), mechanismus voleb apod. Pak jde o problematiku společenské funkce konkrétní ideologie, konkrétních hodnot a hodnotových orientací, o charakter norem, o problematiku politické socializace různých vrstev populace, zejména dětí a mládeže, která je velice důležitým činitelem pro budoucí vývoj politického systému, o roli rodiny a státu v tomto procesu apod. Z hlediska vývoje politického systému není zanedbatelná ani problematika, která se začíná vynořovat v souvislosti s technickým vývojem a s novou soustavou řízení, tj. problematika relací několika pyramid — politické, ekonomické a technické. Dále je zde problematika institucí, lokálních struktur, problematika zájmů, zájmových a nátlakových skupin, v neposlední řadě i problematika kulturního systému apod. Zkoumaný vzorek však zachytí v nejlepším případě pouze spodní vrstvy mocenské pyramidy; většina jeho prvků bude zcela mimo ni. Tyto spodní vrstvy budou navíc nesystematickou disperzí pozic, nikoliv funkčně spjatým systémem pozic.

Jak naznačil už předvýzkum, bude patrně možná orientace na jednotlivé pozice moci a jejich držitele, na charakteristiky jednotlivých pozic a držitelů moci; snad bude možné i ověření některých dílčích hypotéz z komplexu tezí o našem politickém systému. Ovšem, makrostrukturální zkoumání moci není obvyklé. Literatura v tomto směru nedává valného poučení. Studie mocenských relací lokálních společenství, institucí a skupin jsou dosud považovány za pionýrské práce. Jak měřit jednotlivé formy mocenských relací? Je možné sestrojit jednoduchou, pro empirické účely potřebnou stupnici moci? Jsou podobné pokusy přijatelné z hlediska gnoseologické korektnosti takové konstrukce? Tyto otázky dosud nejsou uspokojivě vyřešeny. Lépe tomu není — zejména v našich podmínkách — ani v oblasti teorie a terminologie. Proto je výsledek tohoto pokusu značně nejistý. K tomu ještě několik obecných poznámek.

II. Výchozí postuláty a obecné poznámky

1. Moc je funkcionálně nezbytný sociální vztah. Mocenské relace a struktury existují v každém interakčně složitějším organizovaném sociálním systému. Společnost vcelku je možno chápat jako systém mocenských vztahů nejrůznějších sfér (politické, ekonomické, morální, náboženské,

kulturní apod.). Fenomén moci tvoří dynamickou infrastrukturu společnosti a jejích sociopolitických institucí.

2. Mocenské relace jsou strukturovány. V každém sociálním systému jsou normativně a institucionálně definovány, omezovány, regulovány a koncentrovány do několika základních rovin a mocenských kanálů, v určitých formách — zejména pravomoci — jsou systemizovány menší části populace. Strukturované a institucionalizované mocenské relace jako takové jsou do jisté míry analyzovatelné a popsitelné adekvátními postupy a adekvátní terminologií.

V makroměřítku bývá nejčastěji rozlišována moc politická a moc ekonomická, zejména v rovině národní, státní a lokální. Někteří autoři problematizují samo rozlišování sfér moci politické a ekonomické. Je zřejmé, že tato otázka je reálným problémem i při analýze našeho sociálního systému. Jednoznačné řešení této otázky, vyplývající z kontextu vývoje našeho sociálního systému v padesátých letech, je však problematizováno trendy, které se začínají rýsovat zejména zaváděním nové ekonomické soustavy.

Politická moc se pohybuje v prostoru formování, institucionalizace a konfliktu zájmů různých skupin nebo vrstev. Obvykle bývají rozlišovány tři dimenze politické moci: 1. formální struktura vlády, 2. systém neformální kontroly a vlivu na politické instituce a úředníky, 3. vliv na formování veřejného mínění prostředky masové komunikace (tisk, rozhlas, televize, škola, církev, občanská sdružení aj.). Reprezentanty zájmů v této sféře jsou tradičně zejména politické strany, které usilují o získání rozhodujícího podílu na rozhodování v celospolečenských záležitostech, tj. o moc. Mimo tento prostor je sporné mluvit o politických stranách a o sféře politické moci ve vlastním slova smyslu. Pro potřeby socialistické společnosti doplňuje J. J. Wiatr [1] známou Duvergerovu typologii [2] systémů politických stran o typ systému strany hegemonní, jejíž vedoucí úloha je dobrovolně uznávána ostatními stranami, jež žádným způsobem neaspírují na její pozice. Je sporné, zda v tomto případě jde ještě o politické strany, o systém politických stran a o politickou moc v původním slova smyslu. Domnívám se, že uvedené terminologie lze sice používat, ale s vědomím přeneseného smyslu.

Ekonomická moc se pohybuje přibližně v silovém poli trhu a podnikání. Tradičně bývá definována v dimenzích příjmu, bohatství, možností úvěru, kontroly podniku, kontroly mezd apod. Termín „hospodářské řízení“ užívaný v našem sociálním kontextu je charakteristický pro posunutí tradiční sféry moci

ekonomické směrem k moci státní. V tomto posunutí nevystupují ředitel a vedení podniku jako představitelé ekonomického subjektu — podniku v silovém poli trhu, ale spíše jako představitelé státní moci. Charakteristiky definující ekonomickou moc nejsou rozhodovány na úrovni pracujících, ani na úrovni hospodářského vedení, nýbrž centrálně, mimo dosah výrobních jednotek.

Překrývání moci politické, ekonomické a státní vytváří těžko proniknutelnou směs vzájemně se prolínajících vlivů, zprostředkování vůlí, odrazů i transformací zájmů a odpovědností a svými mechanismy se nakonec stává ideálním reprezentantem, výrazem průměrného, nivelizovaného zájmu většiny.

Denivelizační tlak nové soustavy řízení zavádějící tržní vztahy vytváří situaci, v níž se otevírá rozpor mezi nivelizačními (vzhledem k stimulům dosavadního kontextu, v němž nová soustava začíná fungovat), nefunkčními zájmy pracujících a celospolečenským zájmem, manifestovaným novou soustavou řízení.

Řešení tohoto otevírajícího se rozporu vidíme ve vytvoření nových hranic, v nichž by se mohl funkčně pohybovat. Tyto hranice musí přitom odpovídat postulátu demokracie, nemá-li socialismus ztratit svou vlastní tvář. Rozpor mezi zájmem manifestovaným v tezi o stejných žaludcích a celospolečenským zájmem manifestovaným v tezi „každému podle jeho zásluh“ je možno řešit překonáním hranic, které spoutávaly socialistickou demokracii: a) obnovením ekonomické moci v jejích podstatných ukazatelích a funkcích s funkčními centrálními omezeními (nová ekonomická soustava); b) toto obnovení musí být demokratizací této sféry, jež byla poslední oblastí, před níž se zastavil postup buržoazní politické demokracie. Tento bod vyžaduje určitého vysvětlení: Politická demokracie, představující již historický typ demokratického řešení principu autority, se svými mechanismy, procesy a ideály se ustavila jako výsledek úsilí a bojů nejdříve třetího stavu (buržoazie) a potom i průmyslového dělnictva, rolnictva, inteligence — případně i dalších vrstev, vlastního čtvrtého stavu nejnovějších dějin. Tento čtvrtý stav, zejména jeho nejprogresivnější složka, postuloval dovršení demokratických procesů rozšířením principů demokracie i na oblast hospodářskou, postuloval překonání demokracie, která byla jen politická, demokracií sociální.

Socialismus otevírá cestu tomuto vyššímu typu demokracie tím, že prolomuje tabu politických demokracií, které představovala právě oblast hospodářského podnikání. V této situaci však dějiny nastražily svému subjektu jednu ze svých četných lstí, jež způsobila, že prolomení onoho tabu vedlo k ztrátě již ustálených mechanismů formální demokracie (podtrhuji ono formální, ve smyslu selekce a kontroly autority). Tyto problémy jsou věčnými problémy komplexních společností a jsou třídními determinantami pouze modifikovány.

Prolomení ekonomické moci třídy, vyvlast-

nění této moci ve jménu její demokratizace politickou mocí dělnické třídy a jejich spojenců (celého čtvrtého stavu) bylo umožněno spojením této moci politické s mocí státní. Dochází k propojení politické moci reprezentanta čtvrtého stavu se státem a s vyvlastněnou mocí ekonomickou, k postátnění obou mocí ve jménu dovršení a udržení vítězství demokracie. Tato centralizace mocí je chápána jako dočasná. Zde však začíná působit faktor institucionalizovaných organizačních struktur, ustavených jako cílové systémy s mechanismem funkcionální autonomie motivů.

Nová soustava řízení v podstatě navazuje na proces budování optimální selekce demokratické autority, který začal v polovině čtyřicátých let jako proces překonávání tzv. obtíží demokracie na jedné straně, a jako proces dovršování demokracie na straně druhé. V této souvislosti bychom neměli zapomínat, že u nás tehdy šlo o překonání typu výstavby autority v systému mnoha stran v rámci politické demokracie, zatímco v Rusku 1917 šlo v podstatě o překonání autority absolutismu, a sociální proměny v ostatních socialistických zemích v polovině 40. let řešily úkoly podstatně jiné roviny, než jakou představuje překonávání systému politické demokracie.

3. Moc je multidimenzionální, její relace jsou bilaterální. Prostupuje vztahy mezi jednotlivci i mezi skupinami (skupinami v širokém smyslu). Její relace mezi kontrolujícími a kontrolovanými jsou vzájemné, nikoli unilaterální. Mezi občany politického společenství neexistují v tomto smyslu lidé bez moci nebo bez některé její složky.

Termín „moc“ vystihuje schopnost jednotlivců, skupin nebo organizací účinně kontrolovat ostatní skupiny nebo individua a přimět je k jednání v určených intencích, případně i proti jejich vůli. V tomto smyslu je termínem více méně neutrálním, zahrnuje různé formy relací mezi „držiteli“ a „adresáty“ moci, které jsou vzájemné: kontrolující jsou kontrolováni. Asymetričnost mocenské relace není vyloučením její bilaterálnosti; nějaké zpětné vazby ve skutečnosti vždycky existují. Adresáti moci mohou působit na držitele moci často hlouběji než on na ně. Nemusí to být vždy jen prostřednictvím participačního kanálu voleb, ale působením faktorů tkvících v podstatě uspořádání a ve strukturálních vazbách mocenské sítě, v neformální struktuře a skupinách nátlaku. Hlubší analýza pojmů, jimiž je postihována multidimenzionálnost kategorie moci, například legitimita, ile-

gitimita, dominance, vliv, pravomoc, submise, manipulace, zplnomocnění apod., není v tomto kontextu možná.

4. Kromě zřejmých, manifestovaných a analyzovatelných znaků obsahuje fenomén moci řadu reziduálních momentů, které způsobují, že moc je postižitelná spíše retrospektivně než aktuálně, nebo jen velice obtížně a problematičtě. O slabosti kratologie [3] v tomto ohledu se zmiňuje téměř každý autor zabývající se touto oblastí. Mocenské relace nejsou v žádném ohledu vypočitatelné [4] z dané sítě institucí. Vira politické vědy, manifestovaná konstitucionalismem a založená na mechanickém a racionalistickém myšlení 17. a 18. století, že je možný efektivní, racionální kalkul souhry mocenských sil, je v současné době problematizována a opouštěna, zejména na základě evidence dynamiky mocenských sociálních procesů 20. století. „Víme, nebo věříme, že víme, co moc činí, ale nejsme schopni definovat její substanci a esenci.“ [5] Přes tuto fakticitu metodologických obtíží zejména při budování stupnic a jejich srovnatelnosti, při operacionalizaci pojmů těchto ne vždy čitelných a racionálních momentů, přes nutnost apriorního definování velikosti a vah a zařazení ne vždy a ne všude manifestovaných sil, které jsou ponejvíce latentní a potencionální, do našich schémat, přes tato a mnohá další úskalí není možno rezignovat na pokusy o postižení této problematiky.

5. Moc je relativně stabilním faktorem a přes všechny výhrady je možno s ní jako se stabilním faktorem počítat. Instituce tvoří z tohoto hlediska a pro naše účely mikrostruktury organizovaných mocenských vztahů, v nichž a jimiž individua a skupiny vyvíjejí účinný vliv a kontrolu.

III. Pokusy o kategorizaci pozic, obtíže

Komplexní měřítko zkoumání vymezuje i náš specifický předmět zkoumání jako výzkum moci v širokém smyslu, v rozměru komplexní společnosti. Tuto „moc vůbec“, jež by snad mohla být obecně charakterizována jako možnost řízení a kontroly jednání druhých, lze ovšem jen těžko zkoumat a měřit. Jako moc vůbec nemá referenční systém, není pro ni možné jednoznačně definovat empirická kritéria.

Jednou z největších obtíží je, že v příslušném vzorku není zachycen funkční systém interakcí a patrně chybějí různé klíčové pozice, zejména pozice ze sféry kádrové a nukleární elity společnosti. Výčet obtíží není třeba prodlužovat, jejich závažnost je i tak zřejmá. Není jisté, zda výsledky šetření prokáží místo a váhu problematiky moci, které jí vzhledem k jejímu místu a významu ve společnosti přísluší. Skepse v tomto směru jistě není neoprávněná.

Postulát výzkumu této problematiky zahrnoval a) předpoklad stabilizované organizační struktury, racionálně a funkcionálně propojených elementů v kategoriích nadřazenosti a podřízenosti a hierarchie vlivů. Při bližším pohledu je tento předpoklad problematický. Je známo, že vnitřní organizační struktura komplexní společnosti první republiky se stabilizovala přibližně po 10–15 letech [6], během nichž se uvnitř této společnosti neodehrávaly zásadní strukturální sociální změny nebo institucionálně mocenské přesuny. Naproti tomu v naší společnosti nebyla vzhledem k závažnosti takových přesunů stabilizována ani kompozice strat sociálního rozvrstvení, ani institucionální hierarchie. Dosud můžeme v jejich složení vidět prvky starých zborcených organizačních schémat, pronikající novější kompozici nebo jí převrstvené, a již dochází k novému dynamickému převrstvování této kompozice, zejména v souvislosti s novou ekonomickou soustavou. V této situaci je detailnější kategorizování prvků této struktury velice problematické a obtížné. Zejména pak je obtížné odhadnout závažnost a podobu potenciálních participačních kanálů moci vzhledem k očekávaným dynamickým procesům.

Postulát výzkumu této problematiky současně zahrnoval b) představu existence jakéhosi jednotného přehledu této organizační struktury nebo možnosti sestrojení podobného schématu, jehož kvantifikací by bylo možno definovat stupně podílu na řízení, vlivu a moci, a na jejich základě třídit a analyzovat sebraný materiál. Podobné schéma neexistuje. Autor se pokusil takový přehled vypracovat:

1. V kontaktech se Státním statistickým úřadem šlo o vypracování podobné stupnice na základě povolání nebo sfér činnosti. Jednalo se o využití klasifikace povolání, kterou tato instituce chtěla vypracovat a v níž souhrnný číselný znak každého povolání (činnosti) měl zahrnovat i znak pravomoci. Tato klasifikace však nepřekročila stádium návrhu metodického postupu. Autor se pokusil na základě dvou seznamů povolání, „Abecedního a systematického seznamu povolání pro potřeby sčítání lidu 1961“ a „Jednotné klasifikace povolání (5. znění návrhu)“ vypracovat klasifikaci vlastní. Z 13 000 povolání a činností bylo vybráno přibližně 3 300 povolání a činností s určitým předpokládaným

stupněm pravomoci. Tato povolání byla kategorizována do čtyř rovin, z nichž každá obsahovala vedoucí a řadové pracovníky dané úrovně. Na základě zkušeností z benešovské sondy koncem roku 1966 byla tato cesta opuštěna (referentský arch byl podstatně zredukován) a pozornost byla orientována na kategorizaci institucí.

2. Odpovídající schémata nebo podklady pro jejich samostatné sestavení se řešitel pokoušel získat zejména na ÚV KSČ a ve Státní komisi pro řízení a organizaci. K dispozici jsou pouze seznamy vyšších institucí a orgánů, které jsou vzhledem k očekávanému rozložení četností v našem vzorku poměrně indiferentní. Na nižší úrovni jde zejména o resortní a oborové seznamy, přespříliš podrobné na jedné straně a nekompletní na straně druhé.

3. V současném období je dokončován více méně ilustrativní přehled „shluků“ institucí, o nichž předpokládáme, že reprezentují typické instituce lokalizované v jednotlivých vertikálách a horizontálách mocenské pyramidy. Tento přehled bude předmětem posuzování kvalifikovaných soudců, od něhož očekáváme minimalizaci apriorních a subjektivních chyb klasifikace.

IV. Pokus o operacionalizaci problému

1. Schéma mocenské pyramidy může mít různý tvar v souladu s tím, jaký typ moci vystihuje, od typu oligarchického přes transformující mezistupně ke schématu demokratickému s plynulým rozložením atributů. Nebudeme v tomto směru tvořit žádné schéma; budeme pracovat s neutrálním pojmem a schématem moci v podobě rovnostranného trojúhelníku.

2. Předpokládané rozložení četností šetřeného vzorku se bude pohybovat kolem základny této pyramidy, a pravděpodobně bude z větší části rozloženo pod její základnou. Předpokládaná většina jednotlivců budou jedinci řízení spíše než jedinci řídící. Využití těchto nejvyšších četností vzorku, reprezentujících masu nositelů potenciální moci schopné v některých systémech — například volbami — blokovat rozhodnutí elity, je bez analýzy politického systému a neformálních struktur problémem.

3. Vlastní mocenská pyramida je jednak horizontálně strukturována a jednak vertikálně diferencována několika institucionalizovanými liniemi nebo participačními kanály moci. Tyto linie jsou jednak hlavními mobilitními kanály sociálního systému, jednak převodovými pákami centralizované pravomoci a institucionalizovanými kanály zpětné vazby. Jsou kromě

toho nepochybně arénou tlaků neformálních struktur. Jednotlivé linie nemají stejnou váhu. Pro naše potřeby bude patrně vhodné rozlišovat tyto linie (participační kanály) moci: a) KSČ, b) hospodářské řízení, c) státní správa, d) politické, společenské a zájmové organizace, e) participační kanál institucí kulturních a osvětových a prostředků masové komunikace (dodatečně doplněný).

4. Každý z těchto kanálů je horizontálně strukturován. Za významné a charakteristické považujeme zejména definování těchto úrovní, vždy od 6 do 1: pro linie a), c), d) to jsou úrovně územního členění přecházející v některých liniích do členění podle výrobních a pracovních jednotek. Linie b) svým členěním patrně tvoří vůči ostatním liniím určitý izolát. (Toto členění není členěním institucí, klasifikace institucí z něho však vychází jako ze schématu.)

Sama klasifikace jednotlivých rovin tam, kde je založena na územním členění, se může objevit jako problematická, položíme-li si otázku, co bodům této stupnice odpovídá ve skutečnosti — tj. zda celky symbolizované našimi body jsou skutečně životaschopnými, komplexními útvary. Je více než pravděpodobné, že mnoho takových míst není schopno vlastního organického života, že vlastní procesy mohou probíhat poněkud jinak, než ukazuje organizační struktura, s níž se snažíme v našich schématech pracovat.

5. Problém relací mezi participačními kanály je jednoduchý pouze při pohledu z dálky. Vedoucí role strany je normativně definována, její pozici vůči ostatním oblastem vymezeným liniemi b, c, d, e je možno schematicky znázornit určitým posunutím vrstev. Třebaže je v zásadě jasno, vynořuje se řada otázek, chceme-li problém uchopit empiricky: Je ono posunutí vrstev platné pro všechny roviny a pro všechny kanály? V jakém poměru? Nebo se podlaží nižších vrstev vzájemně vyrovnávají? Podlaží všech kanálů, nebo jen některých? Jaký je tvar participačních kanálů? Probíhají všemi vrstvami? Jaký je tvar horizontál? Jsou to vůbec horizontály? Atd.

6. Diferenciaci pozic individuů v pyramidě provádíme a) na základě lokalizace instituce v pyramidě moci, již je individuum vřazováno do interakční sítě pozic;

b) na základě postavení individua v této instituci; c) na základě participace individua v ostatních kanálech (funkce).

Ad a) Lokalizace instituce v pyramidě je prováděna na základě její příslušnosti k některému z kanálů moci a jejího vertikálního umístění v daném kanálu, arbitrárním přiřazením příslušného bodového hodnocení dané instituci. Toto zařazování institucí do „shluků“ reprezentativních pro jednotlivé kanály a jednotlivá patra od 6 do 1 se provádí na základě návrhu seznamu, zahrnujícího přibližně 100 až 150 institucí, vybraných a utříděných pro potřeby předvýzkumu sice se značnou dávkou apriorismu a svévole, ale nikoliv bez intuitivního povědomí praxe. Institucí rozumíme podnik, ústav, závod, organizaci apod., v níž je jednotlivce zaměstnán.

Ad b) Rozlišujeme tři kategorie postavení individua v instituci: 1. Vedoucí (nebo jeho zástupce) této instituce nebo její významné složky. V tomto případě diferencujeme širokou elitu pravomoci. 2. Vedoucí dílčí složky dané instituce. Tato kategorie zahrnuje masu aktuální participace na moci nebo pravomoci. 3. Kategorie řadových pracovníků dané instituce (bez podřízených).

Ad c) Uvažujeme možnou participaci těchto individuí v ostatních kanálech moci, zejména: 1. členství ve volených orgánech KSC (případně komisích), v místě nebo na pracovišti, v měřítku okresním, krajském, centrálním (ústředním), 2. členství ve volených státních orgánech (nebo komisích), zejména národních výborů, NS (SNR), soudů, v rozsahu sub 1., 3. členství ve volených orgánech (komisích) organizací Národní fronty v rozsahu sub 1. a 2.

7. Pro získání indexu jednotlivce situovaného v elitě pravomoci chceme násobit nejvyšší bodové hodnocení čtyřmi, v případě jednotlivce „aktuální participace“ násobit dvěma a půl, a v případě řadových pracovníků násobit jednou. U volených funkcí neprofesionálních pokládáme za směrodatné nejvyšší uvedené číslo odpovědi. Syntetický index lze získat vynášením indexu umístění jednotlivce v instituci dvěma a po přičtení nejvyššího čísla odpovědi volených funkcí kategorizování výsledku dosažené bodové hodnoty do stupnice 6—1, kde $6 = 15$ až 17 , $5 =$

12 až 14 , $4 = 9$ až 11 , $3 = 6$ až 8 , $2 = 4$ až 5 , $1 = 1$ až 3 .

Tento postup není definitivní a bude dále upřesňován. Výsledky předvýzkumu vcelku potvrdily očekávání a poněkud zkorigovaly původní metodologickou skepsi: zavedená měřítka a kategorie v materiálu skutečně diferencují.

8. Podobný postup umožní konstrukci mocenské pyramidy, jejíž vrstvy se budou prolínat, která bude relativně blíže než dva nabízející se mechanické postupy: a) konstrukce pyramidy z hlediska vedoucích a podřízených na každé jednotlivé horizontále, b) konstrukce pyramidy, v jejíž užší špičce by byli situováni vedoucí pracovníci, v rozšiřující se části řadoví pracovníci s předpokládanou zvýšenou participací na indexu moci své instituce a vrstvy, a pod nimi masa řadových pracovníků bez této možnosti.

V. Možná zjištění a cíle

Přes obtížnost a bezprecedentní kladení problému je nutno alespoň nesystematicky upozornit na některé otázky.

1. Elementárním cílem je diferenciací základních souborů: a) kádrové elity, b) masy participace, c) řadových pracovníků.

2. Diferenciací souboru elity politické (pozice profesionální a volená současně, plus odpovídající typ instituce) atd.

3. Popis a charakteristika diferencovaných souborů nejrůznějšími znaky dotazníku a indexy.

4. Stanovení významných a pozoruhodných charakteristik a pokus o určení znaků charakteristických pro klíčové pozice moci v kontextu vzorku i kontextu naší společnosti. Předpoklad: moc je „sběratelem“ některých znaků, tradičně zejména prestiže, majetkových poměrů, životního stylu, vzdělání.

5. Pokus o určení relativně stálých vzorců kumulace pozic — funkcí pro některé (které) pozice moci. (Mocensky reprezentativní systemizační vzorce individuí.)

6. Pokus o zhodnocení (typického) zdroje moci v dané (typické) pozici analýzou povolání, vzdělání, mobilitní dráhy (případně dalších faktorů): a) moc plyne z výkonu povolání, kvalifikace, doby přípravy (odbornický typ moci), nebo b) moc plyne z jiných momentů (například z členství

v KSC, z třídního původu) — v případě logického diskontinua dosažené pozice a životní dráhy, přípravy atd. Stanovit jejich adekvátnost v daných sférách.

7. Pokus o určení funkcionálních znaků „ideáltypu“ klíčových pozic moci vůbec i jednotlivých kanálů (případně rovin) a zkoumání skutečného stavu, případně dekompozice, apod.

8. Ověřit hypotézy, a) že lidé moci tvoří v populaci ostrovy, které leží v průsečíku několika základních (kterých) proměnných: prostorově — majetkově — interakčně — generačně — vzděláním — stabilitou (držením pozice) — životním stylem — apod.; b) že se lidé moci svými charakteristikami v ostatní populaci rozplývají (typ moci Pařížské komuny).

9. Zjištění případných významných odlišností teritoriálních, zejména českých zemí a Slovenska.

Tento nesystematický výčet by mohl pokračovat — pro ilustraci však postačuje.

10. Vzhledem k neadekvátnosti vzorku

pro zkoumání problematiky pozic moci je připravována sonda na základě vzorku určeného záměrným výběrem. Vzorek bude vycházet ze struktury naší problematiky tak, aby zahrnul jednotlivé participační kanály i horizontály. Sonda bude provedena metodou řízeného rozhovoru, s cílem ověřit možnosti podobného šetření a zjištění některých charakteristik, jež nezachytí velký celostátní vzorek.

Poznámky

- [1] J. J. Wiatr: *Spoleczeństwo*, PWN 1964, 381.
- [2] M. Duverger: *Die politischen Parteien*, J. C. B. Mohr, Tübingen, 1959.
- [3] K. Loewenstein: *Political Power and the Governmental Process*, University of Chicago Press 1957, 5.
- [4] O této problematice se zmiňuje i řada právníků, například O. Krouský: *Volební reforma*, Pokrok, Praha 1933.
K. Braunias. *Das parlamentarische Wahlrecht*, Berlin-Leipzig 1932.
- [5] K. Loewenstein: op. cit.
- [6] O. Krouský: op. cit.

**Poznámky k měření způsobu života
ve volném čase[1] pro potřeby výzkumu
vertikální sociální diferenciace
obyvatelstva ČSSR**

JIŘÍ LINHART

Fakulta všeobecného lékařství KU,
katedra filosofie, Praha

Poznámky se rozpadají na dvě části: První část (I) obsahuje základní teoretická východiska měření a nutné definice bez nároků na úplnost a pojmovou preciznost, druhá část (II) obsahuje informaci o vytvořené měřicí stupnici „životního stylu“, nebo snad — lépe řečeno — „způsobu života ve volném čase“, a konkrétní metodiku šetření.

I

Axiomem soudobého marxismu je teze o moderním člověku jako všestranném konzumentu a všestranném producentu. Tento axiom není konstatováním faktu, ale spíš hodnotou, o kterou usilujeme a o níž se domníváme, že k ní společnost směřuje. Materiálním substrátem, na kterém se tato vize může uskutečnit, je rozšiřující se sféra volného času v moderní společnosti. Ve sféře volného času a ve sféře jeho využití může dojít k emancipaci člověka a k likvidaci odcizení pramenícího z dělby práce [2]. Kritérium volného času, jeho množství a využívání je tedy do jisté míry i kritériem modernosti československé společnosti, jak to vyplývá z určení moderní industriální společnosti jako společnosti volného času [3].

Životní styl není pouze problémem dostatku nebo nedostatku volného času. *Životní styl můžeme právě chápat jako problém využití volného času, jeho struktury co do náplně a zároveň i prostředí, ve kterém je volný čas (a konečně i čas vůbec) realizován.* Je tedy životní styl člověka určován jednak osobním, subjektivním přístupem (postojem člověka k sobě samému, k prostředí, k věcem a lidem kolem sebe, a v neposlední řadě i postojem k volnému času), jednak je určován mechanismem společenského rozdělování a společenskou dělby práce, a pravděpodobně i klimatickými a biologickými faktory. Lze tedy mluvit o životním stylu jako o určitém momentu kultury dané

společnosti. *Určitý stupeň životního stylu, měřený určitou operacionálně definovanou stupnicí odpovídající určitým teoretickým východiskům, můžeme tedy charakterizovat jako průsečík subjektivní lidské orientace (lidského chtění, směřování a aktivity) a společenských možností, které jsou stanoveny a konkretizovány určitým mechanismem společenského rozdělování.*

Moment subjektivní lidské orientace směřuje jednak k osobnostní, motivační struktuře člověka, jednak k celému kulturnímu milieu skupiny, kterou je tak či onak ovlivňován; moment společenského rozdělování a dělby práce pak směřuje k problematice sociálního statusu (příjmu, moci, charakteru práce, prestiží atd.) a celému sociální struktuře. *Životní styl není možno zároveň pokládat za výhradně závislou, odvozenou proměnnou, vzhledem k tomu, že určitý životní styl (určitý způsob chování, zvyky, postoje a celý systém očekávaného chování zahrnující i konzumní zvyklosti) je často přímo předpokladem výkonu určité socioprofesionální funkce (například universitního profesora, diplomata, vedoucího personálního oddělení) [4]. Vzhledem k tomu lze tedy chápat kategorii životního stylu jako rovnocennou složku sociálního statusu, která souběžně se socioprofesionálním zařazením, podílem na moci, prestižem a příjmem tvoří multidimenzionální model socioprofesionálního statusu a jejíž interkorelace s ostatními složkami ovlivňuje vnitřní konzistentnost statusu [5].*

Na tomto místě je zároveň nutno podtrhnout i význam životního stylu pro vnitřní soudržnost skupin, vrstev a tříd, právě tak jako jeho význam pro ideologickou reflexi postavení člověka ve společnosti. Vydeme-li z určení stupně životního stylu, vidíme, že existují tři teoretické možnosti vzhledem k subjektivní orientaci člověka (k jeho potřebám):

a) Potřeby a orientace člověka jsou v souladu s uspokojováním těchto potřeb společenskou distribucí.

b) Potřeby a subjektivní připravenost člověka jsou menší než možnosti a prostředky, které mu společnost v určité formě dává.

c) Potřeby a subjektivní i společenská připravenost člověka jsou na vyšším stupni než možnosti jejich realizace v rámci společenského systému.

Pro nás je nejdůležitější případ uvedený pod bodem a), který naznačuje plnou kongruentnost statusu a subjektivní připravenosti; příklady uvedené pod body b) a c), vedoucí k problematice společenské mobility a motivace výkonu, které mohou hrát pozitivní nebo disfunkční roli, jsou mimo rámec našeho zkoumání a vyžadovaly by zřejmě zvláštní studii.

Vzhledem k diferenciaci životního stylu dané populace lze uvažovat především dva modely:

a) Model nivelizované společnosti by v podstatě předpokládal úplnou neškálovatelnost životního stylu, samozřejmě pouze v teoretickém případě, protože taková společnost v industriálních státech neexistuje.

b) Model stratifikované společnosti, kde životní styl je v jednotlivých složkách populace diferencován, a to buď v kontinuu nebo v diskontinuitě.

Pro československou společnost můžeme předpokládat model diferencované stratifikované společnosti, o jejímž charakteru z hlediska životního stylu však nemůžeme před vlastním výzkumem nic podstatného vypovědět.

Šetření si neklade za úkol plně vyčerpat problematiku způsobu života ve volném čase nebo životního stylu. To se ukazuje jako zcela nemožné, již vzhledem k metodickým omezením vyplývajícím z použité metody zkoumání a konečně i z použité techniky získávání dat. Projekt si klade za cíl v této oblasti potvrdit řadu základních hypotéz, které, jak se domnívám, zcela opravňují zařazení této problematiky do šetření, a které jsou prostřednictvím použitých metod a technik ověřitelné.

V následujícím seznamu uvádím nejdůležitější hypotézy, které bude šetření verifikovat, přičemž je jasné, že celkový počet ověřených a zpracovaných hypotéz bude daleko vyšší.

1. Předpokládám pozitivní, lineární závislost mezi životním stylem a prestižem, podílem na moci, socioprofesionálním zařazením a vzděláním, a to významnou alespoň na jednorázovou hladinu.

2. Předpokládám plnou kongruentnost proměnné „životní styl“ s ostatními prvky statusu. Předpokládám, že matice interkorelací bude z naprosté většiny vysvětlitelná jedním společným faktorem, „sociálním statutem“.

3. Předpokládám statisticky významné korelace s lokalitou (vyšší životní styl ve městech, nižší na vesnici, vyšší v centru země, nižší v pohraničí).

4. Předpokládám závislost životního stylu na typu socioprofesionální mobility, a to jednak vzhledem k mobilitě intragenerační, jednak vzhledem k mobilitě samotného jednotlivce. Tuto závislost předpokládám následujícím směrem:

a) Rodiny s tradičním vysokým statutem mají vyšší životní styl než rodiny, které dosáhly vysokého statusu teprve nedávno.

b) Respondenti, kteří dosáhli vzestupu teprve nedávno, mají nižší životní styl než respondenti, kteří dosáhli vysokého statusu již na začátku své dráhy.

c) Pokles, resp. vzestup životního stylu se opoždí za poklesem sociálního statusu.

Vzhledem k tomu, že z metodických i časových důvodů byla ze šetření vyňata problematika mobility životního stylu, domnívám se, že verifikace hypotéz 4 a, b, c bude pouze přibližná a bude ji nutno provést v samostatném šetření.

Uvedené hypotézy budou v průběhu šetření dále zpřesňovány a rozšířeny.

II.

Operacionalizace a měření životního stylu
Vydeme-li z definice na straně 715, pak můžeme tvrdit, že měřítko životního stylu by mělo nutně obsahovat tyto složky: a) množství volného času; b) složitost aktivit vyvíjených respondentem ve volném čase; c) prostředí, ve kterém jsou tyto aktivity realizovány; d) množství, výběr a kvalita interakcí s ostatními lidmi; e) hodnoty, především hodnoty související s problémem volného času a práce.

Sumace těchto proměnných v určité metodicky zdůvodnitelné formě by nám pak

dala představu o stupni životního stylu respondenta. Takto vytvořená stupnice životního stylu by zřejmě měřila složitost činností člověka ve volném čase a místo volného času v životě respondenta. Z hlediska měření by pak tomuto kontinuu daleko více odpovídal vicedimenzionální model.

Základní potíž tohoto měření spočívá v tom, že uvažované proměnné není možno měřit přímo (např. pozorováním), ale že je zde třeba hledat další proměnné, ve kterých jsou tyto — z našeho hlediska primární — proměnné obsaženy jako společný faktor. Na základě určité teoretické a metodické úvahy [6] byly vybrány následující proměnné, kterých je podle našeho názoru možno použít jako nepřímého ukazatele výše uvedených proměnných:

- a) Kvalita bytu respondenta (prostředí) [7].
- b) Vybavení bytu respondenta (prostředí + minimalizace časových ztrát při reprodukci pracovní síly).
- c) Použití služeb (minimalizace časových ztrát při reprodukci pracovní síly = = zvětšení objemu volného času).
- d) Způsob prožití dovolené (rozsah volného času + složitost činností ve volném čase).
- e) Udávané činnosti ve volném čase (složitost činností).
- f) Konzumpce kulturních hodnot (složitost činností ve volném čase).
- g) Prestiž osob, které respondent udává jako své přátele (množství a výběr interakcí).

Na základě metodické rozvahy byly z předvýzkumu, který měl ověřit realnost vytvoření podobných stupnic, vyloučeny otázky směřující k postižení hodnotových ukazatelů. Ze šetření byly pak dále vypuštěny údaje týkající se prestiže přátel respondenta, a to z toho důvodu, že nebylo možno zjistit prestižní koeficienty ke všem udávaným profesím. Otázka množství a výběru interakcí je tak zastoupena pouze údajem o způsobu prožití dovolené, což je však předpoklad, který by bylo nutno — právě tak jako u ostatních výše uvedených proměnných — nějakým způsobem seriózněji ověřit (např. faktorovou analýzou).

Na základě těchto proměnných by tedy bylo možno horní hranici „životního sty-

lu“ operacionálně definovat následujícím způsobem: *Respondent s horní hranicí životního stylu má vlastní byt s určitým standardem vybavení, používá služeb, udává činnosti ve volném čase, které mají charakter složitých či kulturně hodnotných koníčků a zálib, využívá dovolené pro svou rekreaci a podílí se na konzumpci kulturních hodnot.* Respondenta s nejnižší hranicí životního stylu pak lze definovat pomocí negativních charakteristik respondenta s horní hranicí životního stylu. Mezi takto vymezenými horními a dolními hranicemi životního stylu existuje pak určité kontinuum pozic, které můžeme považovat za stupně životního stylu. Domnívám se, že můžeme pokládat tuto operacionální definici za přijatelnou vzhledem k výchozím diskusím, která jsme uvedli dříve. Zároveň tím, že proměnné zachycují činnosti s různým stupněm možnosti alternativního chování [8], odpovídají dobře i pojetí životního stylu jako průsečíku mezi lidským usilováním a společenským rozdělováním.

Pokus o ověření škál životního stylu byl proveden na souboru zhruba 300 osob, mužů i žen, vybraných na základě kvótního výběru. Při výběru byla respektována kritéria velikosti obývané lokality, národnosti, pohlaví a socioprofesionálního postavení. Tomuto vzorku bylo předloženo zhruba 70 otázek, jež se týkaly výše uvedených proměnných. Jednotlivé baterie otázek obsahovaly otázky o rozsahu příslušenství bytu respondenta a jeho vlastnickém vztahu k bytu (družstevní byt, podnájem atd.), o vlastnictví různých předmětů osobní spotřeby i předmětů tvořících vybavení domácnosti, o návštěvě kina, divadla, výstav, koncertů, o odběru tiskovin s odborným zaměřením, o četbě odborné literatury, o způsobu prožívání dovolené, používání služeb a podobně. Ve speciálně položené otevřené otázce byl zároveň respondent požádán, aby sdělil tři činnosti, kterými se nejvíce zabývá ve svém volném čase. Volný čas byl v tomto případě vymezen shodně s všeobecným pojetím jako ta část dne, která člověku zbude, odečteme-li dobu prožitou v zaměstnání, spánek a nejdůležitější činnosti vedoucí k zabezpečení prosté reprodukce pracovní síly člověka (úklid, vaření, drobné opravy, nákupy atd.). Praxe však ukázala, že na toto vymezení, přestože bylo z textu otázky jasně patrné, nebrali respondenti příliš velký zřetel, což se však ukázalo spíše jako plus než jako minus.

Odpovědi na otázky byly získány formou rozhovoru tazatele s respondentem (řízený rozhovor). Akci provedli tazatelé Studijního oddělení Československého rozhlasu. Ze získaného materiálu byly vykonstruovány šestistupňové škály pro výše uvedené proměnné, zčásti na základě volné kategorizace a zčásti

na základě regulérních technik škálování (skalogram). Na základě volné kategorizace byla sestavena škála kvality bytu (kombinuje rozsah příslušenství s vlastnickým poměrem k bytu) a škála způsobu trávení dovolené (kombinuje dovolenou v zahraničí během posledních tří let s údajem o způsobu využití dovolené v minulém roce). Škála konzumce kulturních hodnot a škála vybavenosti byly získány na základě skalogramové analýzy. Škála využití služeb byla získána prostým součtem služeb udávaných respondentem [9]. Sestímistná stupnice složitosti činnosti ve volném čase byla získána — po předchozím neúspěšném použití soudových technik — na základě zařazení činnosti do jedné ze stupnic škály kódovačem. Pro zařazování dostal kódovač velmi podrobný návod a byla provedena zkouška spolehlivosti práce kódovačů. Činnosti uvedené respondentem byly na základě instruktaže a instrukcí zařazovány kontrolní skupinou kódovačů vcelku shodně, bez velkých rozdílností. Získané škály mají charakter ordinálního znaku, je však třeba mít na zřeteli, že převážná část těchto škál jsou v podstatě škály arbitrární. Dále byl podniknut pokus o sestavení škály životního stylu ze získaných škál. Byly zvoleny dvě techniky: Likertova technika sumovaných odhadů a technika skalogramu zavedená Guttmanem [10]. Likertova technika v podstatě spočívá v sumaci jednotlivých dílčích škál, u kterých se předem zjišťuje jejich vhodnost na základě velikosti koeficientu diskriminace a výše vzájemné korelace součtu a dílčí škály. Technika skalogramu se opírá o matematický a logický model, který lze prostředky a symbolikou formální logiky vyjádřit takto [11]:

$$\pi [(a_1(x) \& (a_{n-1}(x) \& a_n) \rightarrow (a_{n+1}(x) \& \dots \& a_m(x)))] \text{ XER}$$

$a_1(x)$ = odpověděl nesprávně

$a_1(x)$ = odpověděl správně

R = množina všech respondentů

Neboli, vyjádřeno slovy: Pro všechny respondenty platí, že jestliže respondent odpověděl nesprávně na otázky $a_1, a_2, \dots, a_{n-1}$ a odpověděl správně na otázku a_n , pak odpověděl správně i na otázku $a_{n+1}, a_{n+2}, \dots$ až na otázku a_m . Množina nesprávných odpovědí může být prázdná. V praxi se pak ujal označení, které správnou odpověď klasifikuje ve schématu znaménkem „+“, nesprávnou odpověď pak jako „-“. Perfektní skalogram sestávající ze čtyř otázek můžeme pak v této formě znázornit takto:

+ + + + stupeň 1 nejvyšší
 - + + + stupeň 2
 - - + + stupeň 3
 - - - + stupeň 4
 - - - - stupeň 5 nejnižší,

dotázaný nezodpověděl ani jednu z otázek správně. Za správně zodpovězenou otázku se může pokládat např. správně vypočtený příklad z matematiky, souhlas s nějakým tvrzením, v tomto případě např. návštěva výstavy, vlastnictví určitého předmětu a podob-

ně. Vidíme, že použití skalogramové techniky má oproti jiným škálovacím technikám určité výhody:

- Tato technika umožňuje škálovat přímo data nominální stupnice [12].
- Skalogram snižuje počet otázek nutných k změření určité proměnné.

Z matematických podkladů této techniky zároveň vyplývá, že skalogram je určitým ověřením jednodimenzionálnosti vytvořené škály, přičemž přechod k vícedimenzionálnímu modelu je přes latentní struktury možný.

Určitou nevýhodou této techniky je pak skutečnost, že se nám často podaří z materiálu vyvodit více stupnic, které odpovídají danému modelu, často se však interpretačně dosti liší. „Čistý“ skalogram představuje stroze deterministický model, takže odzkoušený čistý skalogram zároveň představuje „vzorec“ životního stylu, spotřeby, vybavení domácnosti atd. V praxi ovšem „čistý“ skalogram dostaneme pouze výjimečně, takže stroze deterministický model se mění na model pravděpodobnostní [13]. Neúplné řádky, tj. řádky, které se nějakým způsobem vymykají perfektnímu modelu, např. řádek + + - +, je třeba určitým způsobem sjednotit s řádky perfektního skalogramu, což je poměrně snadné.

Vidíme tedy, že tyto techniky vedou k rozdílným operacionálním definicím životního stylu. Jestliže škála založená na Likertově technice je prostou sumací jednotlivých škál a každý stupeň je tedy mechanickým konglomerátem různých částí škál, potom skalogram vlastně definuje životní styl jako určitou relativně pevnou strukturu činnosti (přesněji řečeno výpovědi o činnostech) a snaží se nalézt v těchto činnostech určitý řád a hierarchii. Ukazuje se, že na této bázi je možno i přímo poměrně přesně určit obsah jednotlivých stupňů.

Jak škála sestavovaná podle Likertovy metodiky, tak skalogram vycházel ze základních proměnných, o kterých jsem již referoval výše. Při Likertově technice jsem pracoval přímo s celými škálami, tj. i skalogramy jsem používal v upravené formě, při sestavování skalogramu jsem používal ze skalogramových škál přímo jednotlivé otázky, které je tvořily, ostatní škály jsem různým způsobem dichotomizoval. Kritériím platným pro Likertovu techniku nevyhověly škály bytu a využití služeb. Proto nebyly tyto škály pojaty do konečné škály životního stylu. Především škála využití služeb se ukazovala jako relativně cizí element [14].

Při pokusu o sestavení skalogramu z různých otázek byly sestaveny dva skalogramy, které měly přibližně stejný gnoseologický obsah. Uvedu přibližně a zkráceně obsah jednotlivých otázek, a zároveň tyto otázky umístím na stupeň, který ve skalogramu zaujmají [15].

Obě tyto škály měly odpovídající a přijatelný koeficient reproducibility (I. škála 0,845, II. škála 0,881), ostatním kritériím však vyhovovaly pouze zčásti. Obě

Stupeň	Skalogram I	Skalogram II
1	Vlastnictví auta (2)	Během tří let návštěva ciziny (3) alespoň 2 x
2	Vlastnictví knihovny nad 100 svazků (4)	Během tohoto roku návštěvu výstavu výtvarného umění (4)
3	Dovolenou v tomto roce prožil mimo své bydliště (3)	Uvedl jako obvyklou činnost ve volném čase buď nějakou veřejnou činnost, nebo aktivní sport, případně „koníčka“ (5)
4	Uvádí pravidelné sledování vydání nových knih, recenzí apod., (4)	Vlastnictví ledničky (2)
5	Vlastnictví televize (2)	Vlastnictví bytu se základním příslušenstvím (voda, klozet) (1)
6	Respondent nezodpověděl ani jednu otázku kladně.	

škály mezi sebou (po sjednocení neúplných řádků) velmi vysoce korelovaly ($r_s = +0.789$, $N = 300$, významné na 0,1 procenta). Aby byla přesnost určení stupně životního stylu respondenta vyšší, navrhl jsem použít součtu obou škál. Kategorie jsou voleny tak, aby smysl skalogramu zůstal zachován. Domnívám se však, že tato výsledná škála již nemá všechny vlastnosti skalogramu a bude jistě lépe, budeme-li ji považovat za přechodný typ mezi skalogramem a bodovacími škálami. V každém případě této škále daleko lépe odpovídá přívlastek „vicedimenzionální“ než „jednodimenzionální“, což by bylo možno ověřit analýzou latentních struktur.

Z matematického modelu skalogramu vyplývá, že respondent, který odpoví kladně na určitou otázku, s velkou pravděpodobností odpoví kladně i na otázky další. V našem případě to znamená, že jestliže respondent uvádí vlastnictví auta a vícenásobné návštěvy v zahraničí, měl by zároveň uvést i vlastnictví knihovny, televize, návštěvy výstavy atd. — samozřejmě pouze v tom případě, že se jedná o

respondenta, jehož výpovědi stoprocentně splňují matematický model skalogramu. Protože jsou však do skalogramu zařazeny otázky tvořící součást speciálních skalogramů (v tomto případě skalogramů „vybavení domácností“ a „konzumce kulturních hodnot“) je rozsah určitých stupňů stupnice životního stylu širší. Například z údaje o vlastnictví auta zároveň s velkou pravděpodobností vyplývá i vlastnictví mixérů, ledničky, ždímačky, pračky a televizoru, z údaje o návštěvách výstav výtvarného umění vyplývá i vlastnictví knihovny s více než sto svazky, návštěvy divadel, koncertů, sledování recenzí a zpráv o kulturních pořadech a o víceméně pravidelném styku s knihovnami. Je však samozřejmé, že nedůslednost, která se u části respondentů projevuje, nemá v tomto případě vliv na výslednou hodnotu škály životního stylu.

Chtěl bych se závěrem pokusit o určitou charakteristiku jednotlivých stupňů životního stylu, jak jsou definovány pomocí techniky skalogramu. Charakteristiky budu podávat od nejnižšího stupně (tj. od šestého), protože charakteristika vyššího stupně zahrnuje i pozitivní prvky stupně předchozího.

6. stupeň (nejnižší): Způsob života je zcela prosycen starostmi o prostou reprodukci pracovní síly, rekreační činnosti zde vystupují pouze v elementární formě jako spánek, zábava v restauraci, do značné míry neexistuje pojetí volného času, chybí základní vybavení domácnosti, konzumce kulturních hodnot není zjištěna.

5. stupeň: Existuje základní vybavení domácnosti, činnosti ve volném čase nemají charakter zálib a nejsou vyhraněny, konzum kulturních hodnot se z větší míry vyčerpává konzumací masové kultury (rádio, časopisy, televize) [16].

4. stupeň: Vybavení domácnosti zajišťuje určitý komfort (vzhledem k ostatním formám vybavenosti je možno jej charakterizovat jako střední); ve vztahu ke kulturní konzumci se projevuje určitá aktivita, sledování masové kultury je samozřejmostí, činnosti ve volném čase zhusta přecházejí v záliby a koníčky.

3. stupeň: Vybavení domácnosti zajišťuje značný komfort (střední a vyšší); existuje rozvinutý způsob trávení dovolené, převážně mimo vlastní bydliště (chata, táboření, pobyt v hotelu atd.); mezi činnostmi ve volném čase jsou udávány koníčky, záliby, studium, veřejná činnost, aktivní sport, ve vztahu ke kulturním hodnotám se projevuje určitá aktivita.

2. stupeň: Vyšší vybavení domácnosti (vyšší než střední), záliby a koníčky, rozvinutý způsob prožívání dovolené, sklon ke shromažďování kulturních předmětů (knihy, sta-

rožitnosti, obrazy), konzumpce specializovaných kulturních hodnot.

1. stupeň: Nejvyšší zjistitelné vybavení domácnosti, pravidelná návštěva zahraničí, rozvinuté činnosti ve volném čase, zhusta specializované knižky (sběr starých tisků, vlastní tvorba, veřejná činnost atd.).

Tato interpretace jednotlivých stupňů skalogramu má podle mého mínění své opodstatnění pouze pro ty komplexy výpovědí, které se příliš neliší od perfektního modelu skalogramu. Samotná interpretace se zakládá jednak na vlastním smyslu otázek zařazených do skalogramu životního stylu, jednak na rozboru odpovědí, které jsem získal zařazením volné otázky, a zčásti i na hloubkových rozhovorech.

Co se týče rozložení odpovědí ve stupnici škály, ukazuje se, že jak škála sestavená podle Likertovy techniky, tak škála sestavená pomocí skalogramu mají v podstatě normální rozložení odpovědí. U stupnice získané pomocí skalogramu se odpovědi seskupují spíše k 4., 5. a 6. stupni škály. Skalogramová škála koreluje pozitivně se složitostí práce respondentů ($r_s = 0,33$, významnost $0,1\%$, $N = 120$), se vzděláním ($r_s = 0,46$, významnost $0,1\%$, $N = 120$) a se statusem složeným ze vzdělání, složitosti práce a příjmu ($r_s = 0,58$, významnost $0,1\%$, $N = 119$). Protože se však jedná o soubor tvořený jak z mužů, tak z žen, není možno tyto korelace mechanicky srovnávat s výsledky, které byly získány v předvýzkumu mikrocentru (zde se jednalo pouze o soubor mužů), nehledě na to, že jak metoda výběru, tak i velikost souboru byla podstatně jiná.

Poznámky:

[1] V tomto článku chápu pojem „životní styl“ jako synonymum pojmu „způsob života ve volném čase“. Činím tak vzhledem k ekonomii vyjadřování, i když se domnívám, že se oba pojmy od sebe dosti liší.

[2] Jsem si vědom toho, že řada západních i marxistických teoretiků zjišťuje v době volného času stejné, ne-li horší odcizení než v pracovním procesu. Osobně se však domnívám, že tento jev je pouze dočasnou a přechodnou stránkou vývoje industriálních společností.

[3] Viz např. z našich badatelů Filipcová, Selucký.

[4] Viz např. požadavky na výběr vedoucích pracovníků v americké personalistice. Podrobně o tom např. A. Matejko, *Sociologie základu práce*, Warszawa 1961.

[5] Za rozhodující složku sociálního statusu pokládá životní styl např. M. Weber, Bendix, Lipset a další.

[6] J. Linhart: *Způsob života ve volném čase pro potřeby výzkumu sociální vertikální diferenciací obyvatelstva ČSSR*. Podkladový materiál k jednání symposia o projektu výzkumu vertikální sociální diferenciací a mobility obyvatelstva ČSSR, Praha, červen 1967.

[7] V závorce jsou uvedeny primární proměnné, které tím nepřímo měříme.

[8] Různým stupněm alternativního chování rozumím různou možnost člověka uspokojovat své přání vzhledem k této činnosti. Např. návštěva biografu má ve srovnání s možností získat byt vysoký stupeň alternativního chování, protože je v podstatě závislá na ochotě jít do biografu a na reper-toáru, naproti tomu získání bytu je závislé na finanční situaci jednotlivce, na bytové politice, známostech apod.

[9] Bylo sledováno pět základních služeb obyvatelstvu: úklidové služby, praní a žehlení prádla, drobné opravy, veřejné stravování, speciální služby krejčovské, ševcovské atd. Z těchto proměnných se nepodařilo sestavit vyhovující skalogram.

[10] V sondách, které předcházely předvýzkumu, byla ověřována též možnost sebezaražení respondenta do některé z pěti kategorií životního stylu. Respondentovi byly předloženy tři obrázky, na kterých byly vyobrazeny různé předměty a symboly činností relevantních pro tuto oblast, jako např. praní prádla na vaše, návštěva baru, poslech televize, jízda na lyžích. Symboly a předměty byly umístěny na jednotlivých obrázcích tak, jak to podle našeho názoru odpovídalo obecnému povědomí toho, co je pokládáno za styl „vysoký“ a co za styl „nízký“. Respondent měl možnost buď vybrat přímo určitý obrázek, nebo dva obrázky, případně měl možnost odmítnout sebezaražení. Pro vysoký počet odmítnutí, potíže s tazateli a snahu respondentů zařazovat se doprostřed škály bylo od této metody upuštěno. Výsledky však byly zajímavé pro hloubkový výzkum.

[11] Logickou formalizací skalogramové techniky provedl P. Jirků, asistent katedry dialektického a historického materialismu FVL.

[12] Data ordinální stupnice o vyšším počtu alternativ než dvě musí být pro potřeby skalogramové analýzy dichotomizována.

[13] Aby měl skalogram diagnostickou hodnotu, nesmí být koeficient reproducibility nižší než 0,8, a zároveň musí splňovat i některé další požadavky týkající se rozložení chyb ve skalogramu.

[14] Údaje o použití služeb nebylo rovněž možno zařadit do skalogramové stupnice životního stylu, protože se velmi podstatně lišily od matematického modelu této techniky.

[15] V závorce za příslušným údajem jsou označena čísla proměnných, ve kterých tento element tvoří určitý stupeň nebo stupně.

1 = škála bytu

2 = škála vybavenosti domácnosti

3 = škála prožití dovolené

4 = škála konzumpce kulturních hodnot

5 = škála složitosti činností ve volném čase.

Nejde tedy o čísla nebo body. Otázkám umístěným na prvním stupni se přiřazuje 5 bodů, na druhém stupni 4 body ..., na 5. stupni 1 bod. Při konstrukci konečné škály se všechny body sečtou a výsledný skóre se kategorizuje.

[16] Je zajímavé, že respondenti zařaditelní

do této kategorie uvádějí v otevřené otázce daleko více poslech rádia, televize a četbu novin a časopisů než ostatní skupiny. To však zřejmě neznamená, že by tito respondenti byli nejhorlivějšími konzumenty masové kultury. Vzhledem k tomu, že J. Ort a J. Votavová ze studijního oddělení Čs. rozhlasu

zjistili, že i u pořadů s výrazně rekreativní funkcí (KOLOTOČ, MIKROFORUM) roste poslech s výší vzdělání, zdá se, že je to nepravděpodobné. Jde spíše o to, že v této skupině populace má konzum těchto pořadů a zdrojů kultury jisté relativně dominantní postavení.

Teoretická a metodologická koncepce proponovaného šetření vertikální sociální diferenciaci a mobility obyvatelstva v ČSSR vymezuje také základní orientace při sledování *analytických* cílů výzkumu, které jsou obsahově určeny zkoumáním řady znaků — převážně statusotvorné povahy — a jejich vztahů. Mezi nimi zaujímá významné postavení také vzdělání a kvalifikace. Na druhé straně tedy řada aspektů stojí mimo pozornost výzkumu a absence mnoha relevantních sociologických souvislostí (makrostrukturální i mikrostrukturální povahy) tak vystupuje jako limitující podmínka výpovědi o zkoumané sociální skutečnosti. Mnoho z nich je pak možno formulovat v podobě hypotetických předpokladů, které nebudou dále ověřovány. Jedná se o „výroky“ typu:

1. „Technicko-ekonomický rozvoj společnosti, který klade stále větší a nové nároky na kvalitativní i kvantitativní růst v rovině vzdělání a kvalifikace, je současně jejich dosavadní úrovní limitován.“

2. „Úroveň školního vzdělání je podmíněna fungováním vzdělávacích institucí, které ne vždy stejně odpovídá faktickým společenským potřebám.“

3. „Mezi nominálním a faktickým vzděláním (tzn. mezi vzděláním měřeným formálním ukončením školy na jedné straně a souborem osvojených znalostí, vědomostí a dovedností na straně druhé) mohou existovat výrazné rozdíly.“

Z hypotetických výpovědí tohoto typu (o hypotetičnosti zde mluvíme především vzhledem k nedostatečné empirické verifikaci skutečnosti, které podobné výroky „označují“, a to v rámci určitých konkrétních historicko-sociálních podmínek) plynou pak další předpoklady, které jsou již úžeji významově spojeny s vlastní zkoumanou problematikou. Tak například v souvislosti s kategorizací vzdělání v rámci výzkumu nutno předpokládat ekvivalentnost stejného stupně vzdělání bez ohledu na institucionální podobu školství

v různých obdobích (například měšťanská škola — osmiletka — devítiletka).

Soubor takovýchto dále neověřovaných předpokladů implicitně vymezuje také zaměření naší pozornosti a upozorňuje na problémové okruhy, kterým je věnována pozornost v rámci jiných postupů. Jde např. o ekonomicko-sociální přístup ke vzdělání a kvalifikaci, který se objevuje v literatuře o změnách v ekonomické struktuře společnosti, o vědeckotechnické revoluci apod. [1], dále o přístup sociálně psychologický, pedagogický, historický, kulturologický atd.

Cílem proponovaného výzkumu — vzhledem ke vzdělání a kvalifikaci — je pak zodpovězení tří otázek, kladených se zřetelem na sociální stratifikaci naší společnosti:

1. Nakolik vertikální diferenciaci ve vzdělání a kvalifikaci funguje jako charakteristika vývojových trendů a současného stavu naší společnosti?

2. Nakolik se oba znaky uplatňují jako předpokladové atributy sociálního statusu?

3. Jakou funkci hrají vzhledem k mobilním procesům, tzn. nakolik vystupují jako prostředek, „kanál“ sociálního vzestupu, sestupu nebo bariéry, a to jak v intrageneračních, tak především v intergeneračních souvislostech?

1.

Všeobecně se uznává, že vedle příbuzenského systému (rodiny) determinují postavení jedince ve společnosti i jiné systémy, z nichž se nejvýraznější prosazuje systém pracovní, charakterizovaný diferenciací pracovních profesionálních pozic, které jsou vázány na diferenciaci pracovních činností. Tomuto pracovnímu systému je inherentní hierarchický aspekt, který implikuje současně funkcionální diferenciaci profesionálních kompetencí.

Práce na každém stupni složitosti vyvolává — podle své povahy — soustavu

specializovaných nároků na pracovníky, jejichž adekvátní splnění podmiňuje jejich kvalifikovanost pro vykonávání určité práce. V tomto smyslu lze tedy kvalifikovanost chápat jako soubor synchronizovaných *funkcionálních* schopností a dovedností, které odpovídají nárokům konkrétní pracovní činnosti, šíře jako výraz „pro úhrn subjektivních podmínek nezbytných k řádnému vykonávání funkce, ať už jakéhokoli druhu“ [2]. V tomto smyslu se tedy jedná o kvalifikaci *žádoucí*. Vedle toho můžeme mluvit o kvalifikaci *skutečné*, již rozumíme soubor vlastností (znalostí, schopností, dovedností apod.), který je pracovník schopen použít v pracovním procesu, tedy sumu toho, co pracovník umí dělat. Obvykle se sem počítá fyzický stav a rozumová a kulturní úroveň [3]. To samo však ještě neznamená, že touto kvalifikací je určena pracovní výkonnost.

Na druhé straně však existuje jiné pojetí kvalifikace, které — vycházející z nebezpečí stírání rozdílů mezi kvalifikací a nekvalifikací — upozorňuje na to, že vlastně každý, kdo nějak pracuje, musí mít také nějaké vlastnosti, schopnosti a podobně. Proto např. Auerhan [4] vychází při analýze kvalifikace z Marxova dělení práce na složitou a jednoduchou, které se liší v odborné přípravě a ukazuje, že o kvalifikaci můžeme mluvit pouze v souvislosti s prací složitou. Různé složitosti práce odpovídá pak různé odstupňovaná odborná příprava, která se vlastně stává mírou kvalifikace. V těchto intencích také Dahrendorf [5] upozorňuje na to, že kvalifikace se vypíná teprve nad všeobecnou úrovní zručnosti obyvatelstva.

Tato významová podvojnost pojmu kvalifikace souvisí především s posunem akcentu při jeho „definování“. Zatímco v prvním přístupu je zdůrazňována kompetenční stránka vykonávání pracovní činnosti jakéhokoli druhu konkrétními pracovníky, v druhém případě jde hlavně o potvrzení nutnosti postihnout vertikálně diferencovanou strukturu pracovních sil, odpovídající diferenciaci v charakteru práce. Proto také označení „nekvalifikovaný“ má v obou případech jiný význam: buď jde o označení skupiny pracovníků, kteří se nehodí pro vykonávání práce určitého druhu (bez ohledu na její složitost

— tedy např. někdo není kvalifikován pro funkci mistra apod.), nebo jde o označení skupiny těch pracovníků, kteří vykonávají práce nevyžadující specifickou přípravu (nekvalifikovaný dělník) bez zřetele na míru osobních vlastností či schopností.

Metodologicky vede ovšem tato podvojnost k tomu, že při výzkumu kvalifikace prvního „typu“ jsou aplikovatelné pouze postupy zaměřené na mikrostrukturální souvislosti (musí být vázány na analýzu vztahu práce a pracovníků v konkrétních podmínkách), naopak ve výzkumech makrostrukturálních lze pracovat jenom s tím pojetím kvalifikace, které dovoluje použít stupeň vzdělání jako její základní znak. To však nastoluje ještě dva problémy: 1. význam „sociální kvalifikace“ a 2. vztah kvalifikace a vzdělání.

Problematika sociální kvalifikace upoutává stále větší pozornost, a to hlavně v souvislosti s orientací na širší podmínky pracovní činnosti, které více či méně ovlivňují i vlastní profesionální výkon. Jde v podstatě o „komplex relativně stálých a podstatných vlastností, které podmiňují společenskou roli individua jako člena pracovního společenství a spoluvytvářejí sociální podobu svých nositelů v závislosti na míře složitosti vykonávané pracovní činnosti“ [6]. Přitom jde buď o širší pojetí — sociální kvalifikace jako soubor schopností přiměřeně reagovat na podněty sociálního kontextu v procesu práce (E. Mayo), nebo o užší vymezení souborem tzv. „extrafunkcionálních dovedností“ (R. Dahrendorf) [7]. Pokus o klasifikaci sociální kvalifikace můžeme najít u Millera — Forma [8], kteří odlišují:

1. schopnost navazování pracovních a sociálních kontaktů,
2. schopnost vedení jedinců a skupin,
3. schopnost spolupráce se členy pracovní skupiny a
4. schopnost přejímání zodpovědnosti za jiné.

V rámci proponovaného šetření je sledování této roviny kvalifikace z celkem pochopitelných důvodů nemožné.

Druhá otázka se pak týká úlohy školského vzdělání pro kvalifikaci.

Ve společnostech industriálního typu, které se vyznačují výraznými přeměnami v dělbě práce, se postupně vytvořila insti-

tucionalizovaná soustava přípravy pro vykonávání těch pracovních činností, které vyžadují specifické funkcionální schopnosti. Vývoj této soustavy, který vyústil do dnešní podoby systému školského vzdělání, sledoval racionalizované a systematizované vytváření základních vstupních předpokladů, které by mohly být ve vlastním pracovním procesu instrumentalizovány, objektivovány. Tak se „základním rysem dlouhodobých změn kvalifikace pracovní síly stal růst požadavků na teoretické znalosti, vzdělání“ [9]. Ze školského systému se postupně vyvinula rozhodující selektivní instituce z hlediska obsazování pracovních profesionálních rolí. Konstituování této společenské funkce školy a vzdělání vůbec nastolilo řadu nových sociologických problémů.

1. Vzdělání postupně přestalo vystupovat jako prostředek potvrzování sociální příslušnosti a nabylo funkce „síta“, které se podílí na vytváření sociálního statusu [10]. (To však ještě neznamená, že dosažení určitého povolání by nemohlo být legitimováno studiem a dosažením určitého vzdělání teprve dodatečně.) Proto také v řadě sociologických výzkumů, které usilují o postižení sociální stratifikace společnosti nebo o sledování společenských fenoménů ze stratifikačního hlediska, figuruje vzdělání jako jedna z objektivních dimenzí určujících status. Současně se však ukazuje, že teoretické principy, na jejichž základě je stratifikace „definována“, umožňují takové seskupení znaků, kterými má být „měřena“, že z něho vzdělání může být vyřazeno. Za typický případ zde může sloužit Warnerův „index of status characteristics“, z něhož bylo vzdělání během výzkumů eliminováno.

2. Zaměření školy na odborné vzdělání narušilo její dosavadní tradici a nastolilo dodnes trvající a v podstatě nevyřešený problém vztahu mezi vzděláním odborným (nebo dokonce specializovaným), které jako definiční atribut osobní kvalifikace umožňuje demonstrovat „možnost výkonu“ při plnění účelových funkcí, a „humanizační“ funkcí vzdělání, které se kultivací člověka podílí na vytváření sociokulturní osobnosti podle určitých víceméně tradičních ideálů.

3. Vzdělání jako předpoklad pro získání určitého povolání muselo být postupně — alespoň právně — demokratizováno, což

ovšem vyvolalo složitý komplex otázek spojených s realizací „rovnosti šancí“. Proto sám fakt (pomaleho nebo rychlého) růstu vzdělání ve společnosti nelze chápat jen jako logický důsledek přeměn v charakteru práce, nýbrž také jako důsledek systému hodnot, které podmiňují jak přístup ke vzdělání, tak proces obsazování pracovních profesionálních pozic.

4. Vedle systému pracovních profesionálních dochází ve společnosti postupně k profesionalizaci také v rovině politicko-organizační. Zde však vytváření předpokladů pro vykonávání jednotlivých funkcí v podstatě nenavazuje na vytvoření strukturu diferencovaného školního vzdělání, jehož obsahové zaměření se vyvinulo v základě na principech společenských potřeb jiného druhu. Kromě toho institucionální autority v politicko-organizačním systému nemusí být zásadně postavena na odborné kompetenci, nýbrž může být určena i jinak (např. „úřadem“). Souvisí to ostatně také se systémem volených funkcí. A tak, přestože je možno vidět i v „tradičním“ vzdělání faktor, který ovlivňuje rozsah politických orientací [11], nelze v tomto případě vzdělání zdůvodněně použít jako podstatný znak kvalifikace. Můžeme to konečně vyjádřit také jinak: Obecně je obsazování rolí podmíněno souborem funkcionálních potřeb, plynoucích z nezbytnosti zajistit takovou činnost, která je z hlediska fungování (nebo stabilizace) určitého systému účelově dominantní. Potom také ty organizační struktury, které vystupují jako „nositelé“ institucionálních funkcí, preferují takové „vlastnosti“, jež jsou daným funkcím adekvátní. Proto mohou hrát i v politicko-organizačním systému — přes postupnou profesionalizaci — stále rozhodující úlohu takové „vlastnosti“, které nejsou ze stupně vzdělání přímo odvoditelné.

Na základě všech dosud nastíněných problémů je možno uzavřít: přestože odlišení vzdělání a kvalifikace má relevantní sociologické zdůvodnění, můžeme se v rámci proponovaného výzkumu soustředit jen na několik makrostrukturálních aspektů kvalifikace, takže hlavní pozornost je věnována sociálním souvislostem vzdělání.

2.

Vyjděme z premisy, že v industriálních společnostech (především socialistického ty-

pu) již neexistují v přístupu k vyššímu vzdělání právní omezení. Existují-li přesto nějaké bariéry, pak musí spočívat v sociální struktuře a v jí vytvářených motivacích. Z jiné strany: diferenciace ve vzdělání není vázána pouze na rozdíly v individuálních schopnostech a dispozicích, nýbrž je také určována jednak funkcionálními požadavky společnosti, jednak působením sociokulturních faktorů ovlivňujících chování jedinců.

Funkcionální požadavky na vzdělání se neobrážejí pouze v jeho obsahovém zaměření, nýbrž — v závislosti na potřebách kvalifikované pracovní síly — také v plánovací politice našeho školství. Tak dochází k tomu, že společensky (úžeji ekonomicky) efektivní zájem dominuje nad ostatními (např. enkulturačním, jak se to projevuje mj. v tom, že maturita na SVVŠ v podstatě ztratila hodnotu ukončeného vzdělání a stala se pouze předpokladem dalšího — odborného — vzdělání), a i když je neneguje, nabyvá funkce základního společenského regulativu v procesu výběru na studie. Plánovitá dislokace počtu studujících podle oborů se může stát narušením přirozené selekce, která je založena na míře individuálních (především intelektuálních) předpokladů, a to buď tím, že vystoupí jako objektivně limitující okolnost přístupu ke vzdělání, nebo tím, že naopak vyústí do negace „výběrovosti“ studia. V takto dané „situaci“ lze odhalit určité rysy disfunkcionality plánovaného vzdělání.

Je-li tento okruh problémů jistým specifickým našeho školství (přesněji školství většiny socialistických států), je současně také nesporným komplikujícím činitelem při řešení problematiky přístupu ke vzdělání v rámci proponovaného šetření, které v podstatě nedovoluje postihnout sociální konsekvence plánování v oblasti školství.

Podobně musíme rezignovat na postižení jiné oblasti společenských jevů — oblasti motivací, která je bezprostředně spojena s chováním členů společnosti. Omezíme se proto jen na nastínění základní kontury problematiky.

Vztah ke vzdělání je závislý na referenčním systému, v němž lidé myslí a jednají. Tento systém je v podstatě založen

a) na působnosti společenského postavení a oceňování vzdělání,

b) na významu referenčních skupin pro chování jedinců a

c) na povaze „subkultury“ různých sociálních skupin.

Ad a) Respektování významu vzdělání je do značné míry podmíněno tím, podle jakých kritérií jsou ve společnosti obsazovány socioprofesionální pozice. A nejenom to — významnou roli hraje také fixování těchto kritérií ve vědomí příslušníků určitých skupin, případně fixování subjektivních představ o jejich hierarchizaci. Je-li proto např. vzdělání (ať objektivně nebo jen v představě, ve vědomí jedinců) zatlačováno do pozadí jinými měřítky — osobními vlastnostmi, politickým přesvědčením, protekcionismem ap. —, odráží se to i v jeho oceňování, i když ne

vždy v radikální podobě (rezignaci na studium). Podobné důsledky může mít také disproporce mezi určitým druhem vzdělání a jeho nízkým ohodnocením — hmotným (velikostí příjmu) nebo prestižním. Pak se tento druh vzdělání může stát efektivně neatraktivním, a to jak u vrstev, které preferují velikost příjmu, tak u „nositelů“ onoho (nedoceneného) typu vzdělání, u nichž může vzniknout i určitý resentment s důsledky pro další chování.

Ad b) Teorie referenčních skupin, jejíž význam pro analýzu chování je obecně uznáván, se v podobě interpretačního rámce promítá také do řady otázek spojených s motivací postojů ke vzdělání [12]. Jde o komplex vlivů, které mohou v určitých souvislostech výrazně určovat přístup ke vzdělání (např. působení lokálních společenství, zájmových orientací apod.) a podmiňovat odchylky od pravidelnosti makrostrukturálního charakteru [13].

Ad c) Soubor jevů, které vytvářejí „kulturní“ rámec života určitých sociálních vrstev nebo skupin, působí v mnoha směrech: na povahu konzumentských vzorců jednání (vzdělání v preferenční stupnici jedinců), na rodinné předpoklady vzdělání („famille éducogène“), na oceňování „kulturních“ aspektů vzdělání i jeho významu pro životní styl, postavení, kariéru atd. Výsledek těchto a řady jiných stránek určité „subkultury“ se promítá i do míry náklonnosti ke vzdělání nebo naopak do míry distance — informační, která souvisí s nedostatečnými znalostmi o možnostech studia, o jeho uplatnění atp., a především „afektivní“, v níž se aktualizuje poměr ke skupinám s určitým vzděláním nebo ke vzdělávacím institucím [14].

Převážná většina uvedených faktorů je relevantní hlavně v intergeneračních souvislostech. Smýšlení, chování a rozhodování rodičů zde tvoří základní orientační bázi regulace životní kariéry jejich dětí. Na tomto místě je nutná poznámka o studiu při zaměstnání: Protože proces vzdělání má svůj rytmus, svou artikulaci, nabyla institucionalizace náhradních forem studia v našem školství specifických funkcí. Umožňuje totiž nejen legitimaci již vykonávané pracovní profesionální role, nýbrž napomáhá také realizovat pozitivní postoj ke vzdělání u těch jedinců, kteří — ať z jakýchkoli příčin — se rozhodují pro studium teprve po zařazení do pracovního systému, tedy za podmínek, které se zásadně odlišují od situace před emancipací od rodiny.

Přejdeme konečně k třetímu a z hlediska proponovaného výzkumu centrálnímu okruhu relevantních sociologických souvislostí vzdělání. Protože výzkum může vyústit pouze do analýzy sociálních procesů, v nichž je možno abstrahovat od reálných interakčních systémů, soustřeďuje se na ty stránky a vztahy sociální skutečnosti, které se kumulují v základních demografických a sociologických charakteristikách. Jenom s tímto vymezením je možno „lokalizovat“ jedince do skupin, které se vyznačují shodnými charakteristi-

kami v rámci jiných „dimenzí“ (analytické skupiny) [15] a stejným nebo podobným sociálním statutem, který lze deskribovat určitým složením základních charakterizačních znaků (povolání, příjmu, vzdělání apod.).

Protože v našem případě jde o analýzu vzdělání (z aspektu přístupu ke vzdělání i jeho uplatnění), stává se sledování makrostrukturálních závislostí osnovou, na níž lze vybudovat vhodný metodologický postup pro poznání vztahu mezi vertikální diferenciací ve vzdělání a v jiných dimenzích. Jde tedy o otázku, nakolik lidé s určitým stupněm vzdělání vykazují obdobné charakteristiky i v jiných ukazatelích — obecněji: jaké je postavení a funkce vzdělání v rámci sociální stratifikace a intergeneračních i intrageneračních mobilních procesů.

Sociální podmínky přístupu ke vzdělání tvoří podstatnou část problematiky *rovnosti šancí*. Protože vzdělání působí jako zprostředkující nebo vstupní podmínka vykonávání práce určitého druhu, vynořuje se také problém, nakolik se tím stává také neutralizačním faktorem sociálního původu, nebo — z druhé strany — nakolik sociální původ vypovídá jako determinanta „monopolizace“ šancí, „bariéry“ sociálního vzestupu, je-li status rodičů elementem nerovnosti šancí, a v jaké míře. S řešením těchto otázek se v západní sociologické literatuře setkáváme velmi často [16] a řada výzkumů ukazuje, že jde o jev stále aktuální. Malé a pomalu se měnící počty studentů na vyšších školách, kteří pocházejí z nižších sociálních vrstev, jsou faktem, kterému věnuje pozornost stále mnoho autorů. (Na okraj možno poznamenat, že u nás došlo po roce 1948 v podstatě k opačné situaci: třídní původ, který ovlivňoval přijetí na studia, znamenal vlastně „bariéru“ pro jiné než „nižší“ sociální vrstvy).

Avšak vzhledem k tomu, že je třeba předpokládat jistou míru inkongruence jednotlivých komponent statusu — že tedy postavení jedince na určité stupnici jednoho ukazatele nemusí být obdobné jeho pozici na jiné relevantní stupnici (což mj. samo může být zdrojem nějak „směrovaného“ chování) [17] —, zaměřuje se pozornost na výzkum řady „analytických“ sociálních podmínek, které různě ovlivňují charakter životních šancí (v projekci do oblasti vzdělání). Tento postup umožňuje zpřesnit nebo modifikovat určení působnosti sociálního původu jako syntetického znaku.

Vedle základních závislostí, které se podílejí na vytváření možností, podmínek a předpokladů pro vyšší vzdělání (tzn. vzdělání a povolání rodičů), je třeba sledovat řadu jiných působících faktorů, např. velikost příjmu (nakolik je vzdělání dětí „kupováno“), počet sourozenců, velikost místa bydliště, stáří rodičů atd. Každý z těchto znaků implikuje určité „věcné obsahy“, jejichž přesné poznání vyžaduje další, převážně monografické výzkumy. Přesto komplex závislostí vysledovaných v rámci makrostrukturálního šetření umožní určit úlohu vzdělání v různých „řezech“ společnosti — a to i v určité

historické posloupnosti z hlediska přirozených generací.

Poněkud odlišná situace vzniká při zkoumání vztahu mezi vzděláním a jeho uplatněním. I když jde především o nalezení míry, v níž se vzdělání prosazuje jako kritérium sociálního vzestupu a podmínka určitého pracovního profesionálního zařazení, je třeba současně sledovat uplatnění vzdělání v řadě jiných dimenzí (velikost příjmu, podíl na moci, životní úroveň, a na druhé straně počet dětí, fluktuace atd.). Odlišnost od problematiky přístupu ke vzdělání je především v tom, že v rámci uplatnění vzdělání vystupuje také mnoho jiných faktorů jako „nezávislých proměnných“ (politické, generační apod.), které mohou působit v řadě případů odlišně a modifikovat tak míru vlivu vzdělání. Na druhé straně makrostrukturální typ šetření (na dostatečně velkém vzorku) dovoluje intenzitu, sílu vztahu mezi různými faktory zdůvodněně považovat za výraz míry závislosti mezi nimi, tedy za dostatečný podklad pro vyjádření reálného významu vzdělání v jednotlivých profilech naší společnosti.

3.

I když můžeme na základě předchozích úvah říci, že vzděláním a kvalifikací — obecně vzato — postihujeme stejnou stránku sociálního systému, totiž kompetenční strukturu, ukazuje se současně, že oba znaky implikují jiné reálné souvislosti. Zatímco vzdělání přesahuje tuto oblast a tím, že charakterizuje vzdělanostní strukturu, je současně indikátorem kulturní úrovně společnosti, kvalifikace naopak je aplikovatelná pouze na sféru pracovních činností. Tato odlišnost, kterou i v rámci výzkumu nutno respektovat, vede k některým metodologickým problémům:

1. Kategorie vzdělání (jak se uvádí i v projektu k výzkumu) je v podstatě neproblematická a patří mezi tzv. nediskusní znaky, protože nevyžaduje speciální operativní definici. A protože stupeň vzdělání je možno měřit rozsahem školního vzdělání, tedy ukončením školy určitého druhu (vedle jiných postupů, např. metodou vzdělanostních testů, nebo počtem let návštěvy školy), zdá se neproblematická i jeho klasifikace. Není tomu přesně tak. Institucionální systém vzdělání doznal u nás v období, které výzkum obsáhne (asi 100 let), značných změn, takže vzniká jednak problém srovnatelnosti jednotlivých stupňů z kvalitativního zřetele (na jehož řešení musíme rezignovat), jednak otázka zařazení těch typů vzdělání, které dnes již neexistují nebo změnily svůj sta-

tus (např. rodinné školy, eventuálně farmacie apod.). V druhém případě vycházíme ze současné podoby struktury školství a ostatní druhy vzdělání přiřazujeme podle obecnějších kritérií — výuční list, maturita apod. Vedle specifické problematiky nastolené možností mezinárodních komparací je třeba v klasifikaci vzdělání respektovat i některé relevantní horizontální diferenciaci, jak se projevují zvláště v rozdílu mezi středním všeobecným a vyšším odborným vzděláním. Podstatnou část těchto otázek umožňují řešit samy technické možnosti zpracování, protože i poměrně podrobná klasifikace vzdělání (aby však zůstala přehledná pro tazatele) může být vhodnou redukcí sekundárně upravována. Proto např. pracujeme i se vzděláním neukončeným, které se v používaných klasifikacích (tří- až sedmistupňových) v naší literatuře obvykle nevyškytuje.

2. Poněkud jiné je to s kategorií kvalifikace. Protože jde o relativně samostatný ukazatel, bylo přistoupeno k sestavení *indexu kvalifikace*. Východiskem je uznání určujícího významu stupně dosaženého vzdělání, vedle něhož je použito znaku „odborné kompetence“ v širším smyslu (jde o zjištění shody mezi charakterem odborné přípravy a vykonávaným povoláním) a délky odborné praxe v oboru. Je totiž evidentní, že pracovník, který má odbornou průpravu v určitém oboru, „ztrácí“ svou původní kvalifikaci, jakmile začne pracovat v oboru odlišném, i když si na druhé straně může po určité době osvojit základní profesionální návyky a dovednosti, vyžadované novým povoláním. Je např. známo, že i v některých vyspělých státech (USA, Velká Británie) lze získat kvalifikaci inženýra na základě nižšího vzdělání a ověřených výsledků v delší odborné praxi [18]. Index kvalifikace je pak konkrétně založen na operaci, již stupeň dosaženého vzdělání je na základě praxe delší než deset let zvýšen o jeden stupeň, a naopak neodpovídající „odborností“ o jeden stupeň snížen.

Z dalších metodologických problémů vystupuje dopředí řešení intergeneračních přesunů ve vzdělání. Nemůže především jít o jednoduché roztržidění „mobilitních“ drah bez ohledu na významnost přechodů mezi jednotlivými stupni vzdělání. Je např. zřejmé, že vzestup (v rámci

tří generací) od neukončeného základního vzdělání k ukončenému a nižšímu odbornému vzdělání je kvalitativně odlišný od vzestupu základní — střední — vysokoškolské vzdělání. I když metodologická problematika mobility je řešena v jiné studii, zůstává otázka, nakolik uvedené kvalitativní odlišnosti bude možno respektovat, bude-li tedy možno dosáhnout takového seskupení mobilitních drah ve vzdělání kolem nejfrekventovanějších „vzorců“, aby bylo zachováno „hodnotové“ i informační specifika jednotlivých přechodů. Jinak: nakolik se kvalitativní odlišnosti mobilitních drah promítnou do těch „shluků“, které vzniknou přiřazováním jednotlivých případů k nejčastěji obsazeným mobilitním „vzorcům“. Je totiž dáno povahou diferenciace ve vzdělání, že nejvyšší stupně jsou nejméně obsazeny, a proto také mají nejmenší možnost dostat se do středu předpokládaného shluku. Úloha je proto řešitelná pouze s přihlédnutím k „typickým“ mobilitním drahám, které lze na základě teoretické analýzy zkonstruovat a které by se staly oněmi „kondenzačními jádry“ postulovaných shluků.

Řešení zbývajících stránek postavení vzdělání se z metodologického hlediska nevymyká běžně používaným postupům. Tak k odhalení determinačních faktorů přístupu ke vzdělání lze použít regresní analýzy a asociačního indexu (který vyjadřuje vztah mezi empirickým a statisticky pravděpodobným rozložením četností v jednotlivých poličkách kontingenční tabulky) [9], datum ukončení vzdělání a údaj o studiu při zaměstnání umožní sledovat mj. také vliv historických okolností na vzdělanostní strukturu historických generací — s případnými důsledky pro proces zaujímání pozic a rolí ve společnosti atd.

Na základě teoretické i metodologické přípravy je pak možno formulovat řadu hypotéz typu: „V rodinách s více dětmi je stupeň vzdělání u synů vyšší než u dcer“, nebo: „Studium při zaměstnání je častější u pracovníků s vyšším než s nižším příjmem“, apod. Jde v podstatě o „hypotézy — výroky“, podmíněné určitou mírou představ o povaze sociální struktury naší soudobé společnosti, jejichž systematizace by se mohla stát předběžnou „deskripcí“ předpokládaných rysů

vertikální diferenciace a mobility obyvatelstva ČSSR.

Poznámky

[1] V naší literatuře např. J. Auerhan: *Technika, kvalifikace, vzdělání*, Praha 1965; řada studií (J. Havelky, M. Hroudý, J. Kotáskova — V. Pařížka, M. Havlíkové) v SČ 1966, č. 2, apod.

[2] J. L. Fischer — Z. Zajíček: *Hypotéza pracovního profilu odborného dělníka a středního odborného pracovníka...*, Praha 1965, s. 6.

[3] A. Sarapata — K. Doktor: *Elementy socjologii przemyslu*, Warszawa 1963, s. 223. Výčet mnoha definic kvalifikace podobného pojetí uvádí J. Auerhan, op. cit., s. 11 a n.

[4] J. Auerhan, op. cit., s. 11–30.

[5] R. Dahrendorf: *Industrielle Fertigkeiten und soziale Schichtung*, KZfSS, VIII., 1965.

[6] J. Blucha: *Kvalifikace jako faktor diferenciace průmyslových dělníků*, in: Sociální struktura socialistické společnosti, Praha 1966, s. 330.

[7] R. Dahrendorf, op. cit.

[8] D. C. Miller — W. H. Form: *Industrial Sociology*, New York 1951, s. 437, uvedeno v cit. knize A. Sarapaty — K. Doktora, s. 15.

[9] J. Havelka: *Vědeckotechnická revoluce a změny ve struktuře práce, v kvalifikaci pracujících a v úrovni vzdělání*, SČ 1966/2, s. 196.

[10] R. König: *Soziologie*, Frankfurt am Main 1958, s. 210 a n.

[11] Viz např. A. Przeworski — H. Teune: *Problem równoważności w badaniach międzykrajowych*, *Studia socjologiczne*, 1966, č. 4.

[12] Např. H. H. Hyman: *The Value System of Different Classes*, polský překlad in: A. Malewski, *Zagadnienia psychologii społecznej*, Warszawa 1962.

[13] Přehledně si toho všimá např. J. Szczepański: *Socjologiczne zagadnienia wyższego wykształcenia*, Warszawa 1963.

[14] S. Grimm — uvádí R. Dahrendorf: *Arbeiterkinder an deutschen Universitäten*, Tübingen 1965, s. 20.

[15] K tomu viz např. Z. Strmiska — M. Petrusek: *Společenské skupiny*, in: Sociální struktura socialistické společnosti, s. 94 a n.

[16] Jde o rozsáhlou literaturu, z níž možno jmenovat např. řadu statí ve sbornících *Soziale Schichtung und soziale Mobilität*, red. D. W. Glass — R. König, Köln—Opladen, 1965, 2. vyd.; D. V. Glass: *Social Mobility in Britain*, Glencoe, 1954; R. Dahrendorf: *Bildung ist Bürgerrecht*, Bramsche—Osnabrück, 1965, apod.

[17] Ve vztahu ke vzdělání např. G. E. Lenski: *Status Crystallization*, polský překlad in: A. Malewski, op. cit.

[18] J. Havelka, op. cit., s. 197.

[19] Používá např. H. Daheim: *Soziale Herkunft, Schule und Rekrutierung der Berufe*, in: *Soziale Schichtung und soziale Mobilität*, s. 216.

1.1. PROBLÉM

Není jisté specifikou předkládaného konceptu sociální diferenciace a mobility, že do okruhu svých analýz zahrnuje i zkoumání příjmu a životní úrovně v jejich působení na status. Vedle rozdělování moci je rozdělování společenského bohatství nejmarkantnějším ukazatelem a tvůrcem sociálních rovností a nerovností. Analýza institucionálních a funkcionálních (či disfunkcionálních) aspektů této míry je stejně stará jako vědecké zkoumání společnosti samé — mohli bychom dobře vysledovat, jak se v historii tohoto problému prohlubuje a precizuje jeho obsah, spolu s migracemi jeho nejvážnějších momentů mezi politikou, ekonomikou, sociologií a psychologií [1]. Zde však není místo pro rozsáhlé obecné úvahy, ani pro genetická studia problému — chci jen uvést nejdůležitější rysy vytvořeného ad hoc-konceptu tak, jako bude aplikován ve výzkumu. Základní pojetí sociální diferenciace a mobility, které bylo dostatečně analyzováno v předchozích statích, je základním a samozřejmým východiskem mého přístupu — budu však využívat práv relativní autonomie problému, který by se sám mohl stát předmětem samostatného zkoumání.

Životní úroveň v tomto textu chápu jako určitou sumární, výslednou charakteristiku procesu rozdělování, minulého rozdělení a konzumní orientace, pokud se tato charakteristika týká diferencí [2] mezi sociálními skupinami, jejichž definice hledáme. V této souvislosti pochopitelně nelze také opomíjet „institucionální“ předpoklady vzniku takových diferencí (struktura trhu, lokální rozdíly mezi trhy, kvalitativní a cenové difference v nabídce atd.), ani jejich výrazy v oblasti sociálních hodnot (existence rozdílných konzumních vzorců, referenční konzumní vzorce, existence konzumních aspirací, konzumního prestiže atd.). Sociologie nemůže napodobovat tradiční ekonomii v marginalnosti zájmu o „neproduktivního“ kon-

zumenta, nemůže opomíjet stále významnější sféru lidské aktivity — volný čas —, ani subjektivní projekce sociálních jistot (zde především jistoty finanční — v jiné souvislosti jistoty profesionální) do sociálního statusu jednotlivce a skupin [3].

1.2. PŘÍSTUPY

Z řady možných přístupů zřetelně kontrastují dvě orientace:

1. Vyjít ze studia ekonomických struktur, aktuálních systémů rozdělování, úrovně a diferenciace trhu (kvalitativní — cenové, stupeň unifikace apod.) a uzavřít odpovědí na otázku po *možnosti* existence diferencí v životní úrovni jako významného faktoru sociální diferenciace — toto hledisko bych nazval institucionálním.

2. Vyjít ze studia charakteristických vazeb diferencí v životní úrovni na jiné difference (obecně nejprůkaznější vazbou by byla patrně vazba na interakční systémy, pro potvrzení výchozí hypotézy výzkumu vazba na hierarchie ve složitosti práce), a z jejich kvality a intenzity prokázat *faktický stav* — toto hledisko by bylo možno nazvat stratifikačním.

Vede-li sama koncepce výzkumu k jednoznačné preferenci druhé orientace, neodstraňuje tím smysluplnost využití orientace první. Spojení obou přístupů by mohlo přispět k osvětlení problému, který byl dosud řešen jen prakticky — kde totiž přecházejí „funkcionálně zdůvodněné“ nerovnosti ve „zbytečné“ nerovnosti sociální, kde hledat míru disfunkcionality rovností a nerovností v životní úrovni v konkrétním sociálním systému [4].

Studium místa příjmu a životní úrovně v sociální stratifikaci je tedy studiem povýtce sociologickým — jeho východiska a jeho zdroje jsou však širší. Je nutno uvážit, že příjmová diferenciace, a zvláště diferenciace v životní úrovni, není jen daností vyplývající z charakteristik systému rozdělování, tím méně pak jen z těch charakteristik, které jsou zamýšleny orgá-

nem ekonomického plánování. Neevidovatelné znovurozdělování, které vytváří řadu vedlejších příjmů a které je často uvažováno v kalkulaci mezd pro některé profese, hraje možná menší roli než sociální diferenciace materiálních potřeb (či zájmů) [5] a skupinový nátlak na konzumní orientace a tím i vytváření rozdílných typů životní úrovně. Právě toto byl prvotní vklad sociologického přístupu, jehož význam pro naši společnost nebyl doposud analyzován. Ani to však problém nevyčerpává — shrnu stručně, z jakých východisek a zdrojů považují za nutné vycházet.

1.3.1. EKONOMICKÁ SOCIOLOGIE

Analýzy ekonomického chování vycházející nad obecnou úroveň studií o vztazích ekonomie a sociosféry (Parsons, Smelser, Eisermann aj.) nalézají svou protiváhu v sociologizující ekonomii, která již dnes není, jak se zdá, jen jednou z ekonomických škol, nýbrž je tendencí, která v novém hodnocení Marxova odkazu vtaňuje do společného „antiekonometrického“ proudu ekonomy nejruznějších orientací [6]. Problém vztahu rozdělování zdrojů a sociální struktury je významným problémem, jehož konkrétní analýza může nalézt prvky kritiky spekulativních řešení některých ekonomů této tendence [7] a může se stát jedním z konstitutivních prvků vytváření pozitivně založené ekonomické sociologie.

Kritické pojetí ekonomické sociologie umožňuje chápat ekonomické a sociální procesy v jednotě jejich vzájemnosti, nikoliv jen jako komplementární sféry — společnost prolíná ekonomikou a ekonomie prolíná společností, a jejich dialektické vazby nelze oddělit formulemi o potřebách rozvoje člověka a potřebách rozvoje ekonomiky. V minulých zjednodušeních se např. funkce mzdy redukovala na stimulaci výkonu, stimulaci pojatou ve smyslu plnění nebo překračování norm. Zde není mzda měřena sama hodnota dělníkovy práce — jsou měřeny pouze odchylky od technicky nebo empiricky stanovených norm. Hodnotu práci vytvořenou (odhlížím zde od nevyjasněných otázek podstaty mzdy za socialismu) nelze postihnout sebelepším technickým prostředkem — m.j. proto, že je to také fakt sociální, že v sobě obsahuje jednotu technických a společenských procesů, výrobních sil a výrobních vztahů.

Systém stimulace, jímž se má reprodukovat či vytvářet výkonová charakteristika společnosti, je nesmírně významným, leč pouze jediným bodem škály mzdových funkcí. Vedle vztahů mezi mzdou a prací v úzkém slova smyslu existují (pokládáme-li rozdělování mezd za relativně samostatnou část ekonomického systému) vztahy mezi mzdou a ekonomickým systémem (člověk—producent a stimulace jeho výkonu, jeho podíl na vý-

sledku, jeho zařazení do výrobních systémů), vztahy mezi mzdou a sociálním systémem (spoluvytváření sociální diferenciace), mezi mzdou a kulturním systémem (vazby a závislosti nejruznějšího charakteru mezi rozdělováním hmotných a duchovních statků) atd.

Systém stimulace v naší společnosti byl, jak se domnívám, do značné míry redukován na systém preferencí — především preferencí pro určité profese. Tento systém preferencí se právě pro svůj jednodimenzionální charakter mohl těžko stát prvkem sociální diferenciace.

1.3.2. STRATIFIKACE

Nejvýznamnějším zdrojem pro zpracování problému jsou teorie sociální stratifikace a zejména sociální diferenciace socialistické společnosti. Mnohodimenzionálnost modelu umožňuje zkoumat jednotlivé činitele sociálního statusu v relativní nezávislosti, vystopovat jejich vzájemné vazby, nalézt dominantu diferenciačních procesů. Dnešní společnost je charakterizována určitou mírou příjmové a majetkové nerovnosti. Není to ani společnost vyhraněně třídní, kde jednotlivým třídám odpovídají kvalitativně rozdílné příjmy, ani společnost rovnostářská, kde veškeré kvantitativní rozdíly v příjmech a majetku jsou setřeny. Charakteristika společnosti jako nivelizované [8] je oprávněná, jestliže rozpětí mezi nejvyšším a nejnižším příjmem nevytváří předpoklady pro výrazné rozdíly v konzumu, jestliže rozdíly v kvalitě práce, v profesionálním postavení, nemožnou prostřednictvím mzdy vést k rozdílu v životní úrovni, v životním stylu, včetně předpokladů pro výkon samotné profese.

Proti diferenciaci příjmů ovšem musí stát dostatečně diferencovaný trh zboží, služeb, zboží volného času. V případě absence této diferenciace vzniká systém preferencí, který funkčnost příjmové diferenciace částečně nebo úplně rozrušuje. Tyto preference mohou být záměrně vytvořeny (přednostní služby, přednostní zásobování nedostatkovým zbožím pro úzkou vrstvu obyvatelstva), nebo mohou být rozloženy zcela náhodně (existence či blízkost jeslí, školky, možnost získání tuzexových poukázek atd.). Je tedy třeba rozlišovat diferenciaci příjmů a diferenciaci trhu — tyto dvě sféry se mohou vzájemně násobit či tlumit. Nivelizace společnosti není charakteristikou socialistické společnosti

jako takové, je spíše charakteristikou jedné fáze jejího vývoje — zčásti představuje protějšek revoluční destrukce staré třídní společnosti, zčásti je výsledkem voluntarismu a nevědeckosti v sociálním plánování. Je paradoxní, že tak ideální představy o aktivitě všech členů společnosti bez jejich těsného napojení na systém odměn a trestů mohly vzniknout jako zdánlivý výsledek materialistického pojetí dějin.

Dílčí úkol představuje v nejobecnější podobě pokus o určení místa rozdělování spotřebních předmětů v sociální diferenciaci, o nalezení místa, příp. kvantifikátoru životní úrovně jednotlivce v procesech tvorby jeho společenského statusu. Statistická šetření prokazují, že maximum mezd se nalézá v takovém rozpětí, které nevytváří předpoklady pro vznik větších sociálních rozdílů [9]. Z toho ovšem vyplývá další úkol: určit místo tohoto procesu v globálních procesech společenských funkcí, tedy nalézt optimální míru výdělkové unifikace a diferenciace.

Vedle modelu, který byl základem projektu výzkumu a který bude rámcem pro interpretaci jeho výsledků, nelze opomenout příspěvky jiných modelů stratifikace. S naším pojetím do jisté míry koresponduje kritika teorií nivelizované středostavovské společnosti — Schelsky [10], Riesmann, Bednarik aj. —, kterou provádí S. Käscher [11]. V závěru výzkumu (výzkum byl proveden u 655 mladých párů) se nepotvrdily hypotézy o nivelizaci sociálního chování a sociálního vědomí v oblasti konzumu — přes vyrovnávání příjmů dochází k diferencím, které jsou založeny na kvalitativních a kvantitativních rozdílech vybavenosti domácností, na pohyblivém chování ve vztahu k dovolené (Urlaubsverhalten), na specifických aktivitách ve sféře volného času podle jednotlivých sociálních vrstev atd. Samozřejmě tato práce postihuje významnou tendenci, která bude patrně nabývat na významu v denivelizaci socialistické společnosti: procesy diferenciace se přenášejí z oblasti rozdělování do oblasti kulturního chování, tj. konzumních orientací a postojů, životního stylu v nejširším slova smyslu [12].

Velmi významná bude v tomto směru i analýza funkcionálního pojetí, které charakterizuje sociální stratifikaci v souvis-

losti s přístupem rolí k prostředkům i odměnám. Diferenciace není jen výsledkem procesů vytvářejících status, je i určitou sociální funkcí (především jako selekce vhodných osob).

Ve studiu diferenciace se ovšem nelze omezit na statický model, je třeba studovat procesy mobility. Problém mobility v multidimenzionálním konceptu má přinejmenším dva aspekty. Na jedné straně se mění význam jednotlivých činitelů statusu, v daném případě příjmu a životní úrovně — dochází k pohybům ve struktuře společnosti k různým časovým bodům. Na druhé straně se mění struktura společnosti ve vztahu k jednotlivým činitelům — lidé zaznamenávají sestup či vzestup v příjmu, v konzumní orientaci, v životní úrovni.

1.3.3. KONZUMNÍ CHOVÁNÍ

Jestliže Marx nekladl do oblasti rozdělování strukturální konflikt třídní společnosti, rozhodně tím nevložil do vztahu výroby a směny onu jednosměrnost, jež se našemu pojetí řízení stala vlastní — příjemce konečného příjmu či konzument již do dominantní společenské sféry, již je ekonomika, nepatří, před ním relevantní procesy končí (společenská funkčnost výroby byla „předurčena“ v plánu), kromě občasného ujišťování, že spotřeba zpětně působí na výrobu. Hlubší analýza vztahů mezi člověkem—výrobcem a člověkem—spotřebitelem, která může využít bohatých zdrojů v tomto směru orientovaných sociologických výzkumů a prací, je pro studium sociální diferenciace velmi důležitá. Původně byla koncipována jako teorie potřeb (formulována např. v pracích M. Halbwachse, *L'évolution des besoins dans les classes ouvrières*, Paris 1933; *La classe ouvrière et les niveaux de vie*, Paris 1913), později se transformovala [13] v teorii konzumního chování, konzumních orientací, konzumních stylů, a byla formulována v záplavě prací amerických (sborníky prací pod vedením L. H. Clarca, N. N. Foota, práce G. Katony aj.), německých (např. Beiträge zur Verhaltensforschung vydávané G. Schmöldersem) a francouzských (práce Ch. de Lauwe). Analýza sociální role konzumenta [14] odhaluje řadu nejrůznějších struktur — konzum prochází různými časovými fázemi, jež jsou určeny vstupem do zaměstnání, sňatkem, narozením dětí, jejich dospíváním, změnou potřeb podle stáří (v naší společnosti jsou událostmi stejného významu rozhodnutí šetřit na byt a na auto). Analýzu struktury prováděl např. u dělnických rodin Chombart de Lauwe (*La vie quotidienne des familles ouvrières*, 1958). Konzum má svou věcnou strukturu — Ch. de Lauwe: obstarávání a uplatnění volného času; S. Käscher: obecné konzumní chování, jeho varianty podle zá-

lib, [15] chování ve vztahu k volnému času (dovolená, koníčky atd.); Th. Veblen: konzum vyplývající z potřeb a konzum demonstrativní (conspicuous consumption) atd. — má svou strukturu biologickou, prostorovou, kulturní, skupinovou atd.

Na druhé straně můžeme sledovat unifikaci a zprůměrování konzumu pod vlivem masové výroby, platové nivelizace, masové kultury — racionalizace „průměrného chování“ (na tuto souvislost upozorňuje J. Filippec v článku o masové kultuře, Plamen 8/1966). Obě tendence vývoje konzumu — diferenciace a unifikace — nemusí stát v protikladu [16].

1.3.4. MZDOVÁ POLITIKA

Otázky mzdové politiky a zejména současné diskuse o mzdové denivelizaci dává rovněž hojnost podnětů k prohloubení zkoumané problematiky — ani ne tak svým pozitivním obsahem jako spíš tím, co v ní požiteno není. V mzdové politice se vždy — vědomě nebo nevědomě — operuje s nějakým modelem společenského rozvrstvení. Jestliže společenský orgán této činnosti není jasně vyznačen vůči sociálním důsledkům zvoleného postupu, pak může vážně ohrozit funkce společenského systému. Denivelizaci nelze provádět na základě prosté úvahy o nedostatečnosti mezd v té či oné profesi — je ji třeba promyšleně spojit s vytvořením platových hierarchií, které mohou významným způsobem spoluvytvářet funkční hierarchii pracovníků.

Mzdová denivelizace jako proces a mzdová hierarchie jako její permanentní výsledek musí tedy být mj. chápány jako požadavek fungování společenského systému. Denivelizace se však netýká jen nového rozdělování mezd. Určité struktury koupěschopné poptávky musí odpovídat i určitá struktura nabídky, určitá struktura trhu potravin, průmyslového zboží, zboží volného času (včetně výběru zájezdů a dovolených). V současné době je trh zboží vázán nejruznějšími bariérami (trvale nedostatekové zboží, pořadníky, oddělení trhu importovaného zboží atd.), které působí proti denivelizaci. Neméně významné jsou překážky tkvící ve sféře hodnot. Stále přetrvává politika „stejných žaludků“, mentalita „mzdového stropu“, prostředky uvolněné pro denivelizaci jsou rozdělovány rovným způsobem. Tyto hodnotové, „ideologické“ bariéry si velmi dobře uvědomují i ekonomové (doc. Gerloch v rozhlasové besedě 7. 9. 1966).

Velmi významným aspektem politiky je rozdělování spotřeby na společenskou a individuální — proti dřívější preferenci společenské spotřeby, jejímž nutným protipólem je politika zmrazování mezd (viz článek J. Pelikána, *Otázky peněžních příjmů obyvatelstva*, Finance a úvěr 8/1966), se váha společenských prostředků bude přesunovat na zvyšování individuálních příjmů. Neméně významná je i oblast samotné společenské spotřeby, její struktury a vlivu na diferenciální a unifikační procesy (takto je např. konci-

pována práce Sovy, Dohnalové, Pecy a Teichmanna *Diferenciace v příjmech obyvatelstva*, 1964). Paralelní funkcí mzdové politiky je politika týkající se trhu — jde zde o jeho diferenciaci či unifikaci (jednotný trh či více trhů), strukturu jednotlivých trhů, cenovou reglamentaci, obecnou cenovou hladinu a cenové relace atd.

Analogicky k obsahové analýze mzdové politiky by mohla být konstruována i obsahová analýza „obrazu konzumenta“, tedy té jeho podoby, s níž je pracováno v programových a bilancujících dokumentech, v tisku apod. Spotřebitel podléhá nejen intenzivnímu působení akceptovaných vzorců vlastních a referenčních skupin, nýbrž také akceptuje nebo odmítá rysy tohoto obrazu, jak mu jsou komunikovány v konzumních analýzách, prognózách, sporadické reklamě apod. Vzhledem k nedostatečnému využití psychologie v této oblasti a centralizované jednotlosti tohoto obrazu může se míra distance či přiblížení značně diferencovat podle jednotlivých sociálních skupin.

2.1. POJMY

Vedle pojmů, které patří k výbavě originálního modelu — sociální status, sociální vrstva, sociální diferenciace atd. —, bude zde třeba vymezit celou řadu dalších pojmů, na něž bude vázána práce v dílčí oblasti během výzkumu a zvláště při interpretaci jeho výsledků. Nejedná se zde o jejich definice, jde spíše o jejich polohu v vzájemných vztazích.

Jedním z nejobecnějších pojmů je *rozdělování spotřebních statků*. Je onou mezní kategorií, která problém zařazuje do ekonomické sociologie — zde se prolíná sféra výroby a jejího konečného užití, sféra poskytování odměny a její faktické realizace. Rozdělování spotřebních statků v sobě obsahuje osobní a společenskou spotřebu. Část společenské spotřeby vstupuje do peněžních příjmů členů společnosti (tzv. sociální příjmy zvyšují úroveň příjmů pracujících asi o 2/5), část je konzumována ve své užitné podobě (zdravotnictví, neplacené služby, obsluha sféry volného času). Společenská spotřeba má tedy dvojí podobu. Na jedné straně vyrovnává faktické nerovnosti, vzniklé např. na základě výdajů na děti, na druhé straně je k dispozici všem členům společnosti. V procesu rozdělování si budeme všimát především té její části, která vstupuje do individuálního důchodu jednotlivce (materiální důraz na individuální příjem má být v souvislosti s novou soustavou řízení jednou z hlavních sil dynamiky naší společnosti).

V individuálním příjmu — příjmu rodiny, domácnosti — je nutno rozlišit základní pracovní příjem, vedlejší příjmy (prémie, přídavky, vedlejší pracovní příjmy typické pro některé profese) a mimořádné příjmy (podpory příbuzných, výhry atd.). Kategorie příjmu a rozdělování spotřebních předmětů vzájemně korespondují. Jde-li nám o postižení předmětů určujících status, je východisko z individuálního příjmu dáno jednoznačně. Teprve potom můžeme sociologicky interpretovat globální společenský model rozdělování.

Jakousi materializovanou pamětí minulých příjmů je majetek, *osobní vlastnictví*, vlastnictví předmětů dlouhodobé spotřeby. Osobní vlastnictví, jeho struktura působí na výši příjmů — zvyšuje (levné bydlení, zahrada atd.) nebo snižuje (nákupy, úspory) tyto příjmy.

Nejzávažnějším a nejtíže ověřitelným pojmem je nepochybně konzumní chování, konzumní orientace, konzumní styl. Diference v této oblasti nejsou jen výsledkem diferencí v příjmech, ve struktuře osobního vlastnictví, nýbrž také výsledkem působení rozdílných životních stylů. Rozdílnost životních stylů může být dána lokalizací, profesionalizací, tradicí (tabu a nevědomé — J. Filipec, Plamen 8/1966), kulturní orientací ve volném čase, spolkovou a skupinovou příslušností atd.

Příjmy, osobní vlastnictví a konzumní orientace jsou výstavbovými prvky určité životní úrovně, v jednotě a vzájemných vztazích těchto činitelů lze najít podklady pro nalezení diferencí v životních úrovních jednotlivých sociálních skupin.

Je třeba vést relativní hranici mezi 1. jednotlivými fázemi procesu diferenciací a 2. jednotlivými úrovněmi, ve kterých se tento proces objevuje, jednotlivými úrovněmi jeho postižení, jeho explikace.

2.2.1. PROCES DIFERENCIACE

Východiskem je určitý model rozdělování, teoreticky nebo prakticky koncipovaný, zahrnující v sobě strukturu osobní a společenské spotřeby. Tento proces rozdělování — v optice relevantní pro diferenciaci — se realizuje v individuálních příjmech členů hypotetických sociálních skupin, disponujících nějakým osobním vlastnictvím. Příjmy (včetně minulých) jsou materiálním základem pro vytváření určité životní úrovně. Ideální model, který by měl pružně měřit

životní úroveň množstvím a kvalitou vykonané práce, je deformován přinejmenším těmito činiteli:

a) tzv. modifikujícími činiteli — tj. počet zaměstnaných, počet a stáří dětí, struktura cen, struktura osobního vlastnictví. Proti těmto činitelům působí zvyšování zaměstnanosti, zvyšování společenské spotřeby atd.;

b) tzv. fixujícími činiteli — jednou vytvořené sociální skupiny (byť jen ve formě územního rozložení nebo kulturních oblastí) disponují rozdílnými konzumními vzorci, které vytvářejí určitý sociální diktát na ekonomický kalkult;

c) tzv. bariérami — omezenost trhu zboží a služeb, přidělové hospodářství některých výrobků atd.

Stejně výše příjmu tak mohou být naplněny relativně odlišnými strukturami spotřeby, které vytvářejí rozdílné životní úrovně. Nezávisle na objektivní situaci jsou tyto procesy subjektivně hodnoceny a toto hodnocení, které se od skutečnosti může odchylvat, vstupuje také do diferenciálních procesů — především v tvorbě prestiže.

Vůbec nezávisle na procesu diferenciací podle životní úrovně může výše příjmu, struktura osobního vlastnictví nebo konzumní orientace představovat určitý atribut statusu, symbol společenského postavení (extrémním způsobem tuto funkci formuloval T. H. Marshall: „Mzdové rozdíly jsou nálepkou na sociální status“).

Zkoumání deformací ideálního modelu ovšem vychází z předpokladu, který nesmí zůstat bez omezení. Vedle principu výkonu se v odměňování uplatňují i jiné principy, jejichž váha musí být podrobena analýze. Jde např. o princip třídní příslušnosti, o uplatňování rozdílu mezi fyzickou a duševní prací, o uplatňování rovnostářského principu atd. Na druhé straně je princip výkonu nesmírně deformován aktualizací minulých příjmů v osobním vlastnictví, ve kterém se vedle pracovních příjmů realizovaly příjmy nejrůznějšího charakteru. Sociálního charakteru nepochybně nabývaly rovněž jednorázové zásahy do hodnoty peněz. Zahrnout všechny tyto vlivy do formulace hypotéz o sociální diferenciaci a mobilitě je nesmírně obtížné.

2.2.2. POSTIŽENÍ DIFERENCIACE

Běžně je proces rozdělování zachycován ve *statistikách* příjmů, osobního vlastnictví, struktury spotřeby — jde zde o klasifikaci zdrojů příjmů, určení rozsahu a četností jednotlivých skupin příjmového věříře, zkoumání vybavenosti domácností a způsobu bydlení, sledování rodinných účtů atd. V těchto postupech je aplikována taková sociální kategorizace obyvatelstva, kterou do sociologie — nechceme-li jít nad únosnou míru zjednodušení — nelze přejímat. Tyto sociální kategorie jsou výchozí, představují pracovní aparát. I na této teoretické rovině lze pochopi-

telně klást otázku po diferenciaci obyvatelstva. Taková otázka byla položena v již zmíněné práci kolektivu statistiků *Diferenciace v příjmech obyvatelstva. Hlavní činitelé diferenciace v příjmech na osobu a tendence jejího dalšího vývoje*. Specifickým záměrem této práce je vyzkoušet, kteří činitelé (v klasifikaci: společenské zabezpečení potřeb dětí, zvyšování zaměstnanosti, růst nominálních mezd, snižování maloobchodních cen) působí na odstraňování tzv. modifikujících činitelů, které vlivy umožňují přeměnu diferenciace v příjmech na hlavu v diferenciaci v pracovních příjmech. Pokud se týče diferenciace podle sociálních skupin („Za sociální skupinu považujeme takovou skupinu domácností, která se liší charakterem svých hlavních příjmů“ — cit. d., str. 202) — v souladu s definicí jsou zde sledovány skupina dělnicko-zaměstnanecká, skupina družstevních rolníků a důchodců — autoři docházejí k tomuto závěru: „Diferenciace mezi sociálními skupinami se v posledních letech snižovala. Zmenšily se rozdíly mezi hlavními příjmy jednotlivých sociálních skupin, zvýšila se zaměstnanost ve všech skupinách, z toho vyšším tempem u sociálních skupin s nižšími průměrnými příjmy na hlavu (družstevní rolníci a důchodci).“ (Str. 228.)

Tuto základní — pro nás orientační — rovinu postižení problému je třeba odlišovat od *statistické procedury*, jež pracuje s určitým sociologickým kategoriálním aparátem a baterií jednoduchých hypotéz získaných nejrůznějším způsobem.

Jiné roviny postižení vidím např. v obsahové analýze nejrůznějších dokumentů, které zprostředkovávají poznání institucí rozdělování odměn, tržních systémů, systémů konzumních motivací atd., v druhé rovině analýze výzkumů trhu, [17] výzkumů veřejného mínění apod.

Za nejvyšší teoretickou úroveň zpracování problému považuji *explikaci* základních vztahů, ověření „velkých hypotéz“, které poskytují podklady pro vytvoření modelů rozdělování, odměňování, rozložení sociálních vrstev, vztahu životní úrovně a sociálního statusu atd.

2.3. ZJIŠŤOVÁNÍ DAT

Jak bylo v předchozí části uvedeno, životní úroveň — při určitém zjednodušení a při akcentu na diferencující momenty

— je výsledkem několika činitelů: příjmu na hlavu, struktury osobního vlastnictví a konzumních vzorců. Postižení konzumních vzorců v dotazníku nepovažuji za realizovatelné. Relativní jednodlost a omezenost trhu zboží a služeb neposkytuje markantní záchytné body, na nichž by hypotéza o struktuře takových vzorců mohla být založena. Tím nechci říci, že tyto vzorce neexistují. Existují patrně v poměrně plynulém kontinuu změn ve struktuře výdajů za potraviny, za průmyslové zboží, za zboží volného času. Je možné, že právě dnešní úpravy cenových relací značně přispějí k jejich zvýraznění — spolu s denivelizací, rozšiřováním služeb atd. Zjištění těchto vzorců by vyžadovalo samostatné a dlouhodobé šetření. Velmi podrobné členění výdajů domácností je ale zachyceno ve statistikách rodinných účtů. V interpretační fázi výzkumu bude proveden pokus o analýzu struktur těchto rodinných účtů, případně o nalezení potřebného diskontinua, o nalezení určitých atributů statusu ve sféře konzumu pro artikulaci alespoň několika konzumních vzorců.

Další dva činitele lze — s některými výjimkami — zjistit poměrně dobře. Pro strukturu příjmu lze obecně navrhnout tuto klasifikaci:

a) Pracovní příjmy — základní čistý plat, honoráře, brigády, vedlejší pracovní úvazky, prémie.

b) Nepracovní (sociální) příjmy — nemocenské, starobní důchod, rodinné přídatky atd.

c) Vedlejší pracovní příjmy — spropitné, „melouchy“ atd.

d) Mimořádné příjmy — výhry, podpory příbuzných, výnosy z majetku. Pro výzkum bude relevantní položka čistého příjmu, zvýšeného o další pracovní příjmy. V jeho výši se sice již promítá společenská spotřeba (diferenciace daně ze mzdy podle počtu dětí), tuto modifikaci však není třeba považovat za sociologicky významnou. Čistý příjem je základem pro veškeré peněžní kalkulace jednotlivců i domácností, je objektivním činitelem tvorby životní úrovně a podle mého názoru vstupuje i do subjektivních úvah o příjmech jiných, tedy do subjektivního hodnocení prestiže.

Sociální příjmy jsou poskytovány na základě rozdílných principů. Na jedné

straně jde o nemocenskú, starobní důchod, které po určitou dobu zastupují hlavní plat a jsou závislé na jeho výši. Na druhé straně — v případě stipendií, rodinných přídatků atd. — jde o paušály s mírným diferencujícím charakterem.

Vedlejší pracovní příjmy (příjmy z „melouchů“, z okrádání atd.) nepovažují za zjistitelné, protože jejich zdroje jsou většinou nezákonné, sebevyšší anonymita dotazníků neumožní jejich zjištění. Je možné stanovit paušální nadhodnocení příjmu některých profesí, ovšem ve velmi detailním členění (čišníci, řezníci, opraváři atd.) — otázkou však v tomto směru zůstává, zda tato kategorie příjmů se může stát sociologicky relevantní, zda může zakládat nějaké sociální rozdíly.

Ze skupiny nepracovních příjmů lze u výher i podpor příbuzných zaručit takovou rozptýlenost, že tyto kategorie ztrácejí pro výzkum procesu diferenciací význam. Výnosy z majetku by mohly konstituovat předpoklady pro přežívání dřívějších majetných vrstev — pohled do finančních předpisů však ukáže, že významnější výnosy mohou být jen jednorázové, nemohou nabýt charakteru důchodu a tím také ztrácejí sociální relevanci.

Specifickým problémem je postižení rozdělení sociálních jistot. Protože zde jde o zachycení komplexu představ, 1. které se objektivují nejrozličnějším způsobem a 2. u nichž totožná objektivace může mít nejrozličnější příčiny tkvící především ve sféře sociální kontroly, jde o problém velmi obtížný. Především je třeba rozlišit jistotu finanční (určitým opěrným bodem zde může být rozložení doplňkových půjček, příp. otázka „Obáváte se nákupu na doplňkovou půjčku?“) a jistotu sociálního, resp. socioprofesionálního zařazení. Přes patrnou vágnost možných výsledků již byly vyzkoušeny diferencované otázky po žádoucím počtu dětí, otázky po volbě povolání pro syna (stejně, jiné — proč), otázky po záměrech týkajících se změny povolání, po spokojenosti s pracovním zařazením, po možnostech vzestupu atd. Pravděpodobnost vysoce pozitivní profesionální jistoty je značná (prvky nejistoty může v tomto směru vnést praxe nové soustavy řízení, příp. další úpravy pracovního zákonodárství). Otázky po finanční jistotě ve smyslu obavy z prudkého snížení výše životních prostředků jsou bez-

předmětné — jinou věcí je zjištění míry uspokojování základních, vedlejších životních potřeb, příjmových perspektiv atd. Zjištění těchto výsledků by mohlo umožnit zajímavá porovnání mezi jednotlivými sociálními skupinami, konvergence a divergence s jinými činiteli statusu (je např. myslitelná významná divergence mezi sociálními jistotami a sociálním prestižem — u výkonných umělců atd.).

3.1. PŘEDVÝZKUM

Operacionalizace celého ne zcela konzistentního obsahu problému není nemožná — nikoli ovšem v rámci připravovaného výzkumu, v němž představuje dílčí aspekt. Pro šetření sociální diferenciací a mobility byl proto rozsah problému zredukován (při zachování celého rámce a maxima inspirací pro interpretaci) v podstatě na otázky následujícího typu:

1. Jak definovat rozložení příjmů a životní úrovně ve zkoumané populaci pomocí ad hoc-škály s krajními body „silná nivelizace“, „silná diferenciací“ (tedy diferenciací podmiňující stratifikaci)? Lze v tomto rozložení pracovat s různými typy? Jaký je pohyb tohoto rozložení?
2. Je diferenciací v příjmech a životní úrovni taková, aby se mohla významným (či rozhodujícím) způsobem podílet na tvorbě sociálního statusu? Je rozptýlenost v aktuálním příjmovém vějíři dostatečně malá, aby mohl být příjem součástí definice sociálního strata?
3. Jsou příjmový vějíř a diferenciací v životní úrovni dostatečné pro vytvoření funkční stimulace ve vztahu k stupni složitosti práce, stupni vzdělání, podílu na řízení atd.?

Operacionalizace těchto otázek byla nejprve aplikována v pražské sondě, v intencích jejích závěrů byl navržen program pro předvýzkum [18] — důležité bylo např. vyzkoušení smysluplnosti otázek po příjmu ke zvoleným časovým bodům, porovnání mobility příjmu podle absolutního údaje a podle sebezařazení, vyzkoušení vhodnosti intervalů příjmu pro sebezařazování atd. V předvýzkumu bylo použito šestibodových škál zvolených intervalů pro příjem respondenta, příjem na hlavu a pro sumarizace počtů vlastních předmětů. Ve stejné podobě byl konstruován ukazatel životní úrovně — jako syntetický vážený ukazatel charakte-

rizující zvolené intervaly příjmu respondenta, příjmu na hlavu jeho rodiny a vlastnictví předmětů v udaných kvantech, odhlížejších od kvality a nákladnosti předmětů.

Výsledky předvýzkumu (v podobě třídění I. a II. stupně) obnažily závažný metodologický problém, který se týká kategorizaci příjmu respondenta a příjmu na hlavu. Již třídění I. stupně ukazuje na jejich vzájemný nesoulad. Zatímco příjem respondenta je kumulován v prvních třech kategoriích (85,2 %) souboru, rozložení příjmu na hlavu je dvouvrcholové, s kumulacemi ve 2. a 5. kategorii — intervaly příjmu respondenta jsou tedy nadceněny (modus nízko), intervaly příjmu na hlavu jsou podceněny (modus vysoko). Třídění II. stupně ukazuje, že příjem respondenta v intervalech aplikovaných dotazníkem je diferencujícím činitelem, právě tak jako (ale ve všeobecně nižší míře) příjem na hlavu. Příjem respondenta (rok 1967) negativně koreluje s věkem respondenta (koeficient korelace — 0,55) a pozitivně s velikostí lokality (0,26), významná korelace je i ve vztahu k ukazatelům moci (syntetický ukazatel moci 0,39). Nejzajímavější a pro slabiny vzájemného vztahu zvolených ukazatelů nejprůkaznější jsou relace příjmu se zařazením podle stupně složitosti práce a podle vzdělání, kde dochází k opačnému hodnocení toho zbytku vzorku, jehož četnosti neodpovídají poloze na regresní přímce (zatímco ve vztahu příjem respondenta — vzdělání je o 80 respondentů více podhodnoceno než nadhodnoceno, ve vztahu příjem na hlavu — vzdělání je o 30 respondentů více nadhodnoceno než podhodnoceno — stejně reagují ukazatele příjmu, jsou-li korelovány s ukazatelem zařazení podle stupně složitosti práce) — použití různých intervalů vede k naprosto odlišnému hodnocení vzdělání a složitosti práce v příjmech. Přestože by nebylo nesnadné tyto výsledky interpretovat (obecně odpovídají známé tendenci vyrovnávajícího vlivu procesu diferenciací), jejich plná gnoseologická relevance nebyla prokázána a je nutné jich využít ke korekci stupnic pro výzkum [19].

V ukazateli životní úrovně působilo zahrnutí množství vlastněných předmětů jako silný nivelizující faktor — v podstatě se nepotvrdila hypotéza o vazbě

rostoucích kvant předmětů na předměty stále nákladnější. Pro výzkum je tedy třeba aplikovat nový ukazatel movitosti, který bude měřit nejen kvantum, ale i nákladnost pořízení jednotlivých předmětů.

3.2. VÝZKUM

Ve výzkumu budou použity nové stupnice pro příjem respondenta, příjem jeho manželky a příjem na hlavu člena jeho rodiny. Při korekci jsem vycházel ze skutečnosti, že tyto stupnice musí plnit v podstatě dvě funkce: 1. zachytit rozložení příjmů v nejrůznějších strukturách (podle profese, vzdělání, věku atd.) a jeho pohyb (při interpretaci bude proveden pokus o aplikaci markovských řetězců) v pokud možno nejpodrobnějším členění, 2. spoludefinovat sociální status, pro jehož zachycení byla vytvořena šestibodová škála, a to jednak přímo příjmem, jednak pomocí konstruovaného ukazatele životní úrovně.

Jak ukázaly výsledky předvýzkumu, tyto dvě funkce nemůže zároveň plnit jediná škála — při zachování sebezařazování respondenta bude proto aplikována desetistupňová škála, která bude pro plnění druhé funkce kumulována v šestistupňovou. Vedle nedostatků uvedených v minulé části byla také odstraněna slabá diferenciatní schopnost původní škály. Zde tedy záměrně vytváříme dvě škály — „škálu rozložení“ a „škálu diferenciací“ — a rozdělujeme tak otázku po příjmové diferenciaci na dvě části:

1. zda existuje příjmová diferenciací a jaká je diferenciatní schopnost jednotlivých stupňů „škály diferenciací“,
2. jaká je diferenciatní schopnost celé „škály diferenciací“ a jaký je její vztah ke „škále rozložení“ v případném mezystátním a historickém porovnání (v úzkém vztahu s problémem dotčeným v části 1.2.).

Syntetický ukazatel životní úrovně byl na základě výsledků předvýzkumu a konzultací s vybranými experty konstruován v analogické struktuře ukazatele aplikovaného v předvýzkumu (tj. jako průměr příjmu respondenta, příjmu na hlavu a indexu majetnosti), ovšem s přisouzením rovných vah pro všechny součásti (v předvýzkumu měl příjem respondenta váhu 2, příjem na hlavu váhu 5 a index majetnosti váhu 3), a s použitím jinak kon-

struovaného indexu majetnosti. V nově konstrukci se v podstatě vychází z ohodnocení jednotlivých předmětů podle nákladů na jejich pořízení.

V rámci výzkumu, avšak na reduovaném vzorku (cca 2000 osob), bude dále zařazena otázka po výši a struktuře potřeb [20] v této podobě: K uspokojení Vašich potřeb a potřeb Vaší rodiny potřeboval byste vyšší příjem? Jestliže ano, tedy asi o:

1. 100 Kčs
2. 200 Kčs
3. 300 Kčs
4. 500 Kčs
5. 700 Kčs
6. 1000 Kčs a více

Toto zvýšení byste věnoval nejdříve na (zatrhněte jen jednu položku):

1. nákup družstevního či státního bytu, nákup rodinného domku
2. vybavení domácnosti (pračka, lednička, robot, sektorová kuchyň apod.)
3. zařizení bytu (nábytek, koberec, televizor apod.)
4. nákup auta
5. rekreaci (chata, dovolená v zahraničí apod.)
6. úspory
7. lepší vzdělání dětí
8. to, aby manželka nemusela být zaměstnaná
9. nic určitého, či celkové polepšení.

Analýza výsledků této komplexní otázky by měla vést k postižení diferenciace v napětí ve vztahu k finančním potřebám, struktury neuspokojených potřeb či oblastí deprivace v této sféře (jednak v podrobném členění, jednak v dichotomickém členění potřeby bezprostředně materiální — bezprostředně nemateriální), k zachycení diferenciace v hierarchiích konzumních orientací (porovnání majetnosti a oblastí aspirace), k rozhodnutí problému, zda u nás existuje více typů konzumního chování (diference v aspiracích město-venkov, Čechy-Slovensko, podle struktury vzdělání, složitosti práce atd.). Otázka tohoto typu rovněž přispěje k vyřešení problému, zda se naše společnost vnímá jako rovnostářská, zda byla nivelizace interiorizována ve společenském vědomí jako hodnota atd.

3.3. HYPOTÉZA

Výsledky výzkumu na velkém i malém vzorku, výsledky druhotných analýz statistických materiálů a zejména statistik

rodinných účtů, výsledky dílčích studií v této oblasti (studie o obrazu konzumenta, o dílčích aspektech životní úrovně atd.) by měly vést k potvrzení či zamítnutí jednotlivých momentů následující hypotézy:

Zkoumaná společnost je v podstatě homogenní, tzn. platí pro ni univerzální normy konzumu a životní úrovně (její členové tedy podléhají primární determinaci hodnotami globální společnosti) [21]. Velikost podílu na těchto normách určuje primárně příjem hlav domácností. Diferenciace v příjmech a životní úrovni se pozitivně váže s ostatními faktory diferenciace, podílí se tedy na tvorbě sociálního statusu — hovořit o diferenciaci je v tomto smyslu oprávněné. Avšak samotné rozptěti rozdílů v příjmech a životní úrovni je velmi uzavřené, takže diferenciace v aktuálním rozpětí nepůsobí jako stimulanse ve vztahu k stupni složitosti práce, vzdělání, podílu na řízení a prestiže — potud je tedy oprávněná charakteristika společnosti jako nivelizované a potud se diferenciace v příjmech a životní úrovni nemůže stát základem sociální diferenciace.

Poznámky

[1] Problém pochopitelně žádnou z těchto disciplín neopouští — bylo by však možné nalézt jakousi „přirozenou historii“ vývoje tohoto problému, jež by byla ilustrována jmény E. Engel (ekonom), M. Halbwachs (sociolog), G. Katona (psycholog).

[2] Nejde tedy o zachycení plné struktury životní úrovně, nýbrž jen těch jejích složek, které diferencují. Zde nelze použít vypracovaných maximalizujících definic určených pro mezistátní porovnání — viz např. *International Definition and Measurement of Levels of Living*, United Nations 1961, kde se pracuje s dvanácti položkami.

[3] Přecházíme-li v analýze od majetku k příjmu — ke konzumní orientaci, je třeba doplnit ještě finanční jistotu — konzumní horizont, abychom dostali plně časové struktury téhož procesu — společenského rozdělování zdrojů určených k spotřebě. V tomto komplexu je v americké literatuře tolik analyzovaný problém konzumního chování poměrně úzkým výsledkem. Sociologická analýza majetku je vzácná — viz např. Achim Schrader, *Die soziale Bedeutung des Besitzes in der modernen Konsumgesellschaft*, 1966, 170 stran.

[4] Tohoto problému se lehce dotýká A. R. Aran v práci *Boj tříd* (R. Aron, *La lutte de classes, Nouvelles leçons sur les sociétés industrielles*, 1964), když se táže po rozpětí

příjmového vějíře nutného pro fungování podniku (str. 106), nebo provádí historická a mezistátní porovnání rozpětí příjmových stupnic (str. 130—131).

[5] Jedna z možných interpretací dialektiky potřeb a zájmů využívá definice „prahu nasycenosti“ — jestliže jsou základní potřeby nasyceny, uzavírá se univerzum tlaku potřeb a otevírá se univerzum aspirací, zájmů atd. Hypotéza podobného typu byla např. ověřována v kanadském výzkumu o potřebách — viz M. A. Tremblay, G. Fortin, *Les comportements économiques de la famille salariée du Québec*, 1964. — Jiný přístup zvolil Ch. de Lauwe (*Comportement de pré-occupation — comportement d'intérêt libre*) v práci *La vie quotidienne des familles ouvrières*, 1956.

[6] Např. J. Lhomme, F. Perroux, J. Marchal, A. Nicolai aj.

[7] Zde mám na mysli tzv. realistickou teorii rozdělování J. Marchala, jak ji formuluje v článku *Approches et catégories à utiliser pour une théorie réaliste de la répartition*, *Revue économique* č. 2/1952, str. 1482. Emil James ji v *Dějínách ekonomického myšlení 20. století* vykládá takto: „...ekonomické kategorie, které tvořily základ klasické teorie, neodpovídají současné skutečnosti... realističtější teorie rozdělování se musí opírat o sociologický výzkum, vycházející ze specifického charakteru jedné nebo několika sociálních skupin, které svou činností uvnitř společnosti vytvářejí různé kategorie důchodu...“ (cit. podle překladu in: *Přehled 1966*, Příloha 4, *Politická ekonomie 20. století*, Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy, 1966, str. 159).

[8] Tento pokus o absolutní určení se pochopitelně pohybuje v rámci nutné relativity — tj. ve vztahu k funkcionální nezbytnosti určité míry diferenciací či nivelizace.

[9] Podle šetření ÚKLKS z května 1966 má 83% pracovníků socialistického sektoru mzdu v rozpětí 1 001—2 500 Kčs.

[10] Rozsáhlá a stále se rozšiřující sociální politika na jedné straně a přísná, směrem k vyšším příjmovým stupňům se zostřující daňová politika na straně druhé se staly trvalými faktory tohoto procesu sociální nivelizace, jemuž se dnes může vymknout jen velmi málo velmi malých, pro strukturu společnosti nepodstatných skupin. H. Schelsky, *Gesellschaftlicher Wandel*, in: *Offene Welt* 41/1956, str. 64.

[11] S. Käscher, *Teilstrukturen sozialer Differenzierung und Nivellierung in einer westdeutschen Mittelstadt*, 1965.

[12] K obdobným závěrům dochází P. Bourdieu ve statických o triumfu městských hodnot a moderní formě snobismu v kolektivní práci *Le partage des bénéfices*, 1966, 444 str.

[13] Lze usoudit, že se zde stanovisko původně extrémně psychologické — vycházející ze struktury potřeb vlastní určité lidské přirozenosti — mění ve stanovisko extrémně sociologické — vycházející z působení so-

ciální kontroly, sociálního nátlaku. Účinnost tohoto působení ovšem vyžaduje celou řadu materiálních, institucionálních a hodnotových předpokladů. Konzumní orientace nemusí být „manipulovatelným konzumentovi“ vnučovaný zrovna průmyslem (z tohoto stanoviska kritizuje teze o manipulovatelném konzumentovi R. König, *Soziologische Orientierungen*, 1965, str. 511).

[14] „Jestliže přestaneme myslet v abstraktních hospodářských modelech a začneme myslet sociologicky, případ izolovaných kupců se stane pouhým extrémem; pravidlem je daleko spíše konzument, který ve skupině svého původu, v rodině, ve své sociální vrstvě, v regionální kultuře, ke kterým přísluší, podléhá řadě pravidel, která mu říkají, jak má tehdy a tehdy jednat. Na skutečném trhu reagujeme v běžném rozhodování primárně, nikoliv jako abstraktně teoretické hospodářské subjekty, nýbrž především jako sociálně kulturní bytosti.“ R. König, o. c., str. 508.

[15] Móda představovala již dříve samostatnou oblast zkoumání (např. Goblot, *La barrière et le niveau*, 1925). Jedním z důsledků industrializace a urbanizace je její zahrnutí do běžné struktury konzumu, jak na to upozorňuje rovněž R. König: „Velikou tvůrkyní světa masového konzumu je móda, jejíž působení je dnes tak silné, že zachvátilo nejširší společenské vrstvy, zatímco dříve byla jediným privilegiem malých zámožných vrstev“ (o. c., str. 488).

[16] R. König: „Zmasovění se stává předpokladem vyšší životní úrovně, přičemž standardizace a nivelizace se jeví nejprve jako podstatný technicko-výrobní předpoklad, potom ale také v určitém smyslu jako formující prvek. Každá forma sama o sobě znamená nivelizaci“ (o. c., str. 487).

[17] O řadě těchto výzkumů informuje E. Rejmanek v práci *Psychologie trhu*, Sociálněvědná akademie, 244 str. cykl.

[18] Realizaci pražské sondy a návrh programu pro předvýzkum provedl J. Linhart. V částech 3.1. a 3.2. se omezují na vybrané problémy.

[19] Při této korelaci by bylo teoreticky oprávněné operacionalizovat i následující problém: intervaly příjmů jsou zároveň jakousi základní mírou diferenciací a tato míra si pro celé příjmové rozpětí nemůže zachovávat stejnou velikost. To není dáno jen rozdílným subjektivním ohodnocením 100 Kčs při příjmu 950 Kčs a 2 200 Kčs. Je to dáno především cenami stále nákladnějších druhů zboží, které do konzumních orientací s vyšším příjmem vstupují. Diferenciace by proto bylo třeba měřit zvětšujícími se kroky — tyto intervaly by mohly být stanoveny na základě úvahy a zkušenosti, na základě expertizy nebo jako výsledek porovnání rodinných účtů a kalkulace cen typických výrobků a služeb. Metodicky by ovšem tento postup šetření značně komplikoval.

[20] Podobný výzkum potřeb byl např. proveden průzkumem, jehož výsledky byly uveřejněny v práci Ryszard Dyoniziak, *Stratyfi-*

kacja a hierarchia potrzeb konsumpcyjnych w społeczności wielkomiejskiej, Kraków 1966, 217 str.

[21] Obdobně dovozuje Roseborough (in: L. H. Clark ed., *Consumer Behaviour*, I. *The Dynamics of Consumer Reaction*, 1954, str. 1–18) primární globální společnosti na strukturu potřeb a prostředky jejich uspokojování

(prostřednictvím tzv. „standard package“). Pro M. Halbwachse je faktorem této determinace sociální třída, pro D. Riesmana (*The Lonely Crowd*) vliv sousedství, pro Ch. de Lauwe aktuální situace rodiny v souvislosti s rozdílnými etapami vývoje vedoucího od společnosti tradiční k technologické a městské společnosti.

Tento text navazuje na obecnou koncepci šetření Vertikální sociální diferenciace a mobility obyvatelstva v ČSSR.

Celková koncepce, vymezení hlavních pojmů a základní metodické postupy obecného šetření jsou v textu respektovány. V druhé části textu jsou předloženy některé výsledky předvýzkumné sondy.

1.1.

Obvykle bývá prestiž chápán jako určitý způsob pozitivního hodnocení, ocenění, úcty, který prokazujeme osobám, předmětům, sociálním pozicím, činnostem atd.

Někdy se užívá termínu „nízký prestiž“ pro pozice, osoby atd., které jsou vystavovány sociálnímu opovržení, zavržení. Zdá se nám výhodnější tuto skutečnost zachytit tak, že budeme rozlišovat škálu postojů a hodnocení, která by *nad* nulovým bodem měřila různou intenzitu pozitivního sociálního hodnocení, tedy prestiže, *v* nulovém bodě lhostejnost a *pod* nulovým bodem různou intenzitu negativního sociálního hodnocení, tedy zavržování.

V tomto textu budeme chápat sociální prestiž jako jeden z parametrů sociálního statusu, jako indikátor, kterým lze s určitou mírou pravděpodobnosti určovat sociální pozici individua.

1.2.

Prestiž je v moderní společnosti jedním z nejvýznačnějších znaků, kterým od sebe odlišujeme sociální individua. Plně nahradil dřívější rod a stav, a jisté tendence nasvědčují tomu, že není již tak silně spjat s majetkem.

Prestiž je jedním z nejpůsobivějších integrujících činitelů v sociální skupině. Osoba, která se identifikuje s nějakou skupinou, vrstvou, identifikuje se de facto s prestižními nároky a aspiracemi této skupiny (ze stejných důvodů však může za jistých podmínek fungovat prestižní aspirace jako dezintegrující činitel ve skupině). Mechanismus tohoto procesu je

takový, že sociální skupiny, strata, zpravidla formulují určité ideální ctnosti a vzory chování, kolem kterých jednotliví členové budují své životní dráhy. Vytvářejí se tak specifické hodnotové systémy s hierarchickou strukturou a prestiž jednotlivého člena dané sociální skupiny je tím větší, čím více ztělesňuje tento ideální soubor ctností. Navenek se to projevuje tak, že se členové nesdružují (kromě instrumentálních styků) s lidmi mimo tento hodnotový systém, mimo jejich „standard“, a naopak vyhledávají ty, kteří jsou jim „rovni“ nebo stojí výše. Hodnotí proto všechny ostatní z hlediska své vlastní úrovně (tak, jak si je představují), totiž zda jsou jim rovni nebo stojí výše či níže. Tyto prestižní aspirace jsou de facto aspiracemi na sociální status.

Tyto skutečnosti rozhodují o jednání lidí v tom smyslu, že lidé zaujímají postoje k ostatním a jednají s ostatními v rámci tohoto hodnocení. Různé individuální nároky, aspirace, prestižní snažení individuí mohou být samy o sobě nepochopitelné, směšné atd., ale jsou-li přijaty skupinou, vrstvou jako platné, jsou „potvrzeny“ a jsou pro takové sociální jednotky závazným vzorem, stávají se motivy jednání.

1.3.

Již první nejjednodušší empirická orientace na tomto poli nám signalizuje složitost celé záležitosti. Jde o to, že různé vrstvy, skupiny, různá individua budou různě hodnotit a oceňovat stejné sociální pozice, role, činnost atd. Jinými slovy, máme co činit s různými prestižními systémy.

Diferenciace v prestižních systémech mohou být způsobeny přinejmenším těmito okruhy činitelů:

- diferencemi v osobních charakteristikách individuí (tj. různým hierarchickým uspořádáním hodnotových systémů);
- specifikou jednotlivých sociálních jednotek, v kterých jsou poněkud odlišné systémy hodnot kombinované se systémem osobního prestiže (úcty — esteem) individuí, která vykonávají určité role v dané sociální jednotce;

c) diferencemi v prestižních systémech různých vrstev ve stejné společnosti, různých společností v jedné historické etapě a stejných společností v různých historických etapách.

V tomto textu nás zajímá pouze prestiž připisovaný sociální pozici a ne osobě, která ji zastává. (Tím ponecháváme stranou problematiku systémů osobní úcty [esteem] a problematiku prestiže vyplývajícího z výkonu rolí. V této souvislosti rovněž pomíjíme problematiku prestiže v relativně autonomních sociálních jednotkách a neformálních skupinách.)

Prestiž pozice tedy záleží v určitých privilegiích, zejména ekonomických a sociálních, kterými společnost danou pozici obdařuje. Tyto pozice mají hierarchický charakter, tj. lze o nich mluvit ve smyslu vyšší a nižší.

Z dosud řečeného vyplývá, že existují různé prestižní hierarchické systémy, které mohou žít paralelně vedle sebe, tolerovat se, podporovat se a prolínat, ale které také mohou být velmi rozdílné, až protikladné, a ve vzájemném konfliktu. Vyplývá to z toho, že diferencovaná společnost má nutně různé úrovně zájmů, typů jednání, aspirací apod. Neexistuje tedy proto také jednotné platná obecná stupnice prestiže.

Je to problém, který vzniká, položíme-li si otázku: Jaké jsou indikátory prestiže? Co je příčinou toho, že je určitá pozice hodnocena jako vyšší a jiná jako nižší? Je to majetek, postavení rodičů, moc, způsob života, vzdělání? Který z těchto ukazatelů nebo která jejich kombinace je hlavním a základním determinujícím činitelem?

Z historického hlediska je zřejmé, že v různých historických etapách můžeme sestavit různé seznamy takovýchto činitelů, jejichž jednotlivé položky budou mít různou váhu. Stejně tomu ovšem bude i v současných podmínkách. Zaměstnání bude pravděpodobně zdrojem větší úcty a prestiže ve Spojených státech než v Evropě, rasové a etnické charakteristiky budou sloužit jako základ diskriminace více v USA než v Evropě, atd.

1.4.

Podobně je tomu, uvážíme-li, že prestiž je spojen s určitým komplexem odměn. Tento komplex je různý podle schopností a vlastností vyžadovaných tou kterou profesionální pozicí a hierarchií hodnot s ní spojených. Tak např. v různém poměru mohou podporovat prestiž odměny finanční, odměny vyplývající z pracovních podmínek (jako počet pracovních hodin, čistá práce, začátek práce, bezpečnost práce atd.), odměny čestné a nakonec různé kombinace těchto odměn.

Oddělovat je od sebe navzájem lze pouze analyticky, protože empiricky splývají a je velmi nesnadné je odlišit, aniž bychom porušili proporce. Přitom některé typy odměn jsou platné jen pro určitou sociální skupinu, vrstvu, pro určitý typ společnosti atd.

1.5.

Někteří autoři se pokoušejí tuto diskrepanci ukazatelů prestiže (a podobná diskrepance či přesněji heterogenita platí i pro parametry sociálního statusu) přelenuout tím, že hledají určitá sjednocující kritéria. Za takové jednotné kritérium bývá často považována funkcionální důležitost sociální pozice. Vychází se tu z předpokladu, že existují sociální pozice nestejného významu pro společnost, kterým odpovídá nerovné rozdělení odměn (tedy i prestiže) v tom smyslu, že osoby zastávající funkcionálně důležitější pozice dosahují vyšší odměny a vyššího prestiže než osoby zastávající funkcionálně méně důležité pozice. Selektivními kritérii pro rozdělování osob do pozic jsou v této koncepci schopnosti, výkon, kvalifikace, vzdělání apod.

Potíží tohoto přístupu je problém s vymezením toho, co je funkcionálně důležité a jak tuto funkcionální důležitost empiricky měřit. Bývá často vymezována tautologicky pomocí prestiže. Další potíží je fakt, že čisté funkcionální distribuci osob do funkcí, pozic, deformují různé vlivy mocensko-politické, stavovské, příbuzenské, etnické atd.

Úkolem tohoto textu není pokus o uspořádání a přehled řešení této problematiky, ale pouze poukaz na složitost skutečnosti, kterou se máme empiricky zabývat.

Vlastním záměrem je soustředění se na relativně úzký problém, na šetření prestiže povolání. Je to typ prestiže, který je velmi často zkoumán, je relativně stabilní a má významný vztah k obecnému prestiži sociálního statusu. Předcházející úvaha měla pouze pracovní vymezení a charakterizovat problematiku a umístit ji do širšího kontextu, v kterém bývá uvažována.

2.1.

Prestiž povolání patří k typům prestiže připisovaného společností určité pozici. Je ze všech ostatních typů relativně nejstálejší a ve srovnání s ostatními i nejobecnější, ve smyslu v populaci nejvíce rozšířeném. Prestižní hierarchie vyplývající z dělby práce je ve většině vyspělých průmyslových společností dosti podobná, což potvrzuje řada srovnávacích výzkumů. Tato stabilita prestižní struktury zjevně ohraničuje stabilitu dělby, charakteru a složitosti práce moderní společnosti. Znalosti o povolání a relativně rozsáhlý konsenzus v hodnocení povolání jsou v populacích značně rozšířeny. Zajímavé jsou spíše drobné, ale přece jen existující odlišnosti v hodnocení různých povolání. Způsob řazení v systému dělby práce, typ a výše odměny, oficiální hodnocení důležitosti povolání budou pravděpodobně prodlávát určité změny v prospektu a v čase. Sledovat tyto změny v na-

ších podmínkách a srovnávat je mezinárodně bude práce, která může přinést cenné poznatky o sociální stratifikaci, o „váze“ povolání ve vztahu k určení sociálního statusu v našich podmínkách.

V šetřeních, zejména v USA, bylo prokázáno, že povolání je eminentně důležitým údajem pro stanovení sociální pozice individua. Pomocí povolání lze objektivně stanovit výši ekonomické odměny, stupeň pravomoci, který lze nepřímou z popisu činností spojených s povoláním odvodit, privilegia plynoucí z charakteru povolání, a lze se pokusit o dedukce směrem k prestižnímu hodnocení v tom smyslu, že výše prestiže, spojená se zmíněnými privilegii, je odrazem sociální stratifikace připadající danému povolání a umožňující dané osobě přístup k určitému sociálnímu statusu.

Tato výhodná pozice vedla k tomu, že nejrozvinutější oblastí empirických výzkumů na tomto poli jsou výzkumy prestiže povolání.

2. 2.

Výzkumy sociální stratifikace vůbec se v podstatě koncentrují kolem těchto tří typů šetření:

- a) výzkumy, které aplikují tzv. subjektivní přístup, tj. takové, které se pokoušejí charakterizovat a měřit sociální pozici individua jeho sebezřazením;
- b) výzkumy užívající k zařazení osoby skupiny soudců, členů obce, komunity;
- c) výzkumy, které aplikují tzv. objektivní přístup, tj. takové, které se pokoušejí charakterizovat a měřit sociální pozici individua podle jeho ekonomického statusu, vzdělání, moci atd.

Výzkumy prestiže povolání jsou určitou kombinací těchto postupů. Respondentům je zpravidla předložen určitý výběr povolání a jsou požádáni, aby je ohodnotili podle toho, jaké zaujímají postavení, jakého podílu účty se jim dostává. Toto hodnocení se pak koreluje s ostatními činiteli.

Výsledné hodnocení může ovšem být způsobeno osobními charakteristikami respondentů, charakteristikami povolání anebo kombinací obojího. Odlišit různé prvky v hodnocení lze jen obtížně. Poměrná stabilita hodnocení prestiže povolání by však spíše svědčila pro to, že je výsledkem charakteristik povolání. Znamená to zřejmě, že i když často nejsou dožadováni s to celistvě ocenit prestiž povolání, přece jen reagují na některé jeho závažné a v populaci zafixované determinanty.

Značný vliv na respondentovo hodnocení mají jeho vlastní zkušenosti s typem povo-

lání, které hodnotí. Vyššího prestiže a pochopitelně také vyššího zavržení dosahují většinou ta povolání, jejichž znalost je v populaci rozšířena.

3. 1.

Jak již bylo řečeno, vychází tento text z postulátů širě pojatého šetření sociální struktury ČSSR, jehož cílem je mimo jiné získat indikátory sociálního statusu v československých podmínkách.

Metodický plán pro celkové šetření byl orientován tak, aby bylo možno každému z indikátorů, o němž bude rozhodnuto, že bude šetřen, přiřadit určitý index, podle kterého by pak byl stanoven celkový status, nebo alespoň status podle několika nejdůležitějších indikátorů. V oblasti prestiže se vycházelo z představy, že bude možno na základě předvýzkumu přiřadit každému povolání číselný index, který bude chápán jako index prestiže. Předpokládalo se, že tento index bude naprogramován počítači, který jej přiřadí povolání, jež respondent uvede, a ve stanovených počtech operací bude porovnáván s ostatními znaky.

Vyžadovalo by to alespoň tyto kroky:

1. Vytvořit úplný seznam povolání.
2. Rozdělit tato povolání náhodným způsobem do skupin (např. po 50, po 100 povoláních) a předložit je respondentům k hodnocení.
3. Vyřadit z takto zhodnoceného seznamu povolání ta povolání, která by vykazovala velký rozptyl v hodnocení.

Výsledkem tohoto postupu by byl reprezentativní vzorek povolání, o kterých bychom mohli předpokládat, že budou dostatečně diferencovat se zřetelem k prestiži povolání.

Při podrobnějším myšlenkovém přezkoušení a při přešetření sondou v Benešově u Prahy (asi 60 respondentů) však bylo zjištěno, že tento postup by byl velice náročný a technicky obtížný. (Seznam povolání, kterým jsme disponovali, obsahoval 13 000 názvů.) Kromě toho vznikla otázka, zda je tento postup vůbec možný a správný. I kdybychom předpokládali, že je to postup správný, bude počet povolání, který jakoukoliv redukcí obdržíme, tak velký, že je respondent nedokáže od sebe odlišit co do prestiže.

Je totiž zřejmé, že prestiž se v tomto smyslu nevztahuje na jednotlivá povolání, ale spíše na skupinu povolání, která umožňují osobám dosahovat určitého statusu. Ve společném povědomí populace je prestiž spojen s určitými povoláními, která jsou charakteristická pro takovou skupinu a „zastupují“ ji. Respondent pochopitelně nemůže odlišit rozdíly mezi dělníkem ve výrobě hořčice, ve výrobě hrotů plicních per, ve výrobě lepidel, kufrů, srsti, strun atd., protože nemá představu o činnostech spojených s výkonem těchto povolání. Pro něj mají tato povolání prestiž, který shrnuje v sobě povolání „dělník“. Tyto skutečnosti byly

konstatovány a bylo rozhodnuto vést úsilí tím směrem, který by dovoloval přiřadit index prestiže těmto „zastupujícím“ povoláním. Předpokládá se, že bude možno zařadit každé povolání do určité kategorie, od které očekáváme, že se vztahuje k nějakému sociálnímu statusu. Povolání patřící do této kategorie bude možno předložit k hodnocení, přiřadit jim index prestiže a určit potom prestiž stanovené kategorie.

I tento postup se však nevyhne problému, o nichž jsme hovořili, a navíc vznikají nové.

1. Vzniká starý problém, jaká povolání vybrat jako „zastupující“, která by sloužila jako příklad pro určitou skupinu povolání, určující nějaký status. Jinými slovy, jak dosáhnout reprezentativní skupiny povolání pro tento účel. Vyžadovalo by to zřejmě náročná a systematická šetření. Obvykle se však výzkumy věnované této tematice zřídka požadavku reprezentativnosti a zjišťují prestiž vybraných povolání, která je z hlediska cíle výzkumu „zajímavá“, jsou „důležitá“ atd.

2. Vzniká nový problém kategorizace povolání. To znamená, jaký počet a jaké kategorie zvolit, aby byly reprezentativní pro skupiny povolání. Je možno postupovat tak, že zvolíme jako selektivní kritérium pro kategorizaci jen jedno hledisko (např. charakter práce, složitost práce, podíl fyzické a duševní složky při práci atd.). Vytvoříme buď skupinu soudců, kteří podle zadaných kritérií (složitost) vytvoří kategorizaci, nebo ji může vytvořit výzkumník sám, nebo je možno předložit kritérium respondentům a požádat je, aby se podle něho zařadili na nějaké stupnice, apod. Všechny tyto postupy ovšem zcela neodstraňují nebezpečí, že podle různých kategorizací dostaneme různé systémy vertikálního členění společnosti a v důsledku toho různá hodnocení prestiže.

Proto jsme se rozhodli realizovat tyto kroky:

1. Předložit respondentům seznam šedesáti povolání.

2. Každé povolání bude respondentem hodnoceno na stupnici 1–5 bodů. S kategorií „nevím“ nebudou prováděny početní operace. Při výpočtech uijíme v zájmu mezinárodního srovnání číselných indexů použitých v NORC Study, které jsou ve smyslu početních operací pouze lineární transformací uvedených bodových hodnot.

Pro hodnocení 1 je to index 100

Pro hodnocení 2 je to index 80

Pro hodnocení 3 je to index 60

Pro hodnocení 4 je to index 40

Pro hodnocení 5 je to index 20

3. Na základě hodnocení povolání respondenty bude vypočten průměrný skóre

Q každého povolání jako průměr všech hodnocení podle vzorce:

$$Q_s = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n k_i$$

kde Q_s = průměrný skóre povolání

n = celkový počet hodnocení (počet respondentů bez těch, kteří odpovídali alternativou „nevím“)

k_i = hodnocení i -tého respondenta nabývající hodnot 1–5.

4. Podle hodnoty Q lze všechna povolání seřadit do „žebříčku“ od povolání s nejnižším prestižem až k povoláním s nejvyšším prestižem. Dále bude možno vypočítat pro každé povolání hodnotu δ , která bude sloužit jako míra neshody v hodnocení prestiže povolání. To umožní vyloučit povolání s vysokou mírou neshody jako „nestálá“.

5. Tento postup vychází z hypotézy šetření, že prestižní hodnocení souvisí s charakterem práce tvořící obsah toho kterého povolání. Proto další kroky budou tyto:

- Uvedených šedesát povolání rozdělíme do šesti kategorií podle složitosti práce.
- Pro každou kategorii stanovíme deset povolání jako „zástupných“ pro danou skupinu (např. pro kategorii nejjednodušší opakující se práce v povoláních jako: nosič, kopáč, poslíček atd.).
- Zkonstruueme průměrný skóre prestiže povolání každé kategorie Q , jako průměr z hodnocení jednotlivých povolání zařazených do r -té kategorie.
- Odpovídá-li hodnocení prestiže charakteru práce (její složitosti), budeme předpokládat, že hodnoty Q' budou dostatečně diferencovány a dostatečně homogenní. Údaje o homogenitě budeme měřit δ , tj. směrodatnou odchylkou jednotlivých Q hodnot povolání od Q' , popřípadě průměrnou směrodatnou odchylkou každé kategorie. Hodnoty Q' mohou sloužit jako žádaný index prestiže jednotlivých povolání pro základní šetření.

Alternativním šetřením problému by mohlo být vytvoření „relativně homogenních“ kategorií prestiže povolání s určitým přiřazeným indexem (Q). Podle žebříčku získaného na základě kroku 4. lze

vybrat povolání s nejbližšími hodnotami Q' a z nich potom vytvořit kategorie. Nevýhodou této alternativy je fakt, na který jsme upozorňovali již výše, že povolání vybraná jako „zástupná“ jsou ne-reprezentativní a podle jiného seznamu povolání bychom mohli dosáhnout jiné kategorizace.

3. 2.

Pro ověření správnosti těchto úvah byla realizována sonda, ve které seznam A (agronom) hodnotilo 135 respondentů, seznam B (čistič bot) hodnotilo 150 respondentů. Bylo použito tazatelské sítě rozhlasu a vzorek byl reprezentativní podle kritérií území, pohlaví a základních skupin povolání. Pro technické a časové potíže je zatím zpracován jen v hrubých rysech seznam povolání podle NORC skóru.

(Předkládaný dotazník obsahoval podle seznamu tato identifikační data: a) pohlaví, b) věk, c) vzdělání, d) příjem, e) národnost, f) přesné označení zaměstnání. Kromě identifikačních dat zde byla ještě otázka požadující sebezafazení do sedmivrstvého schématu diferenciací společnosti podle společenského postavení.)

Seznam byl předložen ve dvou variantách po třiceti povoláních. Z psychologických důvodů bylo výhodnější, hodnotil-li respondent menší počet položek. Zvyšuje to možnosti diferenciací.

Variantu A tvořila tato povolání:

1. agronom	16. poslíček
2. číšník	17. popelář
3. družstevník pracující v rostlinné výrobě	18. ředitel továrny
4. hlavní inženýr	19. pomocník ve skladu
5. hlavní účetní	20. prodáváč
6. konstruktér	21. průvodčí
7. kopáč	22. fidič
8. kuchař	23. ředitel Čedoku
9. laborant	24. účetní v podniku
10. mechanizátor JZD	25. učitel
11. mistr	26. universitní profesor
12. nápořád v divadle	27. vrátný
13. nukleární fyzik	28. vedoucí prodejny
14. obvodní lékař	29. vedoucí obchodního domu
15. placený pracovník společenské organizace	30. zaučený dělník

Variantu B tvořila tato povolání:

1. čistič bot	12. optik
2. důstojník z povolání	13. podnikový právník
3. elektrikář	14. pomocný dělník
4. ekonom	15. přadlák
5. frézař	16. předseda KNV
6. garážmistr	17. předseda JZD
7. hlídač	18. pyrotechnik
8. holič	19. revizor účtů
9. horník	20. ředitel rozhlasu
10. ministr	21. sociolog
11. nosič	22. spisovatel

23. statistik	27. uvaděč v kině
24. strojívedce	28. zedník
25. tkadlec	29. zubař
26. truhlář	30. zootechnik

Tazatel předložil dotazovaným seznam povolání s touto instrukcí:

Na následující stránce Vám předkládáme seznam různých povolání. Prosíme Vás, abyste si je přečetli a pomohli nám opět při jejich ocenění. Tentokrát nás zajímá, jaké má to které povolání obecné postavení ve společnosti. Žádáme Vás tedy, abyste byli tak laskavi a zaškrtnli na uvedené stupnici (1—5) pro každé povolání to potvrzení, které nejlépe odpovídá vašemu vlastnímu osobnímu mínění o obecném postavení, které toto povolání má.

Aby nedošlo k nějakým nejasnostem, uveďme si příklad.

Dejme tomu, že se domníváte, že povolání průvodčího má dobré obecné postavení ve společnosti. V tom případě byste udělali kroužek kolem dílku stupnice označeného číslem 2, takto:

1	(2)	3
výborné	dobré	průměrné
4	5	6
podprůměrné	špatné	nevím

V případě, že byste si nebyli jisti nebo nevěděli, udělali byste kroužek nad „nevím“, asi takto:

1	2	3	4	5	(6)
---	---	---	---	---	-----

Poznámka k instrukci:

Instrukce, podle které hodnotí dotazovaní předložený seznam povolání, je jedním z důležitých činitelů, které významně ovlivní výsledek. Nejčastější znění instrukce stimuluje dotazovanou osobu slovy „sociální postavení“ nebo „prestíž“. Ve dvaceti osmi výzkumech prestiže povolání realizovaných v roce 1947—1963 bylo použito devětkrát instrukce se slovy „sociální postavení“ a dvanactkrát instrukce vyžadující hodnocení „prestíže“ povolání.

Problém instrukce tkví v tom, že použijeme-li k stimulaci hodnocení obecné, neutrální výzvy, jako „ohodnoťte obecné sociální postavení nebo prestiž“, nemůžeme spolehlivě usuzovat, jaké motivy byly pro hodnocení rozhodující: Zda dotazovaný hodnotí toto obecné postavení podle očekávaného příjmu, či podle vzdělání, autority atd. V těchto případech je prestiž syntetickým ukazatelem, neumožňuje však diferencovat jednotlivé složky. V případě, že použijeme úzké, specifikované instrukce, např. „hodnoťte podle sociální utility povolání, podle příjmu, podle očekávaného vzdělání“ atd., dostaneme různé hierarchie hodnocení prestiže. Nezbude nám potom nic jiného než vypočítávat z několika hodnocení průměr, který tyto rozdíly stejně nakonec zastřeší nebo zkrasí.

Fakt, že výzkumy podle obecné instrukce vykazují v mezinárodním měřítku překvapivou shodu, patrně svědčí o tom, že v této

Název povolání	NORC skór	NORC skór dosažený 1963 v srovnatelném povolání v NORC Study -	Název povolání	NORC skór	NORC skór dosažený 1963 v srovnatelném povolání v NORC study -
1. ministr	94	87	57. popelář	39	—
2. universitní profesor	93	90	58. kopáč	39	—
3. ředitel Čedoku	93	—	59. nosič	34	—
4. předseda KNV	92	—	60. čistič bot	31	34
5. ředitel továrny	92	87	Zařadíme-li ohodnocená povolání do stanovených kategorií podle složitosti a charakteru práce, dosta- neme toto uspořádání:		
6. ředitel rozhlasu	91	—	1. kategorie (nejjednodušší práce)		
7. hlavní inženýr	90	86	1. čistič bot	31	Největší dosaže- ný rozdíl je 22 body. Průměrná od- chylka $\bar{d} = 5,1$.
8. spisovatel	88	78	2. nosič	34	
9. nukleární fyzik	86	92	3. kopáč	39	
10. vedoucí obchodního domu	85	—	4. popelář	39	
11. obvodní lékař	82	93	5. uvaděč v kině	42	Největší dosaže- ný rozdíl je 31 bod. Průměrná od- chylka $\bar{d} = 7,8$.
12. hlavní účetní	82	81	6. pomocný dělník	43	
13. sociolog	80	83	7. poslíček	43	
14. zubař	80	88	8. náповěda v divadle	46	
15. předseda JZD	80	—	9. hlídač	51	1. kategorie (jednoduchá opakující se práce)
16. důstojník z povo- lání	79	82	10. vrátný	53	
17. ekonom	78	78	2. kategorie (jednoduchá opakující se práce)		
18. podnikový právník	78	89	1. pomocník ve skladu	43	Největší dosaže- ný rozdíl je 31 bod. Průměrná od- chylka $\bar{d} = 7,8$.
19. agronom	77	—	2. družstevník	47	
20. konstruktér	76	—	3. tkadlec	53	
21. placený pracovník společenské orga- nizace	76	77 (odborní)	4. průvodčí	56	
22. elektrikář	75	76	5. zaučený dělník	56	2. kategorie (jednoduché různorodé práce)
23. učitel	75	81	6. prodávač	58	
24. horník	74	50	7. přadlák	62	
25. optik	73	—	8. frézař	68	
26. strojívedce	73	59	9. zedník	69	3. kategorie (složitéjší různorodé práce)
27. účetní v podniku	72	70	10. horník	74	
28. zootechnik	71	—	4. kategorie (složitéjší různorodé práce)		
29. mistr	71	—	1. truhlář	63	Největší dosaže- ný rozdíl je 12 bodů. Průměrná od- chylka $\bar{d} = 3,9$.
30. kuchař	70	55	2. holič	64	
31. statistik	69	—	3. mechanizátor JZD	65	
32. zedník	69	—	4. řidič	65	
33. garážmistr	68	62	5. číšník	67	4. kategorie (složitéjší různorodé práce)
34. frézař	68	—	6. kuchař	70	
35. revizor účtů	67	—	7. účetní	72	
36. číšník	67	49	8. optik	73	
37. laborant	66	—	9. strojívedce	73	5. kategorie (složitéjší různorodé práce)
38. řidič	65	—	10. elektrikář	75	
39. mechanizátor JZD	65	—	6. kategorie (složitéjší různorodé práce)		
40. holič	64	63	1. vedoucí prodejny	60	Největší dosaže- ný rozdíl je 22 body. Průměrná od- chylka $\bar{d} = 5,5$.
41. pyrotechnik	63	—	2. pyrotechnik	63	
42. truhlář	63	68 (tesař)	3. laborant	66	
43. přadlák	62	—	4. revizor účtů	67	
44. vedoucí prodejny	60	—	5. garážmistr	68	7. kategorie (složitéjší různorodé práce)
45. prodávač	58	56	6. mistr	71	
46. průvodčí	56	66	7. zootechnik	71	
47. zaučený dělník	56	—	8. placený pracovník společenské organizace	76	
48. tkadlec	53	—	9. důstojník z povo- lání	79	8. kategorie (složitéjší různorodé práce)
49. vrátný	53	48	10. hlavní účetní	82	
50. hlídač	51	50	9. kategorie (složitéjší různorodé práce)		
51. družstevník	47	48 (zemědělský dělník)	1. vedoucí prodejny	60	Největší dosaže- ný rozdíl je 22 body. Průměrná od- chylka $\bar{d} = 5,5$.
52. náповěda v divadle	46	—	2. pyrotechnik	63	
53. pomocník ve skladu	43	—	3. laborant	66	
54. pomocný dělník	43	—	4. revizor účtů	67	
55. poslíček	43	—	5. garážmistr	68	9. kategorie (složitéjší různorodé práce)
56. uvaděč v kině	42	—	6. mistr	71	
57. náповěda v divadle	46	—	7. zootechnik	71	10. kategorie (složitéjší různorodé práce)
58. pomocník ve skladu	43	—	8. placený pracovník společenské organizace	76	
59. pomocný dělník	43	—	9. důstojník z povo- lání	79	11. kategorie (složitéjší různorodé práce)
60. poslíček	43	—	10. hlavní účetní	82	
61. uvaděč v kině	42	—	12. kategorie (složitéjší různorodé práce)		

Název povolání	NORC skóre	NORC skóre dosažený 1963 v srovnatelném povolání v NORC Study -	Název povolání	NORC skóre	NORC skóre dosažený 1963 v srovnatelném povolání v NORC Study -
5. kategorie (složitá různorodá práce)			6. kategorie (velmi složitá, tvůrčí práce)		
1. statistik	69	Největší dosa-	1. sociolog	80	Největší dosaže-
2. učitel	75	žený rozdíl je	2. nukleární fyzik	86	ný rozdíl je
3. konstruktér	76	16 bodů.	3. spisovatel	88	14 bodů.
4. agronom	77	Průměrná od-	4. hlavní inženýr	90	Průměrná od-
5. ekonom	78	chylka $\bar{d} = 3,0$.	5. ředitel rozhlasu	91	chylka $\bar{d} = 3,1$.
6. podnikový právník	78		6. předseda KNV	92	
7. zubař	80		7. ředitel továrny	92	
8. předseda JZD	80		8. ředitel Čedoku	93	
9. obvodní lékař	82		9. universitní profesor	93	
10. vedoucí obchodního domu	85		10. ministr	94	

neutrální výzvě se výrazně prosazují rozhodující činitele, které tvoří složky prestiže (příjem, moc, vzdělání, složitost práce, funkcionální důležitost atd.).

Vybraná povolání byla náhodně rozdělena do uvedených dvou variant a seřazena podle abecedy, aby bylo zamezeno sugestivnímu vlivu pořadí.

Výsledky ukázaly, že nebylo celkových významných rozdílů mezi oběma variantami. (Varianta A dosáhla průměrného skóru 67, varianta B průměrného skóru 68.)

Patrnější rozdíly však již byly v seznamech uspořádaných podle kategorizace. Potvrzují to částečně námitky uváděné k problému reprezentativnosti vzorku povolání v tom smyslu, že jiných výsledků dosahujeme s jinými povoláními.

Kategorie 1. — Varianta A — $\bar{d} = 4,4$ —
Varianta B — $\bar{d} = 6,2$

Kategorie 2. — Varianta A — $\bar{d} = 5,6$ —
Varianta B — $\bar{d} = 6,6$

Kategorie 3. — Varianta A — $\bar{d} = 2,6$ —
Varianta B — $\bar{d} = 4,8$

Kategorie 4. — Varianta A — $\bar{d} = 6,4$ —
Varianta B — $\bar{d} = 4,4$

Kategorie 5. — Varianta A — $\bar{d} = 3,6$ —
Varianta B — $\bar{d} = 3,2$

Kategorie 6. — Varianta A — $\bar{d} = 2,2$ —
Varianta B — $\bar{d} = 4,0$

3. 3.

Povolání byla vybrána podle těchto hledisek:

1. Aby vyhovovala apriorní kategorizaci podle složitosti a charakteru práce (6 stupňů).

2. Aby pokryla základní oblasti (sektory) souboru povolání (např. výrobní služby, administrativa, kultura a školství atd.).

3. Aby byla pokud možno srovnatelná s mezinárodními studiemi.

Vyskytly se námitky proti tomu, že některé názvy nevystihují vlastně povolání (např. ředitel továrny, placený pracovník společenské organizace atd.), ale funkci v povolání. Tyto námitky jsou oprávněné, ale současný rozvoj moderních průmyslových společností vykazuje takové tendence, že některé funkce (často označované termíny vedoucí, hlavní, ředitel atd.) se stávají profesionální, vyžadují speciálního školení, a jsou zkrátka stavěny naroveň ostatním povoláním.

Rovněž se vyskytly námitky, že některá povolání jsou příliš výlučná, jedinečná apod. (např. ředitel Čedoku, nápoje v divadle atd.). Tato námitka je rovněž oprávněná, ale bylo to způsobeno jednak tím, že jsme si chtěli ověřit, jak budou respondenti na takové názvy reagovat podle svých sociálních zkušeností (a je třeba poznamenat, že reagovali zcela normálně, nepovažovali tato povolání za nijak exkluzivní), a jednak poněkud mechanickým seskupováním stupňů složitosti práce a sektorů. To znamená, že ředitel Čedoku se objevil v seznamu povolání proto, že bylo třeba uvést vysoce kvalifikované a složité povolání v oblasti služeb.

Ke každému stupni složitosti a charakteru práce bylo vybráno jako příklad deset povolání. Kategorie byly charakterizovány například takto:

Skupina 1 —

Nejjednodušší opakující se práce s přesně stanoveným cílem a nejjednoduššími prostředky, bez možnosti volby, nepředpokládající prakticky žádnou kvalifikaci

— kopáč — poslíček — popelář — vrátný — nápoje v divadle — nosič — hlídač — pomocný dělník — uvaděč v kině — čistič bot

Skupina 6 —

Velmi složitá práce s mimořádným rozsahem dispozičních pravomocí, práce výrazně tvůrčí, předpokládající zpravidla vysokoškolské nebo vědecké vzdělání

ředitel továrny — hlavní inženýr — ředitel Čedoku — universitní profesor — nukleární

3.4.

Seřadíme-li povolání podle toho, jakého NORC skóru dosáhly, dostaneme seznam na str. 745.

3.5.

I když zachováme nutnou opatrnost v interpretaci výsledků dosažených na tak malém vzorku, můžeme konstatovat, že s vysokou pravděpodobností budou v definitivním šetření potvrzeny tyto hypotézy:

- A — V hodnocení prestiže jednotlivých povolání jsou významné rozdíly.
- B — Hodnocení prestiže povolání má hierarchický charakter, to znamená, že je možné dosahovat takových uspořádání, v němž některá povolání jsou výše a některá níže.
- C — Hierarchie prestiže povolání je ve vyspělých průmyslových státech v hrubých rysech podobná.

Z uvedených seznamů je možno provést srovnání jednotlivých povolání s výzkumy provedenými v USA. I když je opět třeba při takovém srovnání zachovat značnou opatrnost, protože stejné hodnocení může mít v důsledku různých kulturních a sociálních podmínek různé důvody, již i letmý pohled ukazuje poměrnou shodu v hodnocení. Ukazuje to i průměrný skór. V NORC Study dosahuje hodnoty 71 bodů, v naší sondě 68 bodů.

Pokud bychom se pokoušeli interpretovat některé rozdíly v hodnocení povolání, museli bychom postupovat tímto způsobem:

1. Konstatovat, že bodovou toleranci 1—5 bodů budeme považovat za zanedbatelnou (tato tolerance je stanovena arbitrárně na základě zkušeností s výpočty, není zdůvodněna statisticky).

2. Předpokládat, že i větší bodové rozdíly mohly být způsobeny na tak malém vzorku náhodně, i když samy rozdíly napovídají, že patrně půjde o vlivy nenáhodné.

3. Některé rozdíly mohou být způsobeny malou znalostí určitých povolání, nedostatečnou sociální zkušeností dotazovaných. Například povolání přadlák, poslíček, čistič bot, pyrotechnik, nukleární fyzik, sociolog apod. dosahovala relativně

vyššího počtu odpovědí „nevím“ (sociolog 41, nápořád v divadle 37, pyrotechnik 32, nukleární fyzik 30, přadlák 27, poslíček 27, statistik 23 atd.).

4. Některé rozdíly potom plynou z různých úrovní organizace sociálního života, kultury, tradice, hodnotových systémů apod.

Jednou z hypotéz celkového šetření, ale hlavně předvýzkumné sondy, bylo tvrzení, že složitější a náročnější povolání budou dosahovat vyššího prestiže a povolání vyznačující se nízkým stupněm složitosti práce, nevyžadující kvalifikaci atd., budou dosahovat prestiže nižšího. Z uvedeného seznamu je patrné, že pro nejvyšší a nejnížší stupně této kategorizace má hypotéza velkou pravděpodobnost, že by byla definitivním šetřením potvrzena. Obtížnější situace je se středními kategoriemi. Zde významně zasahují do hodnocení takové vlivy, jako sociální zkušenost s povoláním, tradice, hodnotový systém, nadhodnocování vlastního povolání atd., a charakter a složitost práce se neprosadí tak výrazně jako v krajních bodech kategorizačního schématu.

V důsledku těchto poznatků a ještě dalších teoretických i organizačně technických příčin dochází v definitivním šetření k posunu zaměření šetření prestiže povolání. V podstatě jsme upustili od původního cíle, tj. od vypracování indexu prestiže pro relativně reprezentativní skupiny povolání. Část šetření, která obsahovala zjišťování prestiže povolání, bude od celkového šetření oddělena a na dvou tisícovém vzorku bude realizována (spolu s šetřením představ o diferenciaci společnosti) jako speciální, doplňující sonda. V tomto odděleném šetření bude hlavním cílem výzkum představ populace o diferenciaci společnosti. Prestiž povolání, který bude vedlejším cílem šetření, bude mít za účel poskytnout index prestiže jako další empirický znak pro vybraná (nerepresentativní) povolání hodnocená experty podle mnoha různých kritérií. Z těchto důvodů odpadá hlavní metodický problém, jak zajistit reprezentativnost vzorku povolání a jak vybudovat vhodnou kategorizaci, ke které by bylo možno buď všechna nebo velkou část povolání přiřazovat.

Použitá literatura:

1. *Class, Status and Power* — edited by Reinhard Bendix and Seymour Lipset, The Free Press, New York 1966.

2. Egon Ernest Bergel: *Social Stratification*, McGraw-Hill Series in Sociology, 1962.
3. *Review of Sociology*, edited by Joseph B. Gitler, John Wiley and Sons (W. Lloyd Warner: *The Study of Social Stratification*), New York 1957.
4. Edward O. Lauman: *Subjective Social Distance and Urban Occupational Stratification*, A J. S., Vol. LXXI, July 1965, No. 1 (str. 26).
5. Joseph Bensman and Bernald Rosenberg: *Mass, Class and Bureaucracy*, Prentice-Hall, Sociology Series 1963.
6. *Mental Health and the Lower Social Classes*, edited by Kent S. Miller and Charles M. Grigg, The Florida State University, 1966.
7. Włodzimierz Wesolowski: *Klasy warstwy i władza*, Warszawa 1966.
8. Stanisław Ossowski: *Struktura klasowa w społecznej świadomości*, Łódź 1957.
9. W. Lloyd Warner and Paul S. Lunt: *The Social Life of a Modern Community*, Yale University Press 1947.
10. Antonín Obrdlík: *Povolání a veřejné blaho*, Praha, Orbis 1937.
11. *Handbook of Modern Sociology* — edited by Robert E. L. Faris, Rand McNally and Comp. (Kaare Svalastoga: *Social Differentiation*), Chicago 1964.
12. Jaroslav Klofáč a Vojtěch Tlustý: *Soudobá sociologie*, NPL, Praha 1965.

K problematice sociální interakce, preference a distance ve výzkumu vertikální sociální diferenciaci a mobility

MILAN PETRUSEK

Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy KU,
Praha

I. Úvodní obecné poznámky

V sociologických výzkumech makrostrukturálního typu, tj. ve výzkumech, jejichž cílem je výpověď o společnosti jako celku nebo o velkých sociálních útvech, které ji tvoří a jež jsou metodicky opřeny především o vyhodnocení dat statistického charakteru, není obvyklé provádět paralelní šetření interakčních systémů a vzorců, jakkoliv pro to mluví řada významných teoretických důvodů. Zařazení alespoň některých aspektů této problematiky do našeho šetření je motivováno tím, že obdržená data mohou do určité míry zodpovědět tři typy otázek:

1. Otázku *reality sociálních vrstev* či jiných makrostrukturálních útvarů, jejichž existence je v šetření předpokládána a jež jsou zpočátku popsány na základě jednoho nebo několika analytických znaků [1].

2. Otázku *makrostrukturálních determinant vytváření interakčních vzorců*; tj. v podstatě otázku, nakolik některé uvažované analytické znaky (příjem, socioprofesionální zařazení, vzdělání atd., případně věk, národnostní příslušnost) podmiňují sociopreferenční orientaci respondentů.

3. Problémy spjaté s procesem zmenšování (či zvětšování) *sociální distance* mezi sociálními vrstvami či skupinami, tedy, jinak řečeno, otázky zániku (či specifických forem vzniku) sociálních bariér, které omezují a uzavírají interakční pole respondentů.

Použijeme-li terminologie, jíž se používá v rekapitulacích diskusí týkajících se reality či fiktivnosti sociálních skupin [2], jež se vedou od dob Durkheimových a Allportových [3], pak marxistický přístup k této otázce lze charakterizovat jako poměrně radikální realismus, v jehož obecně sociologické koncepci a sociálně politickém učení je existence sociálních skupin předpokládána jako víceméně samozřejmá (nevyžadující tedy speciálního teoretického důkazu). Alespoň pro určité vývojové ob-

dobi jsou základní sociální útvary makrostrukturálního typu (společenské třídy a vrstvy) v klasické marxistické sociální teorii popsány, a to jak co do jejich strukturálního začlenění, tak co do základních funkcí, jež ve společenském pohybu plní. Tento realistický přístup ovšem vyžaduje stále nové empirické modifikace, nemá-li ustrnout na reprodukci obecných pravd nebo vést ke konfliktu mezi zastarávajícími deskriptory a novou sociální realitou.

Je přirozené, že v našem šetření — jako ostatně ve všech analogických šetřeních — nemohou figurovat sociální vrstvy jako reálné, řekněme „pozorovatelné“ celky, jež lze v souboru obdržených dat ihned a bez teoretického a technického zprostředkování identifikovat. Jejich teoreticky předpokládaná existence může být vysouzena a empiricky zdůvodněna pouze na základě souboru ukazatelů, které charakterizují sociální pozici jednotlivých respondentů (tedy analytických znaků). *Syntetický* ukazatel sociálního statusu je pak metodologickým nástrojem, který zařazuje individuum do předpokládaných reálných makrostrukturálních útvarů (vlastním smyslem jeho konstrukce je reflektovat toto zařazení), zatímco jednotlivé komponenty (dimenze, ukazatele), které se na základě přijatých operací skládají v syntetický ukazatel statusu, umožňují přiřadit individuum k analytické skupině (skupiny osob se shodnými příjmy, se stejným podílem na moci atd.). Tato úvaha vychází z předpokladu, že individua charakterizovaná stejným (či významně podobným) syntetickým ukazatelem statusu, který je konstruován na základě multidimenzionálního přístupu k sociální diferenciaci a při respektování možné inkongruence činitelů statusu, jsou charakterizována současně „typickým chováním“ [4], tj. tím, že budou v určitých sociálních situacích vykazovat tendenci ke shodnému („shodně vzorcovanému“) chování. Naše šetření ovšem „realitu“ sociálních vrstev v tomto

smyslu (ve smyslu behaviorální a postojové projekce příslušnosti ke skupině či vrstvě) nemůže postihnout, může však výchozí postulát ověřit alespoň zprostředkovaně, platí-li ovšem druhý předpoklad, že totiž vzorce shodného chování, tedy „typické chování“ příslušníků určitých skupin, jsou produktem intenzivní interakce mezi nimi. Jinými slovy — reálná existence sociální vrstvy či skupiny předpokládá existenci relativně uzavřených interakčních systémů, které jsou výrazem *sociopreferenční orientace* individuí (příslušníci určité sociální skupiny či vrstvy preferují sociální interakci s příslušníky téže vrstvy). Tento předpoklad, který současně implikuje existenci jisté sociální distance mezi sociálními vrstvami a skupinami, nemusí — jak ukážeme dále — platit beze zbytku (jde o předpoklad tak vysokého stupně obecnosti, že musí být pro řadu případů modifikován uvedením několika dodatečných podmínek, které nemusí být vždy splněny) [5].

Existence jisté *sociální distance* mezi vrstvami a skupinami, chápeme-li ji ve smyslu *absence reálných interakčních systémů přesahujících z jedné vrstvy do druhé* (operacionálně formulováno: individua se stejnými nebo podobnými syntetickými ukazateli statusu vytvářejí reálné interakční systémy mezi sebou navzájem, nejsou však obvykle v interakci s individui charakterizovanými výrazně odlišnými syntetickými ukazateli statusu), *nemusí být nezbytně projevem výrazného stratifikačního rozpětí*.

Přijímá se totiž dosti obvyklý předpoklad, že ve společnostech s *výrazným stratifikačním rozpětím* nutně existuje také výrazná sociální diferenciace mezi vrstvami [6]. Někteří autoři toto stanovisko ovšem nesdílejí, protože podle jejich názoru je právě v těchto společnostech „sociální status natolik pevně zafixován a chápán všemi jejími složkami, že v mnoha případech může být ignorován. Příslušníci různých tříd mohou vytvářet pevná přátelství, protože jejich zájmy se nemohou střetávat a oni sami se mohou navzájem hodnotit s průzračností, nepoznamenanou strachem ze vzájemné rivality“ [7]. Ponechme stranou, nakolik je takové tvrzení empiricky podloženo: v každém případě lze ovšem zřejmě stejně dobře teoreticky předpokládat, že naopak ve společnostech s *nízkým stratifikačním rozpětím* se může projevit tendence ke vzniku sociálních bariér interakce mezi dokonce sousedícími vrstvami, jež by pak našla svůj výraz v existenci jistého stupně sociální distance.

Naše šetření může alespoň částečně přispět právě k empirické deskripci u nás reálně existujících vrstev a stupně sociální distance mezi nimi. Nezdá se ovšem pravděpodobné, že naše poznatky budou příliš přesahovat zjištění formulovatelná na základě „zdravého rozumu“. Ani taková zjištění však nejsou bez teoretického a společenského významu, uvážíme-li množství předsudečných postojů zakoreněných v naší žurnalistice a sociologické či sociologizující publicistice.

II. Konceptualizace problému a některé metodologické obtíže

Pro potřeby našeho šetření vymezíme nejprve některé základní pojmy.

Předmětem našeho šetření jsou *reálné interakční systémy*, které se realizují na bázi (a jsou částí) interakčního pole. *Interakčním polem* individua rozumíme

1. soubor individuí, s nimiž se dané individuum více či méně pravidelně stýká (reálný interakční systém);
2. soubor individuí, s nimiž se individuum může stýkat, ale z těch či oněch důvodů se s nimi nestýká (potenciální interakční systém);
3. soubor individuí, s nimiž si individuum přeje mít a udržovat styky, ale z těch či oněch důvodů nedochází k reálné interakci (žádaný interakční systém).

Toto široké vymezení tedy zahrnuje několik rovin, které musejí být odlišeny a specifikovány.

1. V *reálném interakčním systému* je nutno především odlišit úroveň *institucionální, formalizované atd. interakce*, která nemusí být výrazem sociopreferenční orientace individua a nelze tedy z její deskripce usuzovat na sociální distanci, ani na příslušnost k sociální vrstvě. Obvyklé metodické postupy používané při výzkumu malých skupin, zejména observační techniky, nám nedovolují usuzovat na specifickou váhu, kterou individuum přikládá realizovaným interakčním aktům [8]. Druhým komponentem reálného interakčního systému je rovina *realizované a manifestované sociální preference*, která je měřitelná na škále socioemocionální přitažlivosti. Jejím charakteristickým rysem je pravidelnost a vysoká frekvence interakčních aktů nebo vysoká specifická váha jim přisuzovaná.

2. *Potenciální interakční systém* vymezuje okruh osob, s nimiž individuum může být v interakci (předpokládá pozitivní působení faktoru prostorové blízkosti při současné absenci sociálních bariér bránících interakci), k interakci však nedochází z důvodů, které

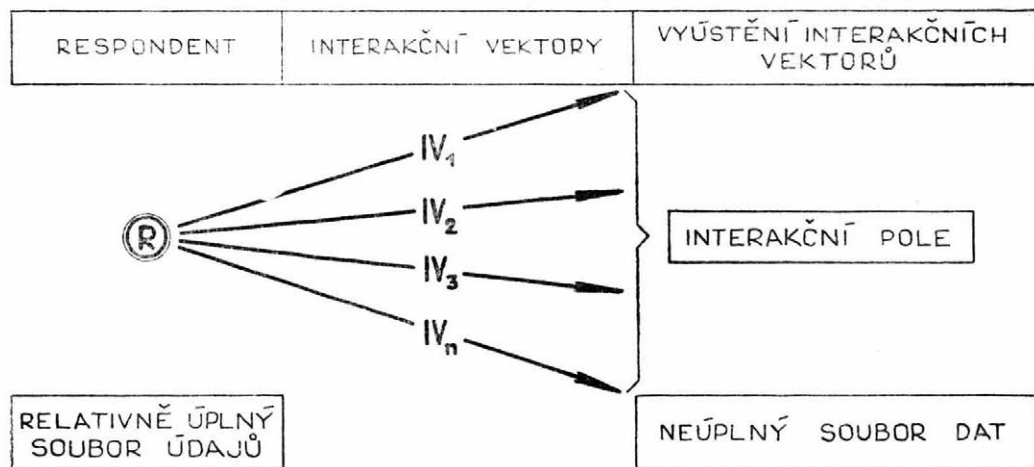
mají původ v daném individuu. Takovými důvody mohou být např. a) nízká sociální expanzivita individua [9], b) nízká specifická váha, kterou možnému interakčnímu aktu individuum přisuzuje, c) dostatek jiných vysoce intenzivních sociálních kontaktů, d) omezenost časových možností apod. Podle předpokladu by potenciální interakční systém měla tvořit převážně individua charakterizovaná shodným nebo podobným syntetickým ukazatelem statusu.

tenzivním šetření k dispozici údaje uvedené v schématu 1.

Ve většině šetření se proto radikálně kvantitativně omezuje interakční pole individuí pouze na tu jeho část, která je z hlediska cílů výzkumu pokládána za relevantní.

V mikrostrukturálních šetřeních se obvykle interakční pole redukuje na malou

Schéma 1

3. *Žádaný interakční systém* se vyznačuje také absencí reálné interakce, ale i vysokou specifickou vahou, která je žádaným interakčním aktům přisuzována. K reálné interakci nedochází, protože působí soubor sociálních a psychologických bariér (reálných či fiktivních), které individuum není s to překonat. Šetření této části interakčního pole má mimořádný význam zejména pro identifikaci referenčních skupin, orientaci aspirací, případně určitých aspektů hodnotového systému, který dané individuum sdílí.

Z metodologického hlediska je komplexní výzkum interakčních systémů neobvykle náročný, protože vyžaduje (respektujeme-li požadavek validity dat) kombinaci několika výzkumných postupů, obvykle pak kombinaci observačních technik s různými variantami sociometrických testů. Provedené šetření je vždy neúplné a interpretace výsledků je vždy v jistém stupni hypotetická, protože a) není možno ani popsat, ani vyhodnotit *všechny* interakční akty a sociopreferenční vazby, b) není obvykle možno v úplnosti identifikovat značný počet osob, které tvoří interakční pole daného individua [10]. Počítáme-li schématu, pak máme při ex-

skupinu nebo na soubor malých skupin, které mohou být popsány tak, že každé individuum je současně respondentem i „vyústěním interakčního vektoru“ jiného individua: soubor dat na obou stranách našeho schématu je tedy rovnocenný. Kvantitativními ukazateli jsou běžné sociometrické indexy, při aplikaci pozorovacích technik pak kvantitativní ukazatel zachycující kvantum, frekvenci, délku, orientaci a případně také obsah interakčních aktů. Sociometrické charakteristiky individuí mohou být zkoumány v souvislosti s jinými demografickými, sociálními atd. charakteristikami, např. pohlavím, věkem, příjmem, vzděláním, etnickou příslušností, inteligenčním kvocieniem atd., takže mohou být ověřovány výroky typu: „Sociometrický status pozitivně koreluje se stupněm inteligence“, nebo: „Sociometrický status pozitivně koreluje se socioekonomickým statusem“, apod. [11]. Z hlediska *makrostrukturální analýzy* není ovšem např. sociometrický status relevantním diferencujícím faktorem: konkrétní individua s vysokým sociálním statusem (měřeným např. syntetickým ukazatelem) mohou mít ve vlastním mikroprostředí (tj. v malé skupině, homogenní právě z hlediska sociálního statusu) nízký sociometrický status, a naopak. Dále — individua s určitým sociálním statusem mají různý sociometrický status v různých konkrétních mikroútvech atd. Smysluplná

analýza vztahu mezi sociometrickým a sociálním statusem je tedy možná pouze ve skupinách, které jsou z hlediska sociálního statusu heterogenní. V makrostrukturálním výzkumu tedy sociometrický status zřejmě není komponentem měřeného sociálního statusu.

Poněkud jinak je tomu ve *výzkumech lokálních komunit*, kde neodmyslitelnou součástí sociálního statusu je právě pozice individua a rodiny v interakčním systému dané komunity. Pojem sociálního statusu tak v tomto kontextu nabývá poněkud jiného významu: zatímco v makrostrukturálním šetření je předmětem zájmu *obecný status*, jímž je individuum přiřazováno k makrostrukturálním útvarům, je v šetřeních lokálních komunit obvykle respektováno, že konkrétní individuum je nositelem souboru *konkrétních dílčích statusů*, jejichž počet je dán počtem konkrétních mikrostrukturálních a mezostrukturálních útvarů, jichž je členem. Nelze patrně sdílet stanovisko, že obecný status je prostou sumací statusů [12]. Obecný status je myšlenkovou konstrukcí, jejíž adekvátnost může být ověřena pouze pozitivním zjištěním, že individua se shodným obecným statusem konstituují reálné makrostrukturální útvary minimálně ve smyslu výše uvedeného vymezení. *Dílčí status* implikuje vždy hodnocení nositele statusu daným prostředím, zahrnuje tedy vždy hodnotový systém tímto prostředím sdílený, což metodologicky znamená, že horní hranice jednotlivých škál jednotlivých ukazatelů (či násobitel škály, použijeme-li metodologického přístupu Warnerova) jsou obvykle odlišné od těch, jež byly stanoveny při deskripci obecného statusu [13].

Toto hodnocení se vztahuje k *výkonu* socioprofesionálních a jiných — z hlediska daného společenství významných — rolí a vede k vytváření představ o tom, co někteří autoři nazývají popularitou, reputací, úctou atd. Jednou ze součástí (ale také jednou z determinant) těchto představ je právě také pozice individua v daném interakčním systému. Lokální komunita je z hlediska distribuce různých typů obecného statusu heterogenním sociálním systémem; má proto smysl analyzovat vztah mezi obecným statusem a pozicí v interakčním systému a zkoumat, jak je obecný status právě touto pozicí modifikován. Ve výzkumu lokální komunity či jiných relativně uzavřených sociálních systémů lze pozici individua a rodiny v interakčním systému komunity dosti přesně popsat, to znamená

1. lze určit míru „*sociální expanzivity*“ jednotlivých individuí, tj. je možno stanovit množství aktuálně udržovaných i žádaných kontaktů a současně vyloučit psychologické faktory ovlivňující sociální expanzivitě;

2. protože vyústění interakčního vektoru je známé (soubor dat na obou stranách vektoru je rovnocenný), lze stanovit, zda ze sociopreferenčního hlediska jde o *kontakty vzájemné*;

3. lze — alespoň hypoteticky — stanovit *pořadí bariér*, které znemožňují manifestaci sociopreferenční orientace v souboru interakčních aktů;

4. lze stanovit míru *sociální distance* mezi jednotlivými individui či rodinami, přičemž je třeba mít na zřeteli, že absence reálného interakčního systému přesahujícího z jedné kategorie určitého typu statusu do druhé, nebo absence sociopreferenčního „podtextu“ pozorovatelné interakce může být chápána jako ukazatel sociální distance pouze tehdy, je-li splněna podmínka 1., tj. jsou-li vyloučeny bariéry ryze psychologického charakteru;
5. lze určit individua a rodiny, které zaujímají nejvyšší, střední a nejnižší *pozici v interakčním systému*, z tohoto hlediska stanovit pořadí (je totiž splněna podmínka heterogenity z hlediska distribuce obecného sociálního statusu), a šetřený sociální subsystém takto diferencovat;

6. lze s větší nebo menší jistotou stanovit *korelace mezi pozicí v interakčním systému a některými sociologicky relevantními znaky*, z nichž některé mohou být komponenty syntetického ukazatele statusu (příjem, vzdělání, životní styl, velikost a vybavení bytu, profese apod.).

Je zřejmé, že i když si metodologické obtíže spojené s výzkumem interakčního systému i v rámci šetření uzavřených sociálních subsystémů vynucují řadu redukcí, je přece jen soubor vyhodnotitelných dat dostatečně velký. Makrostrukturální šetření opřené o jediný zdroj dat — o výpověď respondenta — je však nuceno k redukci daleko výraznější, zejména:

1. Na obou stranách vektoru jsou *nerovnocenné soubory* dat, tj. respondent je dostatečně charakterizován, zatímco individuum, které je vyústěním interakčního vektoru, je charakterizováno natolik neúplně, že obvykle nelze konstruovat syntetický ukazatel jeho statusu.

2. Lze prakticky šetřit pouze *reálný interakční systém* respondenta, a to pouze na základě jeho výpovědi.

3. Tento systém musí být *redukován* na soubor osob, případně na jediné individuum, které má — z hlediska sociopreferenční orientace respondenta — nejvyšší specifickou váhu, a nutno je pak chápat (značně hypoteticky) jako typické pro značnou část respondentova interakčního systému.

4. Nelze zjistit *reciprocitu* sociopreferenční vazby.

5. Nelze přesněji zjistit *motivaci volby* [14], lze ji pouze hypoteticky vysuzovat, atd.

III. Operacionalizace problému

Manifestovaná sociopreferenční orientace, kterou pokládáme za nejvýznamnější z hlediska možných odpovědí na otázky formulované v úvodu, může být šetřena ve čtyřech základních, ne zcela souměřitelných a souřadných, oblastech: 1. ve sféře *uzavírání sňatků*, 2. v oblasti *příbuzenských kontaktů*, 3. na *úrovni sociopreferenčních vazeb* respondenta k jiným individuí a 4. v oblasti *kontaktů rodiny respondenta* s jinými rodinami.

První sféra, oblast uzavírání sňatků, v níž se manifestuje sociopreferenční orientace respondenta, je předmětem jiné studie. Poznamenejme pouze, že nejde o „čistou“ sociopreferenční sféru, protože zde působí celá řada biologických, psychologických i sociálních faktorů, jež ovlivňují výběr partnera k manželskému soužití, které jednoznačnou interpretaci získaných dat jako manifestaci sociopreferenční orientace značně problematizují. Statistická analýza obdržených údajů nemůže zřejmě dát v našem případě prakticky žádné odpovědi na vlastní volby partnera, jakkoliv nelze popřít inspirující význam prosté deskripce, která byla provedena např. v souvislosti s výzkumem socioprofesionální heterogamie [15]. V předvýzkumu, který jsme provedli, jsme pracovali se šestistupňovou škálou složitosti práce (princip konstrukce škály je vyložen na jiném místě) a srovnávali jsme zařazení respondenta a jeho manželky do jednotlivých kategorií k různým časovým údajům. Šetření prokázalo, že vysoká homogenie je pozorovatelná zvláště u „nižších“ kategorií: 68,2 % respondentů náležejících do 1. kategorie a 66,0 % náležejících do 2. kategorie žije v manželském svazku se ženami téže socioprofesionální kategorie. 3. kategorie složitosti práce je orientována výrazně „sestupně“ (18,1 % partnerek náleží do téže kategorie, 74,7 % do nižších kategorií), atd. Tyto údaje mají ovšem toliko orientační význam — z hlediska analýzy problému formulovaných v úvodu jsou prozatím prakticky zanedbatelné.

Oblast příbuzenských kontaktů nemůže být v našem šetření z technických důvodů analyzována nikterak komplexně. S přihlédnutím k některým idejím, které formuloval zvláště ostře J. A. Kahl [16] (jde o tvrzení, v daném případě empiricky podepřené, že dělnická třída své sociální kontakty omezuje spíše na příbuzenské styky, zatímco střední vrstvy podstatnou část svého sociálního života, v níž se může projevit sociopreferenční orientace, tráví v rámci poloformálních seskupení), jsme zařadili aspoň otázku po frekvenci příbuzenských kontaktů s tím, že nepřítomnost těchto kontaktů nemůže být z daných dat zcela jednoznačně vyložena. Na druhé straně *vysoká frekvence* příbuzenských kontaktů při současné absenci jiných forem sociálního styku, který je předmětem

našeho zájmu, může být chápána jako výraz existence specifických vzorců interakce v rámci některých sociálních vrstev.

V sondě, která předcházela předvýzkumu, jsme žádali respondenta, aby uvedl tři osoby, s nimiž se přátelsky *stýká*, a zjišťovali jsme, nakolik jsou konzistentní charakteristiky „složitost práce“ a „vzdělání“ u respondenta a jím uváděných osob. Ačkoliv sonda byla provedena na malé populaci, její výsledky naznačily, že počet osob, které respondent uvádí, bude možno omezit na jedno individuum, protože charakteristiky všech čtyř osob (respondenta a tří jím uvedených přátel) byly absolutně nebo alespoň vysoce konzistentní (tj. všechny tři jím uvedené osoby patřily obvykle do téže nebo blízké kategorie vzdělání či složitosti práce). Již v sondě byl tedy ověřen předpoklad, že osoby se stejným nebo přibližně stejným vzděláním jsou častěji ve významné vzájemné interakci než osoby s výrazně odlišným vzděláním, že tedy vzdělání vytváří jistou sociální bariéru při vytváření interakčních systémů. Podobný předpoklad byl ověřen i v případě příslušnosti k výrazně odlišným kategoriím složitosti práce. Sonda současně otevřela některé nedorozumění technické problémy, zejména otázku způsobu definování konzistence v jednotlivých charakteristikách. Domníváme se, že jedno individuum, které respondent uvádí, lze chápat jako „typického reprezentanta“ té části respondentova interakčního systému, který lze označit jako soustavu jeho „přátelských vazeb“ a jehož šetření má pro naše potřeby zřejmě největší význam. U této osoby pak zjišťujeme tyto údaje: profesi (charakter práce), dosažené vzdělání (za symptomatickou pokládáme také možnost, že respondent neví, jaké vzdělání má jeho partner: v tomto případě by šlo o vysouzení nízké specifické váhy, která se přikládá vzdělání v hodnotovém systému určité vrstvy či společnosti), příjem (podle odhadu respondenta), národnost (půjde zejména o zjištění interakčních vzorců národnostních menšin, Čechů žijících na Slovensku a naopak). Údaje o profesi umožní doplnit charakteristiku uvedené osoby o socioprofesionální prestiž a současně sledovat interakční vzorce vybraných socioprofesionálních skupin (např. učitelů, lékařů, pomocných dělníků, pracovníků státního aparátu apod.). Soubor dat o uvedené osobě je ovšem i tak neúplný, takže identifikace vyústění interakčního vektoru je opět pouze částečná. Prokáže-li se, zejména na základě empirického ověření některých předpokladů o generalizovaném statusu, mohli bychom se nadto pokusit o konstrukci redukovaného syntetického ukazatele statusu.

Analogické údaje máme k dispozici v případě komparace respondenta a osoby, která *reprezentuje rodinu*, s níž *respondentova rodina udržuje pravidelné styky*. Zdá se, že tyto údaje — přes jejich nezbytnou neúplnost — jsou dostatečné k tomu, abychom formulovali některá tvrzení a hypotézy vztahující se k problémovým okruhům, jež jsme uvedli v úvodu.

Na základě takto redukováného interakčního systému respondenta se rozpadne celá šetřená populace do několika dílčích souborů, které mohou být analyzovány jednak samostatně, jednak ve vzájemných vztazích:

1. Samostatné soubory těch respondentů, u nichž chybí odpověď na jednu otázku, tedy:
 - 1.1. Soubor osob bez osobních přátel
 - 1.2. Soubor osob bez kontaktů s jinou rodinou
 - 1.3. Soubor osob bez příbuzenských kontaktů
2. Soubor osob se všemi typy kontaktů
- 3.1. Soubor s přátelskými kontakty a kontakty s jinou rodinou, ale bez příbuzenských kontaktů
- 3.2. Soubor osob s přátelskými a příbuzenskými kontakty, ale bez pravidelných styků s jinou rodinou
4. Soubor osob s přátelskými kontakty (bez ohledu na přítomnost či absenci ostatních vaze)
5. Soubor osob s kontakty mezi rodinami a příbuzenskými styky, ale bez přátelských kontaktů
6. Soubor osob pouze s příbuzenskými kontakty
7. Soubor osob s kontakty pouze mezi rodinami
8. Soubor osob, jež neudaly žádný údaj o svém interakčním poli.

IV. Hypotézy, kvazihypotézy a výroky

Ačkoliv není naším úkolem uvádět všechny hypotézy a tvrzení, jež mohou být šetřením ve větší či menší míře ověřeny, je vhodné upozornit alespoň na některé problémy.

1. Analýza souboru osob bez osobních přátel

Především je možno formulovat řadu tvrzení vysokého stupně obecnosti, např.: Absence osobního přátelství je spíše charakteristická pro osoby,

- 1.1. které často měnily bydliště,
- 1.2. často měnily pracoviště,
- 1.3. v poslední době změnily bydliště,
- 1.4. v poslední době změnily pracoviště.

Tyto výroky vysvětlující absenci osobního přátelství horizontální mobilitou nebo migračními procesy lze ovšem ověřit jen částečně (údaje o změně bydliště i pracovišť jsou sledovány jen obrysové). Lze položit otázku, nakolik je absence osobního přátelství spjata s vertikální mobilitou, a formulovat výroky typu: Absence přátelství je charakteristická

1.5 pro osoby s výrazně vzestupnou mobilitní drahou,

1.6. pro osoby s výrazně sestupnou mobilitní drahou.

Vysoce hypotetická je vazba na jednotlivé ukazatele, která by se projevila ve výrocích, jež vysvětlují absenci osobního přátelství

1.7. spíše vyšším než nižším vzděláním,

1.8. spíše vyšším než nižším prestižem apod.

Analogicky je tomu v případě syntetického ukazatele statusu.

Tvrzení:

1.10. „Absence je charakteristická spíše pro osoby s vysokým statutem“ lze patrně samo o sobě dosti obtížně sociologicky interpretovat, jakkoliv může být inspirující (prokáží-li je dostatečně vysoké četnosti) z hlediska možných sociálně psychologických analýz. Lze ovšem formulovat otázku, zda absence je typická pro některé z *jmenovitě sledovaných profesí* (již v sondě jsme na některé takové profese narazili a jejich analýza na daleko početnějším souboru může být sociologicky mimořádně zajímavá). Protože sociopreferenční orientace a tedy ani absence přátelství nejsou vysvětlitelné výhradně sociologickými faktory, je nutno vzít v úvahu některé „dodatečné podmínky“, jejichž působením je soubor osob bez osobních přátel sice kvantitativně zúžen, současně je však eliminována skupina osob, u nichž lze alespoň hypoteticky předpokládat, že osobní přátelství je kompenzováno jinou formou pravidelné sociální interakce (jde o soubory 5, 6 a 7).

Svůj význam má také vazba na věk respondenta, vezmeme-li v úvahu diskuse o starých osobách jako o „minoritní skupině“, v níž se důvodně předpokládá absence přátelských kontaktů, jejich kvantitativní zúžení atd.^[17]

2. Analýza souboru osob, které neudrží kontakty s jinými rodinami

Jde o analogický soubor a lze tedy formulovat analogické rezervy, pokud jde o interpretaci získaných dat. Formulujeme alespoň tři hypotézy, jež by mohly být verifikovány v rámci našeho šetření: 2.1. „Osoby, které změnily v poslední době bydliště, neudrží rodinné kontakty“ je tvrzením dosti evidentním (výklad migračním faktorem).

2. 2. „Absence rodinných kontaktů je spíše typická pro větší a velká města“ vysvětluje částečně absenci lokality, je však těžko rozhodnout, zda nejde v tomto případě spíše o „nulovou“ hypotézu.

2. 3. „Absence kontaktů mezi rodinami jsou spíše charakteristické pro osoby s nízkým sociálním statutem“, apod.

Podobně jako v případě předchozího souboru lze vzít v úvahu jednotlivé charakteristiky respondenta.

3. Soubor osob, které neudržují příbuzenské kontakty

Podobně jako v případě prvního souboru nelze brát v úvahu všechny podmínující faktory (např. nevíme nic o fyzické distanci příbuzných, již může být absence kontaktů jednoznačně podmíněna). Šetření i pak patrně ověří předpoklad, že absence tohoto typu interakčních aktů není typická pro malé obce (tvrzení je ovšem také možno formulovat pozitivně).

4. Soubor osob s příbuzenskými kontakty

Uvedli jsme omezení, která nedovolují problém analyzovat širě. Zdá se nejužitečnější analyzovat alespoň vztah lokality k frekvenci příbuzenských styků, případně uvážit vztah k výraznosti mobilitní dráhy (např. „nízká frekvence příbuzenských kontaktů je spíše charakteristická pro osoby s výrazně vzestupnou mobilitní drahou“). Relevantní je ovšem vazba na charakter práce, která může ukázat, nakolik je i pro naše poměry platný Kahlův předpoklad o vysoké frekvenci příbuzenských kontaktů u osob, jež jsou situovány na nižších stupních škály charakteru práce.

Nástin analýzy ostatních hypotéz a vztahů, které budou sledovány, se zdá pro potřeby této studie nadbytečný.

5. „Místo vzniku“ interakčních systémů

Řadu analogických hypotéz lze formulovat také v souvislosti s „místem vzniku“ interakčního systému: omezili jsme se na sledování přátelských kontaktů, které vznikají na bázi *společného pracoviště* (šlo by o odpovědi na tento typ otázek: 1. Jaká je proporce přátelských kontaktů, které vznikají na bázi společného pracoviště, v celkovém počtu uvedených kontaktů? 2. Je společné pracoviště

významnější determinantou uzavírání přátelských kontaktů v určitém typu lokalit? 3. Je společné pracoviště významnější determinantou pro vznik přátelských kontaktů v určitých druzích profesí?) a *společného bydliště* (1. Lze ověřit hypotézu, že ve velkých městech je společné pracoviště významnější determinantou než společné bydliště? 2. Je pro vznik přátelských kontaktů na bázi společného bydliště charakteristická shoda v určitých znacích osob, které jsou v interakci? 3. O které znaky jde?) Sonda naznačila, že při použité formulaci otázky (její reformulace však není užitečná, protože by příliš zatížila dotazník) se projeví výrazný pokles četností v obou souborech a že faktor „bydliště“ a „pracoviště“ nemá polaritní, dichotomický charakter.

6. Výroky o uzavřenosti a otevřenosti vrstev

V předchozích úvahách jsme ukázali, jak budeme v plánovaném šetření operacionalizovat pojem „uzavřenost sociální vrstvy“. Protože však v rámci šetření nebudou a ani nemohou být zkoumány projevy příslušnosti k sociálním vrstvám ve sféře chování, postojů a hodnocení, bude většina výzkumem ověřených tvrzení nadále mít hypotetický ráz.

Především lze formulovat tvrzení týkající se uzavřenosti *analytických skupin* (tj. skupin charakterizovaných tím, že individua, která je skládají, vykazují jeden explicitě uvedený shodný znak):

6. 1. Osoby charakterizované shodným vzděláním vykazují tendenci k vytváření uzavřených analytických skupin.

6. 2. Relativně otevřenější jsou analytické skupiny složené z osob s nižším vzděláním.

Tvrzení 6. 2. lze ovšem nahradit alternativní hypotézou, případně obě hypotézy chápat jako nulové.

6. 3. Na bázi společného bydliště se vytvářejí skupiny homogenní z hlediska dosaženého vzdělání.

6. 4. Osoby, které mají nižší vzdělání než osoby, s nimiž vytvářejí interakční systémy, patří do vyšší skupiny z hlediska charakteru práce apod.

Podobně jako tvrzení 6. 4. lze formulovat i některé jiné výroky, které na základě dostupného materiálu alespoň částečně

tečně vysvětlují eventuální odchylky od předpokladů (jde zejména o vliv takových činitelů, jako je podíl na moci, životní úroveň apod.).

6. 5. V menších lokalitách se vytvářejí relativně otevřenější analytické skupiny, a to jak z hlediska vzdělání, tak z hlediska charakteru práce.

Zajímavé hypotézy lze formulovat v souvislosti s výzkumem „jmenovitě sledovaných profesí“. Obecně patrně platí předpoklad, že existuje tendence k vytváření *relativně* uzavřených socioprofesionálních skupin, tato tendence však bude mít různé projevy v hierarchii profesí.

6. 6. Profese charakterizované vyšším bodovým ohodnocením z hlediska charakteru práce jsou uzavřenější než profesionální skupiny charakterizované nižším ohodnocením z téhož hlediska. Stejně lze formulovat výrok o profesích z hlediska jejich prestiže (profese s vyšším prestižem jsou uzavřenější než profese s nižším prestižem) a podílu na řízení vyplývajícího ze socioprofesionálního zařazení. V rámci šetření lze dále sledovat směr eventuálních odchylek od předpokladu (např. „osoby s nižším vzděláním častěji vytvářejí interakční systémy s osobami s vyšším vzděláním než naopak“: toto tvrzení vychází z předpokladu, že uvedení osoby v dotazníku samozřejmě nevypovídá nic o reciprocitě vztahu).

Charakteristiky, které máme k dispozici u osob, jež uvádí respondent, umožňují konstruovat redukovaný syntetický ukazatel statusu, který může být komparován s analogicky konstruovaným ukazatelem u respondenta. Na základě těchto konstrukcí lze pak formulovat výroky o „realitě“ a homogenitě vrstev z hlediska příslušnosti jednotlivých osob k jednotlivým kategoriím statusu. Velmi obtížné je ovšem sledovat stupeň kongruence ukazatelů statusu u osob uvedených respondentem, a formulovat tedy výroky o analytických skupinách charakterizovaných vysokým stupněm kongruence či naopak inkongruence činitelů statusu. Nebudou proto patrně v úplnosti ověřena tvrzení typu:

6. 7. Osoby, jejichž status je výrazně inkongruentní, vytvářejí interakční systémy s osobami, jejichž status je analogicky inkongruentní,

nebo alternativní tvrzení (vycházející z hypotetického předpokladu psychologické kompenzace) typu

6. 8. Osoby s výrazně inkongruentním statusem jsou častěji v interakci s osobami s výrazně kongruentním statusem.

Pravděpodobně platí toto tvrzení:

6. 9. Osoby s výrazně kongruentním statusem vytvářejí interakční systémy s osobami se stejnou charakteristikou statusu.

Je možno formulovat řadu tvrzení, která by (alespoň částečně) vysvětlovala mechanismy vytváření interakčních systémů u osob s inkongruentním statusem v závislosti na tom, který z činitelů výrazně variuje.

V. Závěrečná metodologická poznámka

V provedené sondě a v předvýzkumu jsme se pokusili řešit poměrně náročný technický problém komparace dat respondenta a osob, které uvádí, zavedením arbitrárních definic konzistence charakteristik a indexů konzistence. Takové řešení problému mělo tři základní nevýhody:

1. Zavedení arbitrárních definic mohlo vzbuzovat (více či méně oprávněné) podezření, že definice jsou zvoleny tak, aby odpovídaly teoretickým záměrům badatele. Tomuto nebezpečí se ovšem při tomto způsobu řešení problému nelze nikterak vyhnout a samotné ujištění o „dobré vůli“ a „nepředpojatosti“ nezaručuje adekvátní interpretaci získaných údajů.

2. Podstatná část práce (kvalitativního charakteru) spočívala na kódovačích, kteří zařadili do dotazníku indexy konzistence: zadání pro kódovače bylo neobyčejně složité, takže již v předvýzkumu to vedlo k tomu, že kódovači zapisovali indexy někdy „odhadem“, někdy prostě zcela nesprávně — značná část obdržených údajů tak byla znehodnocena.

3. Zavedení indexů konzistence charakteristik je sice funkční, indexy samy však redukují možnou informaci v tom smyslu, že z nich nelze vyčíst např. stupeň inkongruence statusu, příslušnost ke konkrétní kategorii vzdělání apod.

Pro vlastní výzkum jsme tedy — kromě běžných vyhodnocovacích postupů — použili analogického postupu jako v případě dislokačních vzorců statusu (viz: metodologická část projektu). Charakteristiky osob, jež uvádí respondent, budou zapsány ve formě dislokačního vzorce a budou komparovány pomocí počítače. Takový postup otevírá sice obrovské množství teoreticky možných variant, zdá se však, že je relativně nejexaktnější a technicky nejsnáze proveditelný. Podrobněji o něm bude pojednáno v závěrečné zprávě o výzkumu.

[1] Analytickým znakem rozumíme — ve shodě s koncepcí, kterou jsme vyložili spolu se Z. Strmiskou (*Sociální skupiny*, in: Sociální struktura socialistické společnosti, Praha 1966) — nějakou demografickou, sociální, psychologickou, biologickou či jinou charakteristiku, kterou vykazuje určitý soubor individuí, jenž na základě shodnosti této charakteristiky konstituuje tzv. analytickou (obvykle tedy nikoli současně reálnou) skupinu.

[2] Přehled diskuse o této otázce, jakož i formulaci polemického stanoviska proti krajnímu nominalismu, podává Ch. K. Wariner: *Groups Are Real: A Reaffirmation*, ASR, Vol. 21/5, 1956, str. 549 a násled.

[3] Stanovisko Allportovo, pro něž je ostatně charakteristický — jako pro každý důsledný nominalismus — jistý redukcionismus, je formulováno v: *Rule and Custom as Individual Variation of Behavior Distributed upon a Continuum of Conformity*, AJS, 1939/44, str. 897 a n.

[4] Srv. J. Klofáč, V. Tlustý: *Soudobá sociologie*, Praha 1966, str. 489 a n. Tento předpoklad byl ostatně formulován jako samozřejmá premisa historicko-materialistického přístupu k sociální skutečnosti např. A. Gramscim: „... patříme vždycky k určitému seskupení, a to právě k tomu, jehož společenské prvky stejně smýšlejí a jednají jako my. Jsme vždy konformisty v rámci nějakého konformismu a vždy jsme lidmi-masou a kolektivními lidmi.“ *Historický materialismus a filosofie Benedetto Croce*, Praha 1966, str. 50.

[5] Tento problém na obecné úrovni diskutuje A. Malewski v: *O zastosowaniach teorii zachowania*, Warszawa 1964, a v řadě časopiseckých studií.

[6] Tento názor lze sledovat jak v marxistické, tak v nemarxistické literatuře.

[7] Lundberg, Schrag, Larsen: *Sociology*, New York 1958, str. 326.

[8] Omezenost observačních technik a jejich vztah k sociometrickým technikám, jimiž měříme právě sociopreferenční orientaci, jsou podrobně sledovány v: A. Bjerstedt: *Interpretation of Sociometric Choice Status*, Lund 1956.

[9] Pojem sociální či socioemocionální expanzivita je zaveden ve shodě se zvyklostmi sociometrické literatury. Srv. např. K. M.

Evans: *Sociometry and Education*, London 1962. Nízká sociální expanzivita, která se projevuje malým počtem provedených sociometrických voleb, nemusí mít ovšem příčiny pouze psychologické.

[10] Je přirozené, že lze rozlišit „interakční systém individua“ ve smyslu námi navrženého vymezení a „interakční systém skupiny“ např. ve smyslu Hareova pojetí „form and content of social behavior“ v rámci malé skupiny, jak je uvedeno v *Handbook of Small Group Research*, Free Press 1962. V každém případě nám však většina výzkumných technik dovoluje popsat interakční systém skupiny obvykle na bázi interakčních systémů individuí, která ji skládají. To ostatně odpovídá obecnému pojetí interakce, jak je formulováno např. u G. C. Homanse: *Social Behaviour, Its Elementary Forms*, London 1961: „... when an activity (or sentiment) emitted by one man is rewarded (or punished) by activity emitted by another man, regardless of the kinds of activity emitted, we say that the two have interacted“.

[11] Hypotézy tohoto typu formulovala a ověřovala řada badatelů, rekapitulaci lze číst např. u Nehvévajsy: *Soziometrie*, in: *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, I. Band, 1961, str. 232 a n.

[12] Stanovisko je formulováno v citované práci Lundbergové.

[13] Srov. např. H. H. Hyman: *The Value System of Different Classes*, in *Class, Status and Power*, Illinois 1953.

[14] O problémech šetření motivace sociometrického výběru existuje dosti rozsáhlá literatura. Zvláště se podtrhuje, že i když jsou individua při výkladu motivace sociometrické volby kompetentními soudci, vzniká celá řada metodických obtíží v souvislosti s tím, že motiv volby dovedou obvykle velmi obtížně verbalizovat. Redukovat výklad motivace na soubor faktorů sociologického charakteru je tedy zřejmě zjednodušující.

[15] Srv. V. Srb: *Příspěvek k dynamice socioprofesionální heterogamie v ČSSR*, SC 1967/1.

[16] J. A. Kahl: *The American Class Structure*, 1957, str. 145 a n.

[17] Srv. např. G. F. Streib: *Are The Aged a Minority Group?* in: *Applied Sociology*, New York 1965, str. 311 a n., a statí R. J. Havighursta aj.

Zkoumání představ o sociálním rozvrstvení a sebeidentifikace ve výzkumu sociální diferenciace a mobility obyvatel ČSSR

BOHUMIL JUNGMAHN

Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy KU,
Praha

Úvodní poznámky

Při empirickém zkoumání sociální diferenciace, popř. sociálního rozvrstvení určitého souboru osob, tj. při pokusu o identifikaci sociální příslušnosti každého individua ze souboru se může sociolog orientovat na tři typy sociálních faktů, resp. na tři různé sféry sociální skutečnosti:

1. na postižení sociální pozice, případně plurality pozic, které každý příslušník daného souboru zaujímá, zpravidla pomocí „kombinovaného indexu“ sociálního statusu, sdružujícího řadu indikátorů považovaných za relevantní a v daném sociálním kontextu za vertikálně diferencující (profese, příjem, majetek, vybavení bytu, etnická příslušnost atd.);

2. na registraci sociálního chování příslušníků souboru, zejména mimoprofesionálního, tedy chování v oblasti konzumu, volného času, rekreace a především pak ve sféře sociální interakce (kdo s kým komunikuje, pravidelně se stýká, přáteli se atd.);

3. na zjištění fakt ze sféry sociálního vědomí příslušníků souboru, tj. komplexu názorů, představ, hodnot, postojů atd.

Sociologie přitom vychází z ověřeného předpokladu, že sociální diferenciace (jejímž produktem je sociální rozvrstvení) představuje dvojí proces: diferenciaci sociálních pozic a jim odpovídajících rolí a diferenciaci sociální podoby lidí v procesu obsazování těchto pozic a rolí; jinak řečeno, vychází z předpokladu, že sociální chování a vědomí individua není chaotické, ale sociálně a kulturně vzorcované, a že tyto vzorce nejsou libovolně ve společnosti rozloženy, ale jsou specifické pro jednotlivá sociální seskupení, zejména třídy či vrstvy.

Smyslem zjišťování a analýzy psychologických obsahů jakožto korelátů objektivních stratifikačních soustav zachycených pomocí „kombinovaného indexu“ sociálního statusu je tedy

1. zpřesnění obrazu aktuálně existující stratifikace (stratifikace je zachycena v úplnosti jen tehdy, jsou-li postiženy její „objektivní“ komponenty [status], její projekce ve vědomí aktérů a v jejich sociálním chování);

2. postižení jednoho faktoru její dynamiky a změny (mobilita je zachycena v úplnosti jen tehdy, jsou-li její strukturální determinanty zkoumány v souvislosti s individuálními determinantami, tj. zejména s motivací).

Psychickými obsahy, které bývají obvykle v této souvislosti v rámci výzkumu sociální stratifikace zkoumány, jsou tzv. „obrazy společnosti“ (images of society, images de la société, Gesellschaftsbilder), zejména pak jejich ústřední složka, komplex představ, prožitků, interpretačních schémat, výrazových stereotypů atd. o sociálním rozvrstvení společnosti a o začlenění respondenta v jeho rámci (sebeidentifikace). Výzkumy na toto téma, jichž byla od poloviny 50. let provedena v Evropě celá řada (Willener 1957, H. Popitz a ost., 1957, Mayntzová 1958, Moorová, Kleining 1959, 1960, Daheim 1960, Scheuch 1961, Wojtaszek 1966, Nowak 1966, Wesolowski, Slomczyński 1967), navazují — s tou či onou mírou kritické distance — na zakladatelské práce W. L. Warnera (a jeho žáků) a R. Centerse (Warner, Meeker, Eells 1949, Davis, Gardner, Gardner 1941, Centers 1949). Obrazy sociálního rozvrstvení jsou obvykle analyzovány z hlediska jejich členitosti (počet jmenovaných tříd či vrstev), základního organizačního principu (dichotomické, funkcionální či hierarchické modely) a dominantního znaku (profese/vzdělání, příjem/majetek, moc/autorita, atd.) s cílem vysledovat závislost mezi určitou vrstvou a preferovaným modelem rozvrstvení (Ossowski 1957, Lepsius 1958, Dahrendorf 1961), popř. postihnout specifickou „sociální optiku“ jednotlivých

sociálních vrstev, která se uplatňuje zejména v procesu sebeidentifikace (Mayntzová 1958, Daheim 1960).

Začleněním analýzy zmíněných představovaných celků do rámce komplexní analýzy stratifikačních systémů a teoretickou intencí, s níž se to děje, překračuje sociologie hranice běžného výzkumu veřejného mínění či trhu (König 1962) i referenční rámec sociální psychologie, ačkoli z těchto oblastí čerpá četné teoretické a metodické podněty (pojem „image“ a pojem „stereotyp“, analýza stereotypů pomocí „polaritního profilu“, Hofstätter 1957, 1960, 1963, Noelle 1963). Zároveň tím eliminuje tradiční výtku „subjektivismu“, kterou marxistická kritika vznášela vůči klasickým pracím Warnerovým a Centerosvým (Bauman 1964, Klofáč, Tlustý 1965). Odhalení dialektické souvztažnosti zmíněných tří sfér společenské skutečnosti (sociální postavení, chování a vědomí) je jedním z rozhodujících a uznávaných přínosů marxistického společenskovědního myšlení sociologické teorii. Transpozice teoretických a metodologických postulátů, formulovaných v obecné filosofické rovině, do výzkumného procesu a na úroveň sociologické teorie sensu stricto (tj. logicky konzistentní a empiricky relevantní teorie, jejímž podstatným rysem je trvalé sepětí s empirickým výzkumem/kontrolou) je však pro marxistickou sociologii stále ještě otevřeným úkolem. Na této úrovni totiž musí být globální „hermeneutická“ analýza sociálních determinant makroideologických útvarů nahrazena úvahou o soustavě přesně (zvl. operacionálně) definovaných proměnných. V konkrétním výzkumu sociálního rozvrstvení a mobility mohou být relevantní psychické obsahy, tj. především představy o sociálním rozvrstvení a sebezařazení, zkoumány jako závislá proměnná (např.: čím nižší sociální status respondentů, tím častěji je možno v jejich představách o sociálním rozvrstvení vysledovat polární dichotomický model, Dahrendorf 1961; agresivní postoje vůči etnickým menšinám jsou častější u lidí, kteří zaznamenali sociální sestup než u lidí se stagnující či vzestupnou mobilitní drahou, Bettelheim, Janowitz 1960) nebo jako nezávislá proměnná vzhledem k sociálnímu chování, což však není v dosavadních výzkumech obvyklé (pro ilus-

traci lze navrhnout tyto hypotézy: socio-preferenční vzorce lidí, v jejichž představách o sociálním rozvrstvení lze vysledovat funkční modely, jsou méně „konzistentní“ než vzorce lidí, u nichž lze nalézt modely dichotomické či hierarchické; chování lidí, u nichž lze vysledovat hierarchické modely sociálního rozvrstvení, je silněji orientováno na sociální vzestup než chování lidí disponujících dichotomickými či funkčními modely). Sociografické zmapování určitých úseků sociálního vědomí příslušníků zkoumaného souboru a sociologická analýza empirických pravidelností naznačeného typu jsou východiskem na cestě k výroků vyššího stupně obecnosti, popř. k jejich systémům, a zároveň zárukou žádoucí „reliability“ celého postupu (pojem reliability zde používáme šíře, než je v sociologické metodologii běžné), kterou právě „hermeneutická“ analýza ideologických makrosoustav postrádá.

Koncepce šetření

Na základě předcházejících úvah a ve snaze o maximální komplexnost celého výzkumu jsme se rozhodli doplnit šetření, původně orientované jen na zjištění základních dat nutných ke konstrukci syntetického indexu sociálního statusu a k postizení mobilitní dráhy, o údaje týkající se přátelských a příbuzenských interakcí (viz M. Petrusek, *K problematice sociální interakce, preference a distance ve výzkumu sociální mobility*) a souborem otázek, zjišťujících vnímání společenských rozdílů, představy o sociálním rozvrstvení a sebezařazení v jeho rámci. Výzkum by tak v jisté míře postihl všechny tři výše zmíněné sféry sociální skutečnosti, relevantní pro zkoumání sociální diferenciaci.

Pokud jde o zkoumání způsobů vnímání sociálního rozvrstvení, měl by výzkum splnit následující základní úkoly:

1. Získat empirický materiál k základní deskripci, tj. k odpovědi na otázky:
 1. 1. Vnímají českoslovenští občané svou společnost jako diferencovanou, popř. rozvrstvenou?
 1. 2. Které dimenze sociální diferenciaci považují za dominantní, za zdroj sociální nerovnosti, které za méně podstatné?

1. 3. V jakých interpretačních modelech vnímají a prožívají sociální diferenciaci, popř. stratifikaci?
1. 4. V jakých výrazových schématech tento svůj prožitek vyjadřují?
1. 5. Jakým způsobem se identifikují?

2. Konfrontací empirického materiálu s ostatními daty šetření, zejména s jednotlivými složkami sociálního statusu, se „syntetickým indexem statusu“, s intergenerační a intragenerační mobilitou dotazovaného, najít odpověď na otázky:

2. 1. Jsou některé ze zjištěných interpretačních modelů sociálního rozvrstvení specifické pro určité sociální skupiny, charakterizované např. stejným syntetickým statusem, stejným dislokačním vzorcem statusu (tj. stejným typem inkonzistence), stejným typem mobility?
2. 2. Jsou některé způsoby sebeidentifikace specifické pro tyto skupiny?
2. 3. Existuje tedy v naší společnosti skupinově specifická „sociální optika“ při vnímání sociální diferenciace či stratifikace?

3. Na základě předcházející analýzy přispět k odpovědi na ústřední otázku výzkumu, zda makrostrukturální útvary typu vrstev či tříd v naší společnosti existují reálně, či jsou-li to jen analytické konstrukce.

4. Komparací shromážděného empirického materiálu s výsledky analogických výzkumů v zahraničí odpovědět na otázky:

4. 1. Do jaké míry se způsob percepce sociálních rozdílů, sociálního rozvrstvení atd. v Československu shoduje či liší od obdobných procesů v jiných společnostech?
4. 2. Jak jsou specifika vnímání sociálního rozvrstvení atd. podmíněna charakterem československé společnosti, uskutečněnými sociálními přeměnami?
4. 3. Jak jsou tato specifika ovlivněna ideologickým působením?

Některé výsledky předvýzkumu

Vzhledem k tomu, že tato problematika nebyla dosud u nás v empirických výzkumech dotčena, byla pro nás mimořádně závažná zkušenost z předvýzkumu. Na

závěr dotazníku použitého v předvýzkumu jsme zařadili blok čtyř otázek, jejichž formulace byla přizpůsobena obdobným otázkám ze zahraničních výzkumů (viz dále). Otázky, s výjimkou uvozujících, byly otevřené, což je nutné vzhledem k charakteru zjišťovaných obsahů; předpokládá to však pracovní dodatečnou obsahovou analýzu a kategorizaci. Celý blok byl formulován takto: „V tisku a v rozhlasu se často diskutuje o společenských třídách a vrstvách v naší společnosti. Chtěli bychom znát Váš názor na tyto otázky:

1. Domníváte se, že společenské postavení všech občanů naší společnosti je stejné, nebo u nás existují nějaké společenské rozdíly? 1. Je stejné 2. Existují rozdíly.

2. V čem podle Vašeho názoru tyto rozdíly spočívají?

3. Které společenské třídy či vrstvy tedy podle Vašeho názoru u nás existují?

4. Do které z těchto vrstev byste zařadil sebe a svou rodinu?“

Výsledky orientačního zpracování předvýzkumu, které máme k dispozici, naznačují řadu možných odpovědí na výše formulované teoretické otázky, zejména otázky 1. 1.—1. 5. Zároveň se ukázalo, že výsledky jsou do značné míry srovnatelné s výsledky osmi nám známých zahraničních výzkumů (s jedním švýcarským, pěti západoněmeckými a dvěma polskými, jejich přehled viz tabulka 7), čímž se otevírají rozsáhlé možnosti pro srovnávací analýzu a naznačují se některé možné odpovědi na otázky 4. 1.—4. 3.

Uvedeme zde některé nejzajímavější výsledky předvýzkumu. Více než $\frac{3}{4}$ dotazovaných vnímá soudobou československou společnost jako diferencovanou. Na otázku 1, zda je společenské postavení všech občanů naší společnosti stejné, či zda existují společenské rozdíly, odpovědělo

18,0 % respondentů	—	„Je stejné“
78,2 % respondentů	—	„Existují rozdíly“
3,8 % respondentů	—	neodpovědělo

Odpověď „Je stejné“ je nutno brát s rezervou. 6 % respondentů, kteří uvedli tuto odpověď, disponuje diferencovaným modelem společnosti, jak vyplývá z jejich odpovědí na následující otázky 2 a 3. Tuto nedůslednost, která nás při zpracování zprvu překvapila, je možno vysvětlit jednak rozdílným chápáním výrazů „společenské postavení“, „společenské rozdíly“, jednak uvozujícím postavením otázky 1 v rámci celého bloku: respondent se zde teprve začíná orientovat na no-

vou problematiku (předcházející blok otázek je věnován interakcím) a uvědomovat si relevantní skutečnosti. Inkonzistentnost odpovědí na otázky 1–3 může tedy být výrazem jisté nutné „latenční doby“ potřebné k myšlenkovému zvládnutí nové problematiky. Při konstrukci celého bloku otázek bylo ostatně s touto „latenční dobou“ vědomě počítáno a otázka 2 byla zařazena jako přechodová (nebylo předpokládáno její zpracování a nebyla kódována; dodatečně jsme ji však pro zajímavost zpracovali), při níž si měl respondent uvědomit všechny podstatné skutečnosti nutné k odpovědi na klíčovou otázku 3. Nepředpokládali jsme však, že efekt „latenční doby“ zasáhne i zdánlivě jednoduchou otázku 1. Ze zbývajících 12 % respondentů, kteří odpověděli, že sociální postavení občanů je stejné, 9 % na zbývajících tři otázky neodpovědělo a 3 % existenci společenských rozdílů, vrstev či tříd explicitě popřelo. U těchto 12 % tedy můžeme předpokládat nediferencovaný „egalitární model“ společnosti. Srovnání s výzkumy polskými ukazuje, že frekvence „egalitárního modelu“ není nijak abnormálně vysoká: Wojtaszek (1966) uvádí 11,5 % respondentů, kteří vypovídají, že v Polsku existuje jen jedna třída; ve výzkumu Wesolowského popírá existenci společenských skupin, vrstev či tříd 8,7 až 18,1 % respondentů v jednotlivých profesionálních kategoriích.

Převážná většina respondentů vnímá tedy společnost jako diferencovanou. Ve srovnání s analogickými výzkumy v NSR však zjišťujeme výrazně nižší stupeň vnímané diferenciace, což se projevuje v menší členitosti modelů rozvrstvení, uváděných v otázce 3.

Tabulka 1

Počet jmenovaných vrstev či tříd

	% respondentů
2 vrstvy jmenuje	36,8
3 vrstvy jmenuje	29,7
4 vrstvy jmenuje	4,4
5 vrstev jmenuje	1,9
6 vrstev a více	0,8
Počet nelze určit	26,4

100 N = 480

V průměru jmenují respondenti 2,5 vrstvy, zatímco u Mayntzové 3,6, u Moorové, Kleininga 3,9, u Daheima 4,5. Tento fakt můžeme interpretovat technickými okolnostmi šetření (počet nominací stoupá, čím více času má respondent k odpovědi, Daheim 1960), průměrným vzděláním respondenta (čím vyšší vzdělání, tím diferencovanější je vjem společnosti, Mayntzová 1958, Sarapata 1960), ale

i „nivelizovaným“ charakterem československé společnosti, popř. jvem, který bychom mohli nazvat „nízký stupeň transparence společnosti“. V kapitalistické společnosti existuje — navzdory teoretikům „nivelizované středostavovské společnosti“ — řada mechanismů, které přinášejí jejím příslušníkům informace o její objektivní diferencovanosti: určité druhy tisku, diferencovaná obchodní síť, reklama orientovaná na tvorbu „symbolů statusu“, populární sociologická literatura atd. Většina těchto mechanismů, zvyšujících pro řadového občana „transparenční společnost“, v socialistické společnosti neexistuje; k tomu je nutno přičíst po desetiletí působící ideologický akcent na „morálně politickou jednotu“. Pro poslední dvě interpretace svědčí srovnání s výzkumem polským (Wojtaszek 1966), který při průměru 2,8 nominací má podobné rozložení členitosti: 2 třídy jmenuje 35 %, 3 — 39,1 %, 4 — 10,2 %, 5 — 1,2 %.

Při srovnání obou výzkumů zazní na první pohled překvapující počet dichotomických modelů společenského rozvrstvení (36 %, 35 %), jejichž frekvence je v západoněmeckých výzkumech poměrně nízká (Mayntzová 4 %, Moorová, Kleining — u velmi malého vzorku — 20 %), zejména vezmeme-li v úvahu hypotézu o dichotomii jako specifickém modelu „spodní třídy“ (Dahrendorf 1961). Členitost vjemu společenského rozvrstvení je úzce spjata s interpretačním modelem, který respondent používá. Daheim konstatuje, že modely založené na příjmu bývají obvykle dichotomické, v modelech založených na profesi bývá 4 i 5 složek, zatímco modely explicitě používající výrazu „vrstva“ bývají nejčastěji trichotomické (Daheim 1960). Kombinací analytických znaků (členitost, organizační princip, dominantní znak, monodimenzionalita či multidimenzionalita atd.) lze vytvořit celou škálu možných interpretačních modelů. Při zpracování předvýzkumu jsme z těchto možností použili jen ty modely, které měly větší frekvenci, všechny málo frekventované případy shrnujeme pod „ostatní“. Třídění pak zdánlivě působí dojmem logické inkonzistence.

Jak je z tabulky 2 zřejmé, překvapující počet dichotomických modelů je možno vysvětlit vysokou frekvencí „nepravých dichotomií“ nemajících polární, antagonistický charakter: dělníci — rolníci, dělníci — inteligence.

I tak je počet „pravých dichotomií“ značně vysoký. Teprve další analýza by mohla ukázat, pro které společenské skupiny je tento pohled na společnost specifický. Poměrně malá, ale zajímavá je skupina modelů, v nichž pro označení „nedělnických“ sociálních skupin je použito výrazů svědčících o zřetelném resentimentu vůči těmto skupinám. V dichotomických modelech se resentment orientuje nespecificky vůči „ostatním“, vůči „out-group“, zatímco v členitějších modelech je zpravidla orientován „nahoru“, méně často „dolů“, jak nám ještě ukáže rozbor výrazového materiálu (tabulka 4).

Tabulka 2

Frekvence jednotlivých modelů společenského rozvrstvení

Pravé dichotomické modely:	% respondentů 16,2
z toho:	
založené na příjmu, majetku, životní úrovni	5,4
založené na mocenských vztazích či nadřazenosti a podřízenosti	2,5
vyjadřující resentment	2,9
ostatní pravé dichotomie	5,4
Nepravé dichotomické modely:	20,2
z toho:	
dělníci — inteligence	9,2
dělníci — úředníci	7,7
dělníci — rolníci	3,3
Ideologická trichotomie: dělníci, rolníci, pracující inteligence	10,9
Varianata „ideologické trichotomie“: dělníci, rolníci, úředníci/ /zaměstnanci	4,6
Profesionálně mocenské modely	4,4
Profesionální modely	5,4
Hierarchická trichotomie typu „spodní, střední, vyšší vrstva“	6,3
Ostatní modely hierarchického charakteru	2,5
Jiné modely	4,7
Egalitární model společnosti	12,5
Respondent nedovede formulovat zřetelný model, popř. odmítá odpovědět	12,3
	100 N = 480

„Nepravé dichotomie“ jsou vlastně jen neúplnou verzí dominantní „ideologické trichotomie“, kterou uvedlo 10,9 % respondentů (Wojtaszek: 33,2 %). Sondy, které předvýzkumu předcházely, naznačily hypotézu, že tento typ trichotomie je nejčastější u osob,

které ex professo (jakožto stráničtí či odboroví funkcionáři, pracovníci státní správy atd.) přicházejí do styku s oficiální ideologií. Tuto trichotomii, její neúplné varianty a modely založené na profesionálním začlenění uvedlo 45,5 % respondentů, zatímco v západních výzkumech vysoce frekventované hierarchické modely typu „spodní, střední, vyšší vrstva“ (a členitější modely tohoto typu) uvádí jen 8,8 % respondentů. Je nesnadné odhadnout, zda je tento tradiční typ interpretačních modelů na ústupu, či zda se znovu začíná šíře uplatňovat.

Tabulka 3

	Předvýzkum	Wojtaszek
Nepravé dichotomie	20,2%	21,3%
Pravé dichotomie typu „bohatí- -chudí“, „řídící-řízení“	10,2%	13,7%

Přehled používaných modelů je nutno doplnit přehledem výrazů používaných k označení jednotlivých společenských tříd či vrstev. Při analýze představ o společenském rozvrstvení je třeba si uvědomit, že tyto představy jsou součástí každodenního praktického vědomí a že jsou vyjadřovány v rovině běžného jazykového povědomí. Zde neexistuje teoretickému vědomí běžná distance mezi skutečností, pojmem a termínem. Kleining poukazuje právem na „naivní realismus“ výpovědi (Kleining 1960) a Kesting a Bahrdt analyzují nerozlučné sepětí představových a výrazových stereotypů (Popitz 1957). Analýza jazykového materiálu může tedy být klíčem ke světu představ.

Také tab. 4 ukazuje zřetelnou převahu výrazů spjatých s ideologickou trichotomií a výrazů označujících profesionální skupiny. Výrazy ze sféry „společenské hierarchie“ představují zlomek odpovědí, stejně tak výrazy ze sféry „majetkové hierarchie“. Zdá se, že můžeme uzavřít: respondenti předvýzkumu vnímají sociální diferenciaci v převážné většině pod zorným úhlem socioprofesionálního začlenění. Odpovědi na otázku 2 jsou však s tímto závěrem v jistém rozporu. Za dominantní dimenzi, v níž respondenti vnímají sociální rozdíly, lze na základě těchto odpovědí považovat příjem (majetek), životní úroveň.

Nepřekvapí, že jen 14 % respondentů vnímá rozdíly v dimenzi vzdělání a kvalifikace: poměrně přesně to odráží podcenění významu těchto faktorů, které v širokém povědomí převládá. Zarážející je však nepoměr mezi všem dimenze „příjem/majetek/životní úroveň“, který kontrastuje jak se závěry učiněnými výše, tak s běžnou tezí o „nivelizovaném charakteru“ naší společnosti. Navrhnout nějaké smysluplné vysvětlení tohoto rozporu je obtížné. Zdá se — a tento předpoklad bude muset ověřit hlavní šetření —, že odpovědi

Tabulka 4

Frekvence výrazů, označujících jednotlivé vrstvy či třídy

Výraz	Používá % respondentů
Dělníci, dělnická třída	59
Rolníci, zemědělci, družstevníci	32
Inteligence, pracující inteligence	33
Úředníci, úřednictvo	20
Zaměstnanci	3
Funkcionáři	6
Vedoucí a ředitelé, vedoucí činitelé, vedoucí funkcionáři, vedoucí závodů, vládní činitelé	9
Podřízení	2
Pracující	5
Důchodci	3
Lidé s akademickými tituly, svobodná povolání, vrstva vzdělaných, vyšší vzdělání, doktoři a inženýři, lékaři a advokáti, intelektuálové, vědci	6
Nekvalifikovaní dělníci, obyčejní neškolení dělníci	1
Lidé s malým příjmem, s horším hmotným zajištěním, sociálně slabší, chudí, chudáci	9
Vyšší příjmy, ti co mají víc, dobře situovaní, bohatší	8
Spodní vrstvy, nejnižší kategorie, nižší úroveň	3
Střední vrstvy	6
Průměr, průměrní občané, obyčejní lidé, drobný pracující lid	2
Vrchní vrstvy, vyšší úroveň, vyšší třídy	3
Město, městská třída, městské obyvatelstvo	2
Vesnice, venkovská třída, venkovské obyvatelstvo	2
Členové KSČ, socialisté	1

Výraz	Používá % respondentů
Nečlenové KSČ	1
Lumpenproletariát, lidská podúroveň, asociální živly, spodina, lajdáci, polointeligenti, lidé štiptící se práce	3
Nová aristokracie, úřednická šlechta, papíroví škrabáci, novodobých horních 10 000, nemakačenkové, třída privilegovaných neschopných lidí, páni, velcí páni, boháči, zbohatlíci, spekulanti, maloměšťáci	11
Jiné jednotlivě se vyskytující výrazy	15 N = 360

Tabulka 5

Dimenze, v nichž jsou významné společenské rozdíly

	Uvádí % respondentů
Příjem, plat, majetek, životní úroveň, finanční otázka, ekonomické postavení	53
Vzdělání, kvalifikace	10
Zaměstnání, pracovní zařazení, postavení v zaměstnání, odpovědnost v zaměstnání, zastávaná funkce, pracovní podmínky	20
Město - venkov, průmysl-zemědělství	4
Politická příslušnost	1
Způsob života	1
Společenské styky, známosti, protekce	6
„Společenské postavení“	14
Jiné rozdíly objektivního systémového charakteru	9
Individuální rozdíly, názory, postoje, charakter, inteligence, chování atd.	17
Explicitní popření existence společenských rozdílů	3 N = 364

Tabulka 6

Sebezařazení respondentů do vlastního obrazu společenského rozvrstvení

Jako dělníci	se zařazuje 36,8 % respondentů
rolníci	5,4
inteligence	6,3
v „pravé dichotomii“ dole	8,6
v hierarchických modelech: dole, uprostřed	2,7
uprostřed	7,5
neutrálně či jinak	8,4
nezařazuje se	24,3

na otázku 2, která má „analytičtější“ charakter než klíčová otázka 3, vycházejí více ze sféry každodenní zkušenosti respondenta a jsou méně vázány na zafixované výrazové stereotypy než odpovídní na syntetičtější otázku 3, která nutí k větší abstrakci a kde respondent nevystačí se svou běžnou empirií. Stereotypy a imaga však nastupují právě tam, kde chybí primární zkušenost (Hofstätter 1957, Kleining 1961).

Zde se dostáváme k oněm 12,3 % respondentů, kteří nedovedou formulovat zřetelný model společenského rozvrstvení, popř. odmítají odpověď na otázku 3. Nelze předpokládat, že tito lidé nemají vůbec představu o sociální diferenciaci. Vytvoření „obrazu společnosti“ je dáno sociální potřebou alokace a orientace ve společnosti. Obraz společnosti tvoří základní orientační strukturu, na jejímž pozadí individuum strukturuje své jednotlivé životní situace. Všechny výzkumy však zjišťují, že část respondentů není schopna či ochotna své představy formulovat, verbalizovat. Přitom může hrát roli nízké vzdělání či obecně nízká kulturní úroveň, stáří, technické okolnosti výzkumu

Tabulka 7

Přehled komparabilních šetření představ o sociálním rozvrstvení

Šetření	Před- výzkum	Willener	Maynt- zová	Scheuch		Daheim	Moorová, Kleining	Wojtaszek	Weso- lowski, Ślom- czyński
Rok realizace	1967	1955	1955	1957	1959	1959	?	1961	1966
Rok publi- kace	—	1957	1958	1961	1961	1960	1959	1966	Dosud nepubli- kováno
Vý- zkumný rámec	Kom- plexní výzkum stratifi- kace a mobility obyva- telstva ČSSR	Tema- tický výzkum sociál- ních „ima- ges“	Kom- plexní výzkum sociální struk- tury prů- myslo- vého města	Tema- tický výzkum „novi- ny a obec“	Tema- tický výzkum „stabili- ta střed- ního stavu“	Tema- tický výzkum „ima- ge“ střed- ního stavu	Tema- tický výzkum sociál. „ima- ges“ a sebeiden- tifikace	Kom- plexní výzkum sociální struk- tury a mobi- lity pra- cujících prů- myslu	Kom- plexní výzkum sociální stratifi- kace a a mobi- lity v prů- myslo- vém městě
Oblast šetření	území ČSSR	Lausan- ne	Eus- kirchen	Kolín n. R.	území NSR	území NSR	území NSR	16 pol- ských průmys- lových velko- podniků	Štětín, Kosza- lin, Łódź
Velikost vzorku	480	550	1000	1039	1576	1607	100	584	2297

(např. neobratnost tazatele) a konečně i „nejistota respondenta o vlastním společenském postavení“ (Statusunsicherheit, Scheuch 1961). Srovnáním s analogickými výzkumy zjistíme, že náš „výpadek“ není mimořádně vysoký: u Willenera tvoří 14,2 % původního vzorku. Mayntzová vykazuje v kategorii „žádá či nevhodná odpověď“ dokonce 19 %, u Daheima mají největší „výpadek“ dělníci a řemeslníci 11,3, resp. 14,3 %.

Přehled předběžných výsledků předvýzkumu je možno uzavřít přehledem způsobů sebeidentifikace respondentů (otázka 4). (Viz tab. 6.)

Zjišťujeme z něho úzkou souvislost mezi zvoleným modelem rozvrstvení a vlastním obrazem, autostereotypem. 49 % dotazovaných se identifikuje jako dělníci, rolníci či příslušníci inteligence. Charakteristické je, že v hierarchicky budovaných modelech se ani jeden respondent nezařadil do „horních“ kategorií. U pravých dichotomií převládá zařazení „dole“, v členitějších hierarchických modelech „uprostřed“. Zejména tuto kategorii respondentů s živým „středostavovským“ vědomím bude nutno podrobit detailnější analýze.

Závěry z předvýzkumu

Předvýzkum 1. dokázal smysluplnost šetření představ o sociálním rozvrstvení a sebeidentifikace v rámci výzkumu sociální diferenciaci a mobility, 2. naznačil řadu možných odpovědí na sledované teoretické problémy a stal se tak zdrojem celé řady hypotéz, jež mohou být v dalších fázích výzkumu ověřeny, 3. prověřil technické možnosti šetření: použitelnost otevřených otázek, nároky, které tato forma klade na tazatele, i celkové reakce dotazovaných na tuto problematiku, 4. naznačil možné způsoby analýzy a kategorizace odpovědí na otevřené otázky, 5. ověřil odbornou a časovou náročnost této formy zpracování otevřených otázek.

Další fáze výzkumu

Na základě zkušeností z předvýzkumu jsme se rozhodli revidovat původní záměr, podle něhož měl být výzkum představ o sociálním rozvrstvení přímou součástí hlavního šetření na celém dvacetitisícovém vzorku. Šetření představ o sociálním rozvrstvení bude spojeno s šetřením sociálního prestiže padesáti vybraných profesí, s nímž věcně velmi úzce souvisí: z distribuce sociálního prestiže lze do značné míry usuzovat na základní dimenze „obrazu společnosti“ (Sarapata 1960). Pro tato šetření bude vyčleněna ze

základního dvacetitisícového vzorku $\frac{1}{10}$, tedy zvláštní subvzorek, zahrnující 2 000 respondentů a zachovávající charakteristiku původního vzorku.

Modifikovaný dotazník pro toto paralelní „malé šetření“ zde není možno in extenso uvádět. Omezíme se proto na jeho stručnou charakteristiku. Dotazník má tři podstatné části. I. část je odvozena z dotazníku pro „velké šetření“ a představuje jakýsi spojovací můstek mezi oběma šetřeními. Zjišťují se zde základní charakteristiky sociálního statusu respondenta, hlavní údaje o jeho profesionální mobilitě (intergenerační i intragenerační) a některé další relevantní charakteristiky (věk, národnost, rodinný stav, lokalita atd.). Tyto údaje umožní provést i na tomto dílčím vzorku všechny nejzákladnější operace, které předpokládáme pro velký vzorek (srov. metodologickou část Projektu, str. 674). Těžiště našeho zájmu je v části II., věnované názorům dotazovaného na sociální rozvrstvení. Celý blok uvádíme opět otázkou „Domníváte se, že společenské postavení všech občanů naší společnosti je stejné, nebo že existují nějaké rozdíly a nerovnosti?“, již se respondent reorientuje na novou problematiku. V předvýzkumu jsme zjistili, že výraz „společenské postavení“ chápou respondenti velmi různě. Obsahy, které s tímto výrazem spojují, chceme vyšetřit metodou „výběru slov“, aplikovanou při zkoumání stereotypů Hofstätterem (Hofstätter 1965). Předkládáme zde respondentovi seznam slov (např. majetek, vzdělání, povolání, moc, úcta atd., celkem 33 výrazy) a zjišťujeme, která se respondentovi nejsilněji asociují s výrazem „společenské postavení“. „Sémantický prostor“, v němž je zkoumáný pojem lokalizován (Hofstätter), je zde pevně zakotven ve sféře představ o sociálním rozvrstvení. V další sérii otázek pracujeme s nepojmenovanou stobodovou škálou (k použití této techniky viz Scheuch 1961), na níž má respondent zařadit své vlastní společenské postavení, svou představu o „common man“, a zároveň pojmenovat oba extrémní póly, tedy identifikovat „elity“ a lidi na spodním okraji společnosti. Závěr druhé části tvoří klíčové otázky po existenci tříd či vrstev v naší společnosti, které třídy či vrstvy respondent rozeznává a do které z nich se řadí.

Tento blok otázek umožňuje — v rámci technických možností — poměrně podrobné zmapování představ o sociální diferenciaci, o sociálním rozvrstvení naší společnosti a o místě respondenta v ní. Mimořádně zajímavá bude pak konfrontace této II. části s částí III., věnovanou zjišťování profesionálního prestiže padesáti vybraných povolání. (O šetření sociálního prestiže v rámci celého výzkumu sociální diferenciace a mobility viz stať J. Kapra, str. 740).

Literatura

- Z. Bauman: *Wizje ludzkiego świata*, Warszawa 1964.
- B. Bettelheim, J. Janowitz: *Dynamics of Prejudice*, New York 1950.
- K. M. Bolte, F. Neidhart, D. Kappe: *Soziale Schichtung*, Opladen 1960.
- R. Cenciers: *The Psychology of Social Classes*, Princeton 1949.
- H. Daheim: *Die Vorstellungen vom Mittelstand*, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie XII, 1960, 237—271.
- R. Dahrendorf: *Dichotomie und Hierarchie. Das Gesellschaftsbild der Unterschicht*, in: Gesellschaft und Freiheit, München 1961, 163—175.
- A. Davis, B. Gardner, M. Gardner: *Deep South*, Chicago 1941.
- P. R. Hofstätter: *Gruppendynamik*, Hamburg 1957.
- P. R. Hofstätter: *Das Denken in Stereotypen*, Göttingen 1960.
- P. R. Hofstätter: *Einführung in die Sozialpsychologie*, Stuttgart 1963.
- P. R. Hofstätter: *Das Stereotyp der Technik*, in: Freyer, Papalekas, Weippert (Eds.), Technik im technischen Zeitalter, Düsseldorf 1965, 190—210.
- G. Kleining: *Über soziale Images*, in: König, Glass, Eds., Soziale Schichtung und soziale Mobilität, KZfSS Sonderheft 5, 1961, 145 bis 179.
- R. M. Lepsius: *Zum Wandel des Gesellschaftsbildes in der Gegenwart*, in KZfSS X, 1958, 449—458.
- R. Mayntz: *Soziale Schichtung und sozialer Wandel in einer Industriegemeinde*, Stuttgart 1958.
- A. von Martin: *Some Subjective Aspects of Social Stratification*, in: Glass (Ed.), Social Mobility in Britain, London 1954.
- H. Moore, G. Kleining: *Das Bild der sozialen Wirklichkeit*, in: KZfSS XI, 1959, 353—376.
- H. Moore, G. Kleining: *Das soziale Selbstbild der Gesellschaftsschichten in Deutschland*, in: KZfSS XII, 1960, 86—119.
- S. Nowak: *Psychologiczne aspekty przemian struktury społecznej i ruchliwości społecznej*, in: Studia socjologiczne 1966, 2 (21), 75—105.
- S. Ossowski: *Struktura społeczna v społecznej świadomości*, Łódź 1957.
- H. Popitz, H. P. Bahrdt, E. A. Jüres, H. Kesting: *Das Gesellschaftsbild des Arbeiters*, Tübingen 1957.
- A. Sarapata: *Poglady mieszkanców Warszawy na strukture społeczną*, in: Studia socjologiczno-polityczne, 1960, 6, 93—148.
- E. K. Scheuch: *Sozialprestige und soziale Schichtung*, in: König, Glass (Eds.), Soziale Schichtung und soziale Mobilität, 1961, 64 bis 103.
- W. L. Warner, M. Meeker, K. Eells: *Social Class in America: A Manual of Procedure for the Measurement of Social Status*, Chicago 1949.
- W. Wesolowski, K. M. Slomczyński: autoreferát o výzkumu na I. setkání polských a československých sociologů, Smolenice 10. až 13. 4. 1967.
- J. Wojtaszek: *Struktura klasowa w świadomości społecznej*, in: Socjologiczne problemy przemyslu i klasy robotniczej, Warszawa 1966, 177—198.
- A. Willener: *Images de la société et classes sociales*, Bern 1957.

Poznámky k šetření sociální diferenciaci a mobility z hlediska problematiky rodiny a domácnosti

VLASTA FIŠEROVÁ
Sociologický ústav ČSAV, Praha

Cílem mikrocensu je zkoumání makrospolečenských mobilitních procesů a vývoje vertikální diferenciaci společnosti. To spolu s metodologickou specifikou mikrocensu určuje roli hlediska domácnosti a rodinných vztahů ve výzkumu.

Rodina sama není základnou pro analýzu mechanismů společenského pohybu individuí a společenských skupin, není předmětem a cílem výzkumu, avšak různé aspekty rodiny a domácnosti vystupují v mnoha ukazatelích jako proměnné faktory a jsou proto jedním ze základních hledisek výzkumu.

Základní otázkou ve vztahu rodiny a mobility je význam rodiny pro charakter mobility. Jde jednak o faktické, reálné difference mezi lidmi, významně utvářené působením rodinného prostředí, jednak o význam, který určitý společenský systém přikládá rodině pokud jde o formování člověka a jeho předurčenost pro určité sociální role na základě vlivu rodiny.

Takovéto tvrzení nese s sebou nejen mnoho těžko řešitelných teoretických otázek, ale obsahuje i řadu technicky zatím nezvládnutelných potíží.

První potíž plyne už z toho, že rodina není mobilitním faktorem v pravém slova smyslu, neboť v daném společenském kontextu pravidel pro obsazování rolí jednotlivci i skupinami nabývají různé stránky rodinného života různého stupně významnosti. Např. dosažené vzdělání může být ovlivněno různými charakteristikami rodinného života, jako: ekonomickými možnostmi rodiny, politickou a sociální příslušností rodiny, psychologickým prostředím rodiny, vlastní atmosférou subkultury, která určuje aspirace vzhledem ke vzdělání a osobní předpoklady pro vzdělání apod. Zhodnocení těchto faktorů není možné bez zjištění, které institucionalizované vzory výběru pro vzestup nahoru nebo sestup dolů v konkrétně historických etapách převládaly. Ani vyšší vzdělání otce nevytváří za všech podmínek lepší předpoklady pro vzdělání dětí. Kdyby vzdělání samo o sobě nebylo danou společností pokládáno za prostředek vzestupu, ale jen za nevýznamnou složku z hlediska mobility, nebylo by ani předmětem úsilí a vlivu ze strany rodiny.

Jednou ze základních hypotéz výzkumu je tvrzení, že podle toho, jak se společnost orientuje na výkon, závisí status člověka více na jeho vlastnostech a schopnostech k výkonu. Rodina má proto jako výchozí socializační prostředí ústřední význam pro život jednotlivce. Kulturní vybavenost, kterou člověk v tomto procesu získává, se stává důležitější než nashromáždění majetku a jakákoliv jiná předmětná vybava.

Není však naděje, že výzkum zodpoví základní otázku: jaká je skutečná úloha rodiny, kdy a nakolik je její celkový význam v mobilitním pohybu časově i významově překonáván. Dále se ve výzkumu empiricky neřeší problém poměru mezi orientací na činnost v rodině a činností mimo rodinu, otázka, jaký je poměr mezi rodinně orientovaným (reziduálním) a sociálně orientovaným statusem.

Protože v dotazníku nemůže být z technických důvodů věnována stejná pozornost všem členům rodiny a rodině jako celku a dotazník je omezen převážně na informace o společenském postavení otce, bude velmi problematická možnost použití jeho výsledků pro zkoumání rodiny.

Jedním z nejobtížnějších úkolů z hlediska teoretického i empirického zpracování je konstrukce rodinného statusu na základě zjištěného statusu muže a ženy, což je už samo o sobě jistým zjednodušením, neboť děti na statusu rodičů nejen participují, ale svým způsobem ho i dotvářejí.

Ve výzkumu se od počátku počítalo s tím, že jedním z nejdůležitějších činitelů v mechanismech uvnitř rodiny, významných pro mobilitu, je společenské postavení otce. Proto jak výběr vzorku, tak celý projekt výzkumu a konstrukce dotazníku se soustřeďují na hlavu domácnosti, i když sám tento pojem patří k pojmům nejméně přesným. Za hlavu domácnosti bývá obvykle považován majitel bytu nebo jeho uživatel, nebo ten, kdo přináší domácnosti největší hospodářskou podporu. Často nebývá tento pojem vůbec určen a zpravidla je označován jako hlava domácnosti muž. V našem případě může být hlavou domácnosti také pouze muž. To má za následek určitý omezený výběr cenových domácností. Ze vzorku jsou vyloučeny domácnosti typu: žena alespoň s jedním dítětem nebo dvě a více žen žijících ve společné domácnosti.

Proti tomuto pojetí společenského postavení otce není možno mít námitky z hlediska minulosti. Obvykle se však zdůrazňuje, že současná moderní rodina (manželská, nukleární apod.) je tvořena manželskou dvojicí

a dětmi a že vztahy mezi členy rodiny doznaly velkých změn, neboť se výrazně demokratizovaly jak mezi rodiči navzájem, tak mezi rodiči a dětmi. Jde tu především o možnou ekonomickou demokratizaci, tj. fakt, že existenční zdroje rodiny jsou v zaměstnaneckých rolích členů rodiny, od nichž je požadován hlavně výkon v rolích nezávislých na osobních vazbách (zaměstnanecké role). Z hlediska sociální mobility znamená tento pohyb zejména ztrátu výlučných mocenských pozic muže v rodině a uvolňování dominantní úlohy rodičů vzhledem k jejich dětem.

Tento fakt však nevypovídá nic přesnějšího o tom, jaká je dnes konkrétní úloha otce a matky v rodině. Všeobecně je dosud přijímán předpoklad, že společenská pozice otce určuje status jak manželky, tak dětí. To však v brzké budoucnosti nemusí být zcela pravda (viz vývoj vzdělanosti podle pohlaví) a stojí proto za úvahu, zda je možná srovnatelnost výzkumu s výzkumy budoucími a ve vztahu k rodině i jeho poznávací hodnota.

Na základě rozboru úrovně demokratizace rolí pohlaví je třeba postavit také novou hypotézu o statusu. Je pravděpodobné, že výsledný status rodiny je dnes utvářen nejvyšším dosaženým statusem v rodině nezávisle na pohlaví.

Nelze však předpokládat, že by náš výzkum mohl tuto hypotézu snadno empiricky ověřit. Jedním ze základních předpokladů k takovému ověření by mohla být skutečnost, že bychom měli k dispozici stejné, dostatečně rozsáhlé množství informací o muži, o ženě i o dětech. Dále by se muselo vyjít z toho, že mobilitní dráhy manželů se navzájem shodně ovlivňují, což nelze s jistotou tvrdit. Při splnění těchto podmínek by bylo možno vycházet z průměru dat o jednotlivých členech rodiny nebo alespoň z průměru dat o muži a ženě. Avšak zároveň je známo, že dokonce i u objektivně zjistitelných nediskusních údajů je obtížné pracovat s průměrem, není-li možnost tyto údaje vyjádřit početně.

Stranou přitom stále zůstává problém kritérií statusu u jednotlivých členů rodiny. Uplatněním stejných měřítek u všech členů rodiny dochází nezbytně k zjednodušování, které stírá rozdíly mezi jednotlivými členy rodiny, a to i rozdíly podstatné z hlediska mobilitních drah členů rodiny. Tento přístup vylučuje pohyb kritérii, i když je jasné, že kritéria jsou různá nejen podle třídní diferenciace, ale že se také mohou měnit s věkem člověka, že se mohou lišit i podle pohlaví.

Bude-li ve výzkumu konstruován status rodiny na základě zjištěného statusu muže a redukovaného statusu ženy, je třeba již předem upozornit na to, že tento status bude pro rodinu jen přibližný.

Komplikace jsou dále způsobeny i tím, že mobilitu ve vztahu k rodině nelze šetřit k jednotlivým historickým předem stanoveným obdobím, ale je nutno je podřítit buď základní formě životního nebo rodinného cyklu. Hledisko historických mezníků je pro rodinu sekundární. Dotazník řeší tyto problémy částečně kompromisem, neboť kromě údajů k historickým mezníkům jsou také zjišťovány údaje k důležitým mezníkům životního cyklu, např. počátek práce, sňatek apod. Výzkum předpokládá, že na určitém stupni zpracování bude možno provádět operace a výpočty i z hlediska životního a rodinného cyklu člověka.

Pojmy vztahující se nějakým způsobem k problematice rodiny se v tomto výzkumu neliší od pojmů u nás dnes běžně používaných, které se již osvědčily a jejichž použití umožňuje také srovnání s jinými šetřeními. Základním pojmem je pojem censové domácnosti, který je konstruován podle definice rodiny, jež za rodinné pokládá dva základní druhy vztahů: manželství a rodičovství.

Za základní znaky rodinného života byly zvoleny tyto údaje: počet sourozenců, pořadí narození redukované na pořadí prvorozeného a pořadí jiného než prvorozeného dítěte, rodinný stav (současný), počet dětí a základní údaje o struktuře domácnosti. Základem analýzy struktury vztahů v rodině bude pak srovnání informací o jednotlivých členech rodiny: o otci dotazovaného, dotazovaném, synovi dotazovaného, manželce dotazovaného, popř. dceři dotazovaného.

Jestliže byl až dosud převážně aplikován přístup, který sleduje rodinu ve společenském pohybu jako celek, pak je možný ještě druhý přístup, který je svým způsobem komplementární k prvnímu, přístup, který hledá míru stejných a rozdílných prvků mezi jednotlivými členy rodiny. Tak je otevřen nový problém rodiny v tomto výzkumu, který je zaměřen na homogenitu a heterogenitu vlastností členů rodiny.

Za homogenní je možno považovat takovou rodinu, jejíž členové mohou vy-

kázat určitou (jednu nebo více) shodnou vlastnost. Čím více budou mít členové rodiny těchto shodných vlastností, tím větší bude míra homogamie, a naopak čím méně bude shodných vlastností, tím větší sklon má rodina k heterogamii.

Je nepochybné, že rodina sama ze své specifiky uchovává jistý (rovnovážný i nerovnovážný) poměr homogenních a heterogenních vlastností svých členů. Tento poměr homogenních a heterogenních vlastností se však v historickém vývoji výrazně mění a nyní jde především o to, v kterých vlastnostech vykazuje současná rodina tendenci k homogamii a v kterých tendenci k heterogamii.

Určitá míra homogenity vlastností mezi členy rodiny může být základem soudržnosti skupiny, a na druhé straně určitá míra heterogenních vlastností je nezbytným základem pro funkční činnost rodiny, která spočívá v součinnosti lidí opačného pohlaví, tedy v jistém smyslu také lidí s opačnými a stejnorodými, avšak komplementárními vlastnostmi. Proto u rodiny v souhrnu jejich vlastností můžeme mluvit jen o relativní homogamii nebo heterogamii. Z čistě teoretického hlediska můžeme však podle určitých vybraných vlastností pokládat rodinu za absolutně homogenní, jestliže v těchto námi zvolených vlastnostech nacházíme shodu mezi jednotlivými členy rodiny.

Jak je určována míra a intenzita homogamie a heterogamie a jaký je mechanismus tíhnutí k homogamii nebo k heterogamii?

Homogenita rodiny vyplývá především ze situace lidí, která je nezávislá na jejich cílově zaměřeném (orientovaném) chování. Tuto homogenitu ze situace můžeme pozorovat např. tam, kde jsou teritoriálně nebo jinak omezené kontakty pro výběr partnera pro manželství. Při výběru, volbě druhu pro manželství může tendence k heterogamii přejít až ve zcela absurdní situaci, kdy volba partnera je znemožněna — např. v podmínkách feminizovaných podniků, jež jsou teritoriálně relativně izolovány, apod.

Jiný druh homogenity vyplývá z cílově orientovaného chování v situaci. Z našeho hlediska lze ještě rozlišit cílově orientované chování v situaci rodiny a v situaci přesahující rámec rodiny. Je možno vyjít

z tvrzení, že jednotlivec má sklon jednat tak, 1. aby dosáhl vyššího statusu nebo 2. aby si alespoň udržel již dosažený status. Tuto tendenci v chování lze vysvětlit z individuálního hlediska jako úsilí dosáhnout maxima možných odměn vyplývajících ze statusu nebo s ním spjatých.

Toto chování zjišťujeme v každé diferencované nebo stratifikované společnosti. Snahu po pohybu nahoru můžeme pozorovat ve vysokých aspiracích nezávisle na reálných šancích pro jejich dosažení. Nejlépe tuto tendenci můžeme sledovat v ekonomických a sociálních změnách postavení jednotlivců ve společnosti.

Snaha o pohyb nahoru nebo o udržení statusu významně ovlivňuje chování v rodině v průběhu celého životního cyklu, a zejména při výběru partnera a v požadavcích na jeho vlastnosti. Proto mohl být sňatek prostředkem uchování statusu na jisté úrovni.

Příkladem tu může být analýza historických případů mesaliance, tj. uzavírání sociálně nerovných manželství. K mesalianci může dojít tehdy, jestliže individuální odměny přesahují ztrátu odměn způsobených ztrátou nebo snížením statusu nebo v případě, když neohrožují vyšší status ve dvojici. V každém případě bývá takové chování považováno za deviantní. Za situace, kdy rozhodujícím kritériem pro status je majetek, může být sociálně homogenní i rodina, kde manželka nemá shodné vzdělání a není ani ekonomicky aktivní. Naopak v situaci, kdy vzdělání se stává pro oba partnery podstatným kanálem sociálního vzestupu, je třeba sledovat z hlediska homogenity rodiny i vzdělání jejich členů.

Základní hypotézou syntetizující předchozí faktory může být tvrzení, že rodina má tendenci k homogenitě statusu manželského páru a zároveň, z hlediska intergenerační mobility, má tendenci spíše k heterogenitě statusu ve směru nahoru. Tato tendence se realizuje v takové společnosti, která poskytuje příležitosti pro pohyb nahoru.

Na základě analýzy současného typu rodiny byla vytvořena uvedená hypotéza o tom, že výsledný status rodiny je dnes určován nejvyšším dosaženým statusem v rodině, nezávisle na pohlaví. Stále se zvětšující počet (relativně i absolutně) profesionálně činných žen má na jedné straně za následek podporu tendence k homogenitě podle ekonomické činnosti a na druhé straně značně komplikuje třídění

rodin tím, že rodiny jsou dnes např. ve srovnání s rodinami ještě z minulého století mnohem heterogennější. Tato heterogenost se projevuje zejména ve vzdělání, v povolání a v příslušnosti k různým odvětvím národního hospodářství (přístup ke vzdělání u mužů a žen, jejich rozdílné fyzické aj. schopnosti pro výkon povolání, feminizace některých odvětví, atd.).

Základní hlediska, podle kterých je možno určit homogenitu a heterogenitu rodin jsou: hospodářské postavení, složi-

tost práce, vzdělání, status, národnost, eventuálně povolání a příjem.

Podle těchto hledisek je možno sledovat mesalianci — míšení — v intragenerační a intergenerační mobilitě. Proces od homogenity k heterogenitě a naopak může totiž za určitých podmínek znamenat mobilitní pohyb jak ve směru nahoru, tak ve směru dolů. A právě v tomto smyslu bezprostředně souvisí s mobilitou a může proto být doplňujícím hlediskem v tomto výzkumu.

Poznámky ke zkoumání některých aspektů vertikální sociální diferenciaci a mobility z hlediska věku a generačních vztahů

FRANTIŠEK POVOLNÝ

Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy KU,
Praha

V řadě studií pracovního týmu bylo dostatečně zdůvodněno, že předmětem výzkumu jsou makrosociální mobilitní procesy a vývoj vertikální diferenciaci. Tak rozsáhle koncipovaný výzkum na reprezentativním vzorku soudobé populace ČSSR skýtá ojedinělou možnost provést analýzu bohatého empirického materiálu i z hlediska věku a některých aspektů generačních vztahů.

Výsledky přírodních a společenských věd vcelku (nikoliv ještě v detailech) již dostatečně prokázaly, že věk a věkové rozdíly náleží k nejdůležitějším aspektům lidského života. V každém věkovém stupni či období, jímž člověk během svého individuálního života prochází, zastává různé role ve vztahu k ostatním členům své společnosti. Životní cyklus jedince je tak základem životního cyklu ve smyslu sociálním. Faktor věku je tudíž v daném sociokulturním systému jedním z významných způsobů popisu šetřené populace, jedním z činitelů charakteristiky vazby, vzájemné činnosti lidí a přiřazování sociálních rolí. Lze jej proto pojímat jako proměnnou, jako signifikantní komponent sociální struktury [1]. Podotýkáme předem, že vztahy determinované biologickými faktory, vztahy mezi věkovými sociálními skupinami, případně mezi generacemi, nepovažujeme v žádném případě za vztahy dominantní, přitom však za vztahy natolik významné, aby jim byla věnována mnohem větší pozornost než tomu bylo dosud, zejména v marxistické literatuře [2].

Základem věkového rozvrstvení obyvatelstva je přirozený ontogenetický vývoj lidských jedinců. Podle věkových hranic, kterých dosáhly jednotlivé části populace, můžeme stanovit jednak *věkové skupiny* (ve smyslu věkových kategorií, jak se jich běžně používá ve statistice), jednak — a to bude mít pro naše šetření větší význam — *věkové sociální skupiny*, jež se vyznačují v důsledku biologicko-psychologických vlastností také výraznými specifickými sociálními znaky, které mají definovatelnou a významnou funkci v sociální struktuře společnosti [3].

Každému biologicky (přesněji řečeno fyziologicky a psychologicky) podmíněnému

stadiu v ontogenetickém vývoji jedince — tj. (kupř. podle základního dělení V. Příhody) [4] období a) generativního růstu — zahrnující dětství a mládí, b) relativní stabilizace — zahrnující období rané a pozdní dospělosti [5], c) regresivního stárnutí — odpovídá i zvláštní sociální postavení, zejména zvláštní postavení ve výrobním procesu, a také specifický odraz skutečnosti ve vědomí příslušníků té které věkové sociální skupiny. A to jsou výrazné sociální znaky, které nás musejí v sociologicky koncipovaném výzkumu eminentně zajímat z hlediska jak interpretace, tak validizace zjištěných dat týkajících se stratifikace i intragenerační mobility.

V našem výzkumu je přirozeně eliminováno období dětství. Všechna ostatní období životního cyklu člověka, počínaje mládím, v něm budou poměrně rovnoměrně zastoupena (i když nelze zcela vyloučit poněkud větší zastoupení věkové starších skupin populace). Budeme-li i nadále vycházet ze základního dělení podle V. Příhody, pak první stadium zahrnuje relativně velkou *věkovou sociální skupinu mládeže*, jejíž horní hranici můžeme ze sociologického hlediska stanovit do 25 let [6], spodní hranice je pak vymezena účely výzkumu, tj. především datem vstupu do zaměstnání. Z toho vyplývá, že výzkum této věkové sociální skupiny nám umožní podat určitou charakteristiku mladých lidí v obvykle psychologicky vyznačované periodě pozdní adolescence (18–21 let) a rané dospělosti (21–24 let). Alternativně bude zkoumána i skupina od vstupu do zaměstnání do 30 let [7].

Pro věkovou sociální skupinu mládeže je — nejstručněji řečeno — obecně charakteristická příprava na získání sociálního statusu dospělých, na začlenění do pracovního procesu, moment vlastního vstupu do zaměstnání, postupné osamostatňování, zakládání rodiny, počátek stabilizace. S každým z těchto momentů je spojena řada atributů, které se většinou vymykají možnostem tohoto výzkumu. U této věkové sociální skupiny je však reálné postihnout v hrubých rysech především její sociální postavení ve srovnání s ostatními věkovými skupinami minulými i současnými.

Druhé stadium, zahrnující v naší interpretaci nejpočetnější skupinu populace ohraničenou, zhruba intervalem 25 (resp. 30) až 60 let, obecně označovanou jako *skupinu dospělých v produktivním věku*, považujeme za účelné rozdělit do dvou podskupin: 30–45 let, 45–60 let. První podskupina zahrnuje

v podstatě období *rané dospělosti* (podle termínu V. Lamsera) a je běžně označována — dosti vágním termínem — jako střední generace. Jde o období, v němž se buď splňují nebo nesplňují různé životní aspirace jedince, dochází ještě k řadě změn (sňatek, rozvod, změna povolání, změna bydliště aj.), ale u značné části příslušníků této skupiny již převažuje tendence k stabilizaci. Horní hranice této skupiny je přirozeně rovněž diskutabilní, je stanovena pouze pracovní. Předpokládáme, že významným momentem je zde oddělování dětí od rodičů; v tomto období dochází k vyvrcholení křivky životního cyklu, u řady profesí se dá mluvit o nejproduktivnějším období apod. Druhou skupinu lze pak označit jako starší generaci, tj. období *pozdní dospělosti*. Jde v podstatě o skupinu biopsychicky i sociálně relativně nejstabilnější, převážně sociálně integrovanou, s bohatými životními zkušenostmi. Značná část jejích příslušníků vykazuje tendenci udržet získané sociální či sociálně ekonomické a politické pozice. V této skupině se již můžeme setkat s prvními příznaky stárnutí a v důsledku toho s poklesem pracovní výkonnosti, zejména ke konci intervalu. Horní hranici této podskupiny ohraničujeme právně daným datem odchodu do důchodu.

Třetí stadium, počínající 61. rokem věku, zahrnuje sociální věkovou skupinu, kterou můžeme označit jako *seniorní*. Většina jejích příslušníků již ztrácí plný sociální status tím, že se vyčleňuje z pracovního procesu.

Teprve vlastní výsledky výzkumu ukáží, nakolik více nebo méně apriorně stanovené hranice mezi jednotlivými věkovými sociálními skupinami bude třeba korigovat, byť i jen z hledisek, která určují obsah výzkumu a o nichž se zmíníme na závěr stati.

Vedle věkových skupin budou ve výzkumu sledovány i vztahy generací. Část generační problematiky je zachycována rozdělením zjišťovaných údajů na soubory hlav domácností, jejich otců a prvorozených synů, resp. manželek a dcer, tedy ve vztahu k „*přirozeným*“ generacím. Dá se očekávat, že toto rozlišení bude zajímavé nejen z hlediska mobility, ale i z hlediska aktuální vertikální diference k jednotlivým datům.

Na rozdíl od pojmu přirozené generace chápeme pojem „*historické generace*“, resp. *generace v historickém smyslu*, jako relativně velkou skupinu lidí, která vstupuje do společenského dění v určitém historickém období, má tudíž relativně stejný základ obecných a zpravidla elementárních životních (tj. sociálních) zkušeností, které její příslušníci získávají především v období formativních let, tj. přibližně mezi 15. a 25. rokem. Předpokládáme, že existuje značný rozdíl v tom,

jak si příslušníci různých věkových skupin osvojují v daném historickém období relativně shodné společenské prožitky a pocity, jak si vytvářejí relativně shodné společné zájmy, způsob života atp. Předpokládáme, že tento proces není sice u příslušníků věkově starších sociálních skupin zastaven, je však daleko více zprostředkovan životními zkušenostmi, sociálním postavením a odpovídajícími sociálními rolemi, není již tak bezprostřední a intenzivní jako u příslušníků sociální věkové skupiny mládeže.

Vedle obecných zvláštností biopsychických a sociálních, jimiž se vyznačují a navzájem liší jednotlivé sociální věkové skupiny a které jsou v rámci daného sociokulturního systému univerzální, jsou pro vytváření historických generací určující mnohem obtížněji postižitelné *specifické zvláštnosti, podmíněné specifickou historickou situací*, a tudíž jedinečné a neopakovatelné. Mohou být více či méně výrazné podle toho, jakými znaky se vyznačuje daný historický proces.

Necháme-li stranou problematiku „*přirozených generací*“, v níž kritérium věku figuruje odvozeně, nepřímě, proponujeme v našem výzkumu použití klasifikačního kritéria věku ve dvou rovinách:

- a) k zajištění totožnosti a rozdílnosti mezi jednotlivými věkovými sociálními skupinami v rámci každé ze tří generací (respondentů, jejich otců, a synů, manželek a dcer) (nejhlouběji u respondentů), popř. k určitým datům pro „*sečtené soubory*“ několika osob;
- b) k analýze a srovnání generací v historickém smyslu, což se metodicky bude rovněž opírat o analýzu věkových skupin vstupujících ke zvoleným historickým datům (1929, 1937, 1946, 1952, 1960, 1967) do společenského dění, tj. dosahujících počátku mentálního dospívání a tím i širší sociální aktivity a určitého přelomu v procesu socializace, tj. počátku bezprostředního začleňování do společnosti (15 let), vstupujících do zaměstnání a posléze uzavírajících sňatek.

Postižení obou těchto rovin předpokládá zvolení vhodného postupu.

Za nejdůležitější považujeme určit správnou *kategorizaci*. Každá z obou rovin analýzy vyžaduje volit jiný typ kategorizace. Při analýze „*věkových sociálních skupin*“ pra-

cujeme s individuálním časem. Zde plánujeme použití dvou způsobů kategorizace současně. První z nich je založen na pravidelných intervalech po 10 letech, počínaje rokem 1942 u dat narození. Uvedený rok je spodní hranicí prvního intervalu, zachycující nejmladší věkovou sociální skupinu do 25 let. Tomu odpovídá kategorizace dat vstupu do zaměstnání a sňatku, jež má rovněž pravidelné intervaly po 10 letech; první interval je ohraničen lety 1958–1967, což je období, v němž příslušníci nejmladší sledované věkové skupiny vstupují do zaměstnání a začínají zakládat vlastní rodinu. Výhoda tohoto způsobu kategorizace spočívá v tom, že umožňuje provést pravidelné rozložení celého souboru k provedení různých srovnání, pomocí dalších kombinací vydělit a odlišit jednotlivé sociální věkové skupiny, umožňuje provést i statistickou optimalizaci. K přímému rozložení souboru podle apriorně stanovených a předpokládaných hranic sociálních věkových skupin je zároveň možno použít hrubší kategorizace s nepravidelnými intervaly: první interval by zahrnoval skupinu do 25 let (resp. 30), druhý skupinu od 26 (resp. 30) do 45 let, třetí skupinu od 46 do 60 let, čtvrtý skupinu seniorní.

Na jiném principu je založena kategorizace pro analýzu historických generací. Princip spočívá v kombinaci individuálního času s časem historickým. Nepravidelné intervaly jsou dány vzdáleností základních historických dat — mezníků používaných v šetření. Zde začínáme u dat narození rokem 1952 a od každého historického data odpočítáváme 15 let, tj. od počátku mentálního dospívání a vlastního začleňování do společnosti a společenských aktivit.

Např. I. kategorie: narození v r. 1952 a mladší; II. kategorie: narození v letech 1945 až 1951; III. kategorie: narození v letech 1937–1944 atd.

Obdobně postupujeme u kategorizace dat vstupu do zaměstnání a sňatku, ovšem s tím, že začneme přímo rokem 1967 a postupujeme směrem do minulosti, kupř. I. kategorie: 1961–1967; II. kategorie: 1953–1960; III. kategorie: 1947–1950 atd.

Uvažuje se rovněž o kategorizaci pro tři velké historické generace.

Poznátky předvýzkumu dovolují vymezit okruhy otázek, u kterých je zvláště významné provést analýzu z hlediska věku a srovnání generací. V této stati je možno provést jen zběžný výčet okruhu otázek, které považujeme za relevantní. Půjde o zjišťování souvislostí věku a generační příslušnosti zejména s ukazateli sociálního statusu, složitosti práce, vzdělání, životní úrovně a životního stylu, podílu na řízení, sociální interakce, mobility, a konečně s vyjádřenými názory a postoji.

Z tohoto výčtu zůstávají zatím nejmeně jasné otázky spojené se sociální interakcí,

které v předvýzkumu neukázaly předpokládaný stupeň diferenciací. Z výčtu je také patrné, že jsou v něm pochopitelně minimálně zastoupeny takové okruhy otázek, které by umožnily hlubší pohled na některé převážně subjektivní aspekty věkových a generačních vztahů. Tím je ovšem také dáno i omezení analýzy věkových a generačních vztahů a souvislostí. Nicméně jsme přesvědčeni o tom, že i zpracování výše naznačených okruhů otázek bude určitým přínosem — jednak tím, že „zmapuje terén“, jednak tím, že umožní přesnější formulaci problémů, které bude nutno z naznačených věkových a generačních hledisek detailněji zkoumat.

Poznámky

[1] viz E. Faris: *Handbook of Modern Sociology*. Jsou zde podrobně popsány práce řady sociologů a psychologů, shrnuté pod společným názvem *Life Course and Social Structure*. Viz též práci S. N. Eisenstadt: *Věkové skupiny a sociální struktura*, publikovanou ve sborníku *Jugend in der modernen Gesellschaft*, 1965.

[2] Plně se zotožňuji s J. Jandou, který v článku *Mládež jako věková sociální skupina a jako generace*, *Sociologický časopis* 1965, č. 5, str. 537, mj. správně poukázal na donedávna převažující zjednodušený výklad materialistického pojetí společnosti, který zanedbává existenci a sociální funkci těch společenských stupňů, které se nevytvářejí na základě výrobních vztahů.

[3] Podrobnější výklad a popis věkových sociálních skupin, zejména z hlediska mládeže, viz stať D. Cahové *K významu věkové sociálních skupin a generačních vztahů v sociální struktuře společnosti*, která vyšla ve sborníku *Sociální struktura socialistické společnosti*, 1967, str. 584 a následující, jejíž výklad akceptuji. V podobném smyslu se zabývá těmito problémy výše citovaný článek J. Jandy.

[4] viz Václav Příhoda, *Ontogeneze lidské psychiky*, Praha 1963.

[5] Podle našeho názoru je záslužný pokus Václava Lamsera o periodizaci životního cyklu ze sociologického hlediska jen logickým pokračováním základního dělení V. Příhody. V jednotlivých periodách: a) dětství, b) mládí, c) raná dospělost, d) pozdní dospělost, e) stáří považují za zvláště významné rozdělení období dospělosti na ranou a pozdní dospělost, což jako funkční a účelné bude pravděpodobně alespoň do jisté míry ověřeno i výsledky našeho výzkumu. Viz V. Lamser, *Otázky životního cyklu člověka*, *Demografie*, roč. 7, č. 1/1965, str. 24–26.

[6] Vymezení horní hranice do 25 let má do značné míry arbitrární charakter, neboť jsou velmi dobře známy spory mezi sociology o tom, kam až tuto hranici v moderní

společnosti posunout. Tyto úvahy varíují od 21 až do 30 let i výše. U nás se kupř. F. Kahuda přiklání ke hranici 30 let, podobně i J. a K. Máchovi (viz *Seminář o problémech výzkumu osobnosti vysokoškolského studenta*, 1965, str. 22). Při stanovení této hranice vycházíme pracovně z předpokladu, že přibližně v období kolem 25 let dosahuje v našich podmínkách podstatná část naší mládeže

dospělosti v sociologickém smyslu, to znamená, že v podstatě ukončuje proces společensko-ekonomického osamostatňování. Částečně může být toto tvrzení ověřeno nebo vyvráceno tímto výzkumem.

[7] Vhodnější by asi byla hranice 17—18 let, jež by se však u větší části zkoumané populace příliš blížila období vstupu do zaměstnání.

Geograficko-územní hlediska sociální a socioprofesionální stratifikace, struktury a mobility

ALOIS ANDERLE

TERPLAN-Státní ústav pro územní plánování, Praha

Veškeré sociální jevy a procesy mají svou významnou a integrující prostorovou, teritoriálně geografickou stránku. Bez dostatečného přihlédnutí k ní nemohou být plně postiženy a pochopeny.

V dlouhodobém historickém vývoji vznikly mezi jednotlivými částmi naší země (oblastmi) velmi výrazné rozdíly co do úrovně a struktury hospodářství i co do struktury osídlení. Je známo, že rozdíly mezi stupněm rozvoje ekonomiky a mezi její strukturou v jednotlivých oblastech (související nejen s přírodními podmínkami, nýbrž i s úrovní rozvoje výrobních sil, s rozvojem společenského zřízení apod.) se promítají i do rozdílů ve využití zdrojů práce schopného obyvatelstva, do oblastně rozdílné socioprofesionální skladby populace, do rozdílů v životní úrovni obyvatel oblastí, do oblastních rozdílů v bydlení, v životním prostředí, v kulturní úrovni, ve vztazích mezi lidmi (sousedství apod.), ve vztazích k obci, v hierarchii životních hodnot, v životních zvyklostech a vůbec ve stylu života. Tyto rozdílnosti mají velmi široké souvislosti, jejichž podstatu se zatím nepodařilo plně osvětlit; promítají se v řadě demografických jevů, jako např. v natalitě, mortalitě, velikostní struktuře domácností a rodin, rozvodovosti, míře migrace, věkové struktuře populace apod. Uvnitř této oblastní diferenciace pak ještě můžeme pozorovat další odstupňování — zásadní v obecné dichotomii měst a venkova (někdejší „protiklad mezi městem a venkovem“), jemnější mezi kategoriemi sídlišť (samoty, malé a velké vesnice, malá, střední a velká města, velkoměsta, obce se speciálními funkcemi, jako např. lázeňské obce, „noclehárny velkých měst“ apod.). Od roku 1945 se podařilo některé z těchto rozdílů značně zmírnit, nikoliv však zcela odstranit.

Ze zmíněných objektivních rozdílů mezi oblastmi je možné pokládat za základní rozdíly ve stupni ekonomického rozvoje (odrážející se v rozdílech ve stupni využití zdrojů pracovních sil), rozdíly ve struktuře ekonomiky a s tím související rozdíly ve struktuře zaměstnanosti obyvatelstva. Důsledkem těchto rozdílů jsou existující teritoriálně geografické (oblastní) rozdíly co do množství, struktury a kvality pracovních příležitostí.

Lze vyslovit premisu, že teritoriálně geografické rozdíly co do množství, struk-

tury a kvality pracovních příležitostí, odrážející se v rozdílné poptávce po pracovních silách, mají značný — snad až podstatný — vliv na oblastní diferenciaci co do sociální stratifikace a socioprofesionální struktury, jakož i co do sociální a sociálně profesionální mobility obyvatelstva.

V územích (oblastech) s vysoce rozvinutým a mnohostranným hospodářstvím (zejména v průmyslových aglomeracích a ve velkých sídelních uzlech) jsou dány předpoklady pro početně významnou existenci všech či alespoň většiny celostátně se vyskytujících sociálních strat a socioprofesionálních skupin, i když jejich vzájemné proporce zřejmě nebudou vždy stejné nebo aspoň obdobné. V územích s nízkým rozvojem ekonomiky či s hospodářstvím převážně jednostranně zaměřeným tyto předpoklady — obecně řečeno — dány nejsou.

To bude platit analogicky i pro sociální mobilitu. Čím rozvinutější a mnohostrannější je ekonomika určitého území (oblasti), tím větší zde existují předpoklady pro mobilitu sociální a sociálně profesionální: tím snažší a pravděpodobnější budou přechody mezi jednotlivými straty a profesemi, a to nejen u jednotlivců jedné generace, nýbrž i intergeneračně.

Územní mobilitu obyvatelstva je možno pokládat za jakýsi „územní most“, který do jisté míry překleneje geograficko-teritoriální disproporce mezi historicky vzniklou inkongruencí — mezi rozmístěním pracovních příležitostí (pracovišť) a rozmístěním obyvatelstva (tj. i rozmístěním jeho stálých, trvalých bydlíšť). Územní mobilita obyvatelstva — ať už jde o trvalou změnu bydliště čili migraci, nebo o pravidelný, kyvadlový pohyb mezi bydlíštěm a pracovištěm většinou se 24hodinovou amplitudou (dojíždka do zaměstnání) — umožňuje překonat nedostatek místních pracovních příležitostí nejen pro daného jednotlivce, ale i intergeneračně.

Umožňuje tak změnu statusu a povolání i tehdy, jestliže nedostatek pracovních příležitostí v místě bydliště či v jeho bezprostředním okolí podobné změny znesnadňuje nebo dokonce znemožňuje.

Územní mobilita má vztah k vertikální socioprofesionální (intergenerační) mobilitě též v tom směru, že umožňuje profesionální výcvik (školy, učební poměry) mimo místo dosavadního bydliště (a zároveň mimo místo místních pracovních příležitostí). Takto instrumentálně má všechny tři hlavní podoby územní mobility starší generace: migrace, přechodného pobytu (např. internáty) i dojížděky do škol a učebních míst.

Přitom všem se zdá, že primární — aspoň v rámci velkých územních dimenzí — je otázka pracovních příležitostí. Svědčí o tom řada skutečností. Tak např. trvalé dálkové mezioblastní přesuny pracovních sil stále zdaleka neodpovídají disproporcím mezi rozmístěním pracovních příležitostí a pracovních zdrojů a mají spíše klesající tendenci (konkrétně ve vztahu české kraje — Slovensko). O podobných problémech svědčí obtížnost řešení otázek rozmísťování patnáctiletého dorostu ze škol na Slovensku. Naproti tomu o překonatelnosti brzdicího vlivu nedostatku pracovních příležitostí na socioprofesionální mobilitu při menších územních dimenzích svědčí řada skutečností: smíšený ekonomický charakter obyvatelstva i nejmenších vesnických sídlišť (která jsou prakticky téměř bez nezemědělských pracovních příležitostí), vysoká a stále se zvyšující dojížděka do zaměstnání, do škol, do učebních míst apod.

Velmi závažným momentem jsou otázky bydlení a širšího životního prostředí. Tak např. je evidentní, že existující bytová tíseň je činitelem, který objektivně často znemožňuje změnu povolání (resp. zlepšení statusu), je-li spojena s nutností stěhování. Naproti tomu vlastnictví rodinného domku, zvyk na dosavadní prostředí a jeho přednosti, místně vázané zaměstnání ostatních členů rodiny apod. odrážejí někdy i od jinak výhodné změny povolání, bylo-li by nutné se stěhovat, a to i tehdy, bylo-li by náhradní ubytování zajištěno.

Obecně je možno konstatovat, že k charakteristickým znakům moderní, hospodářsky vysoce rozvinuté společnosti nepatří dnes jenom zvýšená mobilita sociální a socioprofesionální, nýbrž i zvýšená a vystupňovaná mobilita územní.

Kdysi bylo běžné, že lidé jen málokdy měnili svůj status a povolání; běžné bylo i dědění povolání, často v celém řetězci generací. Také územní mobilita byla nízká. S výjimkou zlomových epoch (např. první industrializace českých zemí apod.) se lidé jen málo stěhovali a dojížděka do práce byla omezená a relativně nízká. V moderní době dochází zhusta k tomu, že člověk mění své sociální stratum i povolání někdy i několikrát za svůj ekonomicky aktivní život, často se za svým povoláním stěhuje, hromadně a na velké vzdálenosti za prací denně dojíždí; intergenerační kontinuita statusu i povolání je podstatně narušena a významnou roli v tom hraje i mobilita územní.

Značný význam teritoriálních dimenzí v problematice sociální stratifikace a socioprofesionální struktury, jakož i v otázkách sociální a socioprofesionální mobility lidí, vyžaduje tedy nezbytně věnovat v daném šetření velkou pozornost jejich sledování.

Vedle celkem jasných aspektů velikosti obce bydliště, odlišení českých zemí a Slovenska, zachycení specifické problematiky krajů a Prahy, a vydělení zvláštní skupiny dojíždějících do zaměstnání (všechny tyto aspekty jsou v šetření dostatečně sledovány) půjde zejména o vhodnou kategorizaci okresů. Není možné při ní vycházet z pouhých empirických zkušeností o sociálně ekonomické povaze jednotlivých území, nýbrž ze syntetické, objektivně podložené klasifikace a typologie okresů. Jelikož dosavadní pokusy o ekonomickou klasifikaci okresů ČSSR danému účelu nevyhovují (zejména proto, že jejich objektem je charakter ekonomiky okresů, nikoli povaha jejich zaměstnanosti, resp. ekonomické aktivity), doporučuje se použít nové ekonomické klasifikace a typologie.

Se zřetelem k tomu, že je zapotřebí přihlížet jak k hlediskům kvantitativním (k úrovni zaměstnanosti), tak i k aspektům kvalitativním (ke struktuře zaměstnanosti), doporučuje se použít třídění dvojstupňového. Znamená to nejprve vytrdit okresy do tří tříd podle intenzity zaměstnanosti (procenta ekonomicky aktivního obyvatelstva). Tím se nám vytvoří tři základní třídy okresů:

Okresy

- s nižší zaměstnaností obyvatelstva,
- se střední zaměstnaností obyvatelstva,
- s vysokou zaměstnaností obyvatelstva.

Při třídění druhého stupně se člení každá ze tří základních tříd okresů na tři podtřídy pomocí ukazatele základní odvětvové struktury pracujících (vyjadřujícího poměr zaměstnanosti základních odvětví materiální výroby, tj. průmyslu a zemědělství). Tím v každé základní třídě vznikají vždy tři podtřídy okresů:

Okresy

- zemědělské povahy,
- smíšené zemědělsko-průmyslové (resp. průmyslově zemědělské) povahy,
- průmyslové povahy.

Okresy ČSSR se tak roztrídí podle úrovně a struktury zaměstnanosti celkem do těchto devíti tříd:

Označený typ okresu	Třída okresů podle intenzity zaměstnanosti bydličního obyvatelstva	Podtřída okresů podle základní odvětvové struktury pracujících
I. II. III.	Okresy s nižší zaměstnaností obyvatelstva	zemědělské povahy smíšené povahy průmyslové povahy
IV. V. VI.	Okresy se střední zaměstnaností obyvatelstva	zemědělské povahy smíšené povahy průmyslové povahy
VII. VIII. IX.	Okresy s vysokou zaměstnaností obyvatelstva	zemědělské povahy smíšené povahy průmyslové povahy

Výběr zpravodajů pro výzkum sociální diferenciac a mobility

JOSEF VYTLAČIL

Státní statistický úřad, Praha

Výběr zpravodajů pro výzkum sociální diferenciac a mobility obyvatelstva byl proveden z materiálu mikrocensu 1966.

Tehdejší výběr byl proveden náhodným způsobem ve dvou stupních. V prvním stupni byla zvolena obec za výběrovou jednotku prvního stupně. Před provedením výběru byly všechny obce rozděleny do pěti velikostních skupin a v nich byly vybírány obce s pravděpodobností úměrnou počtu jejich obyvatel. Výběr obcí byl proveden ve Státním statistickém úřadě. Druhý stupeň výběru, výběr bytů a domů prováděla jednotlivá okresní oddělení. Pro každou vybranou obec byl sestaven seznam obytných domů, a to na základě materiálu ze sčítání lidu 1961 (popis sčítacích obvodů), prověřeného a doplněného o novou výstavbu v příslušných orgánech národních výborů. Výběrovou jednotkou druhého stupně byl obytný dům.

seznamu byly byty seřazeny v určitém pořadí, takže se snadno mohlo určit, který byt byl první, druhý, třetí atd., a mohlo se přistoupit k určení (u domů, kde byly dva a více bytů) pořadí bytu, který má být zahrnut do šetření. K určení tohoto pořadí bylo použito zvlášť k tomuto účelu sestavených tabulek náhodných čísel pro výběr bytů. V takto vybraných domácnostech bylo provedeno vlastní šetření.

Archivovaný základní materiál mikrocensu 1960 je podkladem pro výběr zpravodajů pro šetření sociální diferenciac a mobility. Po zvážení všech možností byl stanoven rozsah výběru na 50% rozsahu makrocensu, tj. z celkového počtu 36 880 domácností vyšetřených z mikrocensu bude do šetření sociální diferenciac a mobility zahrnuto 18 440 zpravodajů.

Při výběru pro mikrocensus se předpoklá-

Velikostní skupina	Počet obyvatel	Počet vybraných obcí	Počet vybraných bytů v jedné obci	Celkem
I	do 999	989	10	1 890
II	1 000— 4 999	459	25	11 475
III	5 000— 9 999	67	50	3 350
IV	10 000—49 999	58	100	5 800
V	50 000 a více	39*)	200	7 800
Celkem	—	—	—	38 315

*) Obce nad 50 000 byly rozděleny na čtvrti a byly vybrány jednotlivé čtvrti.

Ve vybrané obci byl sestaven seznam obytných domů a mechanickým způsobem pomocí výběrového intervalu byl vybrán stanovený počet domů pro příslušnou velikostní skupinu obcí (10 pro první velikostní skupinu, atd.). Počáteční číslo, od kterého se počítal interval, bylo zvoleno pro každou obec náhodně z tabulek náhodných čísel. Interval sám byl vypočten jako podíl počtu obytných domů v obci a počtu bytů, který měl být v obci vybrán.

Ve vybraném domě byl vybrán vždy jen jeden byt. Když bylo stanoveno, které domy budou vybrány, zjistil se počet bytů ve vybraných domech a určilo se pořadí bytů v domě. K tomu byl vyžádán od vlastníka domu, správce domu, domovního důvěrníka, domovní správy apod. seznam bytů. V tomto

dalo, že na celkové rozložení domácností podle peněžních příjmů nebude mít podstatný vliv bydlení v rodinném nebo obytném domě. Proto ve výběru rodinný domek či obytný dům měly stejnou váhu (v každém se vybíral jen jeden byt). Aby však výsledky šetření sociální diferenciac nebyly tímto nepříznivě ovlivněny, provede se výběr pro každou velikostní skupinu obcí zvlášť a ve skupině bude přihlédnuto k poměru rodinných domků a obytných domů.

Pro každou velikostní skupinu obce je zjištěn podíl rodinných domků a obytných domů, takže platí výraz

$$a_i + b_i = 100, \quad \text{kde } i = 1 \text{ až } 5,$$

a a_i je podíl rodinných domků a b_i podíl obytných domů v příslušné skupině.

Tento výraz zároveň určuje, kolik má být vybráno bytů v jednotlivé oblasti z rodinných domků, resp. obytných domů (poloviční počet bytů ve skupině rozdělíme podle tohoto poměru). Dělíme-li tímto stanoveným počtem celkový počet rodinných domků (obytných domů), dostáváme interval pro výběr. Počátek výběru v rozmezí od 0 do výše intervalů bude opět zvolen podle tabulek náhodných čísel.

Tímto způsobem se zajistí, aby poměr bytů v rodinných domech a bytů v obytných domech odpovídal skutečnosti.

Výběrovou jednotkou je byt, tj. bytová domácnost. Ve výzkumu odpovídá na otázky hlava rodiny. V některých případech mohou ve vybraném bytě bydlet dvě rodiny (např. staří a mladí manželé). V takovém případě bude přímo určeno v SSÚ (opět na podkladě náhodnosti), který manžel má být hlavním respondentem. Tak se zabrání tomu, aby tazatelé neměli tendenci volit jen starší nebo

jen mladší rodinu jako hlavního zpravodaje, apod.

Celý výběr bude proveden jako výběr zcela náhodný, takže bude možno při zpracování a hodnocení výsledků použít metod matematické statistiky. Vlastní výběr bude proveden jednotně z děroštitkového materiálu přímo v SSÚ, bude tudíž vyloučen vliv tazatelů na výběr.

Okresní oddělení SSÚ dostanou již seznam vybraných domácností, k němuž budou připojeny sčítací archy, jež byly za vybrané domácnosti vyplněny v mikrocensu. Než navštíví vybranou domácnost, může se tazatel z tohoto materiálu informovat o složení domácností. Pokud ve vybraném bytě bydlí jiná domácnost — během dvou let od provedení mikrocensu mohly nastat změny —, bude tato domácnost zahrnuta do šetření. Jestliže byl vybraný byt zrušen, vezme tazatel jako náhradní byt následující v seznamu domácností z mikrocensu 1966.

Výsledky předvýzkumu a oponentury projektu šetření

PAVEL MACHONIN
BOHUMIL JUNGSMANN

Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy KU,
Praha

JIRÍ LINHART

Fakulta všeobecného lékařství KU, Praha

V době od ledna do počátku června byl v návaznosti na několik dílčích sond připraven, proveden, zpracován, v hlavních rysech interpretován a zhodnocen předvýzkum u 480 domácností. Jeho obsah se v podstatě blíží předpokládanému základnímu obsahu šetření.

Vzhledem k tomu, že předvýzkum nebyl proveden na reprezentativním vzorku a že byl předem vědomě limitován i dalšími okolnostmi: relativně nízkou početností souboru a tím malými četnostmi v některých kategoriích a statistickou nespolehlivostí řady tabulek (i když se rozložení četností věcně nezdají být nesprávná); v důsledku toho nemožností zpracovat třídění třetího stupně; redukcí některých operací předpokládaných pro vlastní výzkum (např. vypracování indexů mobilních drah a vůbec v oblasti mobility) z časových důvodů; stanovením některých kategorií prozatím intuitivním odhadem uvnitř týmu (což bude do vlastního šetření změněno), atd., nemohly být jeho výsledky hodnoceny zatím meritorně, nýbrž pouze formálně — metodologicky (z hlediska otázky, zda je možno uskutečnit naplánovaný výzkum jako smysluplný, a jak je možno jej nejlépe uskutečnit). V přípravě předvýzkumu došlo i k několika dílčím omylům, jež jsou zaznamenány a budou v šetření opraveny.

Přes všechna tato omezení předvýzkum až v nečekané míře prokázal, že základní koncepce šetření je nosná. Je zřejmé možno provést výzkum v navrhovaném komplexním a v některých bodech netradičním pojetí. Přinese velkou sumu závažných a nových informací. Zejména dobře se osvědčilo zavedení hlediska objektivní složitosti práce jako základního a jeho odlišení od profesionálního prestiže. Zdá se, že i nekonvenční přístup ke konstrukci účasti na řízení [(váha instituce x postavení v instituci) x moc z volby] je po určitém zjemnění a doplnění možný. Zajímavé a plodné postupy byly uplatněny v sondách ke způsobu života ve volném čase. Použitelné jsou i postupy měření preferencí v systému interakce (i když z objektivních důvodů tu asi výsledky nebudou nejvyhraněnější), a také postižení „obrazu společnosti“ je principiálně možné, i když s podstatnými úpravami. Nosné je rovněž spojení stratifikačního a mobilního šetření a spojení obecných pohledů s aspekty specifickými. Ukázalo se rovněž jako reálné použití syntetických indexů so-

ciálního statusu a zjišťování „shluků“ kolem typických vzorů statusu.

Třídění prvního stupně dávají smysluplné a interpretovatelné rozložení četnosti s řadou zajímavostí.

Třídění druhého stupně dávají ve velké většině rovněž smysluplné a z hlediska interpretace zajímavé výsledky.

Především je zajímavé, že při prvním zběžném pohledu koreluje — měřeno Spearmanovým koeficientem pořadové korelace — z činitelů syntetického sociálního statusu s jeho neváženým indexem výrazně nejsilněji vzdělání ($r_s = 0,800$) a složitost práce (0,797), pak účast na řízení (0,720), životní úroveň (0,698), výrazně slaběji způsob života (0,435).

Nejsilnější vzájemné korelace mají složitost práce a vzdělání; složitost práce a účast na řízení (výrazně nejsilnější); složitost práce a životní úroveň; vzdělání a účast na řízení; vzdělání a životní úroveň; účast na řízení a životní úroveň.

Slaběji korelují životní úroveň a životní sloh; složitost práce a životní sloh; vzdělání a životní sloh; účast na řízení a životní sloh.

Z tohoto hlediska vcelku nejsilnější vazby k ostatním činitelům má složitost práce, pak vzdělání, životní úroveň, účast na řízení a životní sloh.

Ze sledovaných převážně horizontálních diferenciací jsou se syntetickými indexy statusu nejsilněji sdruženy, tedy vnitřně nejsilněji diferencovány: velikost obce, hospodářské postavení (uspořádáno podle předpokládané složitosti práce), národnost, Čechy x Slovensko, hospodářské sektory a nakonec vlastnický sektor.

Jestliže se vezmou v úvahu všechny vzájemné vztahy ukazatelů vztahujících se k vertikální i k převážně horizontální diferenciaci, zjistí se toto pořadí „síly“ diferenciace: složitost práce, vzdělání, životní úroveň, účast na řízení, hospodářské postavení, národnost, Čechy x Slovensko, velikost obce, životní sloh, hospodářské sektory, vlastnický sektor.

Předběžným rozbořením svazku korelací tvořených proměnnými „složitost práce“, „vzdělání“, „životní úroveň“, „podíl na řízení“, „životní styl“ metodou faktorové analýzy se dospělo k těmto výsledkům:

a) Byly zjištěny celkem tři faktory, z nichž faktor I silně koreluje s příjmem, složitostí práce, vzděláním a podílem na moci, fak-

tor II silně koreluje se životním stylem. Faktor III se zatím nepodařilo interpretovat, což však není rozhodující, protože je poměrně malý. Faktor I se blíží pojmu „status“, faktor II pojmu „životní styl“.

b) Na základě metody základních komponentů lze tvrdit, že proměnná „složitosť práce“ vyčerpává zhruba 52,2 % celkové variance korelačních koeficientů, „životní styl“ 17,3 %, „podíl na řízení“ 15,4 %, „životní úroveň“ 10,6 % a „vzdělání“ 4,5 %. Lze tedy tvrdit, že „složitosť práce“ je nejsilnějším faktorem a že vysvětluje nejlépe dané korelace.

Všechny tyto výsledky je třeba chápat jako předběžné, identifikaci faktorů s proměnnými je třeba verifikovat prostřednictvím ortogonální rotace. Je však možno předpokládat, že na výsledcích se nebude již mnoho měnit, protože zhruba odpovídají požadavkům kladeným na prostou strukturu.

V předvýzkumu byla rovněž prověřována možnost šetření, zpracování a vyhodnocení údajů o socioprofesionální mobilitě. Předvýzkum dokázal, že všechny tři typy mobility, jež jsou v projektu uvažovány, tj. individuální vnitrogenerační mobilita (změny pracovních profesionální pozice v průběhu života dotazovaného), mezigenerační mobilita (rozdíl mezi pracovním profesionálním začleněním dotazovaného a jeho otce, popř. i ekonomicky činných dětí) a kolektivní „historická“ mobilita (změny pracovních profesionálního začlenění příslušníků dílčích souborů, které jsou vymezeny ekonomickou aktivitou ve dvou historicky významných momentech, např. 1937–1946), jsou zjistitelné a zpracovatelné, a to ve všech předpokládaných dimenzích (ekonomické postavení, obor zaměstnání, složitosť práce). Elementární formou zpracování údajů o mobilitě jsou mobilitní matrice. Při zpracování předvýzkumu se podařilo získat všech devět typů relevantních mobilitních matic. Na jejich základě lze — s jistou dávkou opatrnosti vzhledem k velmi malému vzorku — ověřit některé výroky o předpokládaném rozsahu mobilitních pohybů, formulované v teoretickém projektu. Vzhledem k malému vzorku a tedy i k malým četnostem v jednotlivých polích mobilitních matic nebylo možno provést analýzu mobilitních drah. Značné potíže při vyhodnocení působí kolísání vzorku, způsobené jednak tím, že „směrem dozadu“, tj. do minulosti, ale i „dopředu“ se vzorek zužuje (dotazovaní jsou před začátkem ekonomické aktivity, nebo se stávají ekonomicky neaktivními). Nejúplnější je vzorek k roku 1952.

Předvýzkum ukázal rovněž řadu problémů a otázek, jež jsou nyní řešeny:

Vysoká korelace váženého a neváženého statusu.

Do jaké míry jsou vysoké korelace jednotlivých činitelů statusu způsobeny „průnikem“ definic.

Co se zužováním zkoumané populace dozadu? Až kam je možno její charakteristiky chápat jako snímek minulých stavů společ-

nosti? V čem redukovat zjišťované údaje směrem dozadu?

Spolehlivost subjektivních údajů a možnost jejich kontroly (příjem, úroveň, bydlení).

Problém osob ekonomicky neaktivních, tudíž osob s neúplným statusem.

Problém výrazně odlišné kategorie zemědělského obyvatelstva.

Problém nedostatečně vnitřně diferencované kategorie zaměstnanců a kategorie svobodných povolání.

Nedostatečně diferencující indikátory životního slohu použité v předvýzkumu (kromě frekventovaných činností ve volném čase). Nedostatečně přesná a diferencující kategorizace bytu.

Složité problematika soustavy ukazatelů účasti na řízení a životní úrovně, z nichž poslední nedostatečně a hlavně velmi různorodě diferencují (viz zejména speciální problém ukazatelů u rolnictva). V obou případech jde o úpravu při zachování principu.

Zařazení praxe jako zkušenostní složky kvalifikace.

Nezbytnost odděleného menšího šetření prestiže a obrazu společnosti a jejich zpracování společně s údaji z velkého šetření o vybraných profesích. V této souvislosti doplnění údajů o názorech a postojích, včetně sebezařazení.

Otázka sjednocení s chystanou klasifikací povolání.

Úprava klasifikace teritoriálních aspektů, zejména s využitím typologie okresů. Zpracování materiálů zvláště pro kraje a jiné celky (Praha).

Speciální zpracování Slovensko x Čechy. Sledování homogenity a heterogenity rodin, popř. domácností. Přesnější instrukce pro klasifikaci spleťtých příbuzenských vztahů.

Úpravy kategorizací, popř. zadání tam, kde hrozí příliš malé četnosti a je to věcně zdůvodněno.

Značné problémy se ukázaly v organizaci výzkumu — kontrola tazatelů, kódovačů, dělba práce, organizace zpracování, včasné provádění prací strojní početní stanicí, atd.

Některé problémy — i když nečekaně malé — jsou i se sběrem dat. Bude třeba přesně zaznamenat a zpracovat nečetné případy odmítnutí odpovídat a neschopnosti odpovídat. Schopnost tazatelů byla předvýzkumem zhruba ověřena. Problémem je délka rozhovoru (průměr 70–90 minut). Nezbytná je řada technických zpřesnění referentského archu i instrukcí pro tazatele.

Vcelku bez obtíží řešili složité problémy kategorizace kódovači.

Mnohem více času potřebuje klidná a systematická příprava kategorizace a programu zpracování.

Závažnými problémy interpretace (a na ni navazujícího hodnocení) výsledků bude, podle jakých kritérií posuzovat rozpětí, tvar, konzistentnost statusu čili stratifikovanost vertikální diferenciace, otevřenost a uzavřenost strat, soulad či nesoulad objektivních a subjektivních ukazatelů, zjištěné tendence mobility atp. Velký důraz tu bude kladen na empirické komparace.

Seznam otázek záznamového archu šetření sociální diferenciacie a mobility obyvatelstva

1. Kraj
2. Okres
3. Obec

A. Údaje o hlavě domácnosti (dotazovaném)

4. V kterém roce jste se narodil?
 5. V jak velké obci jste se narodil? (Číslo podle schématu I.)
 6. Kde leží tato obec? 1. Čechy — Morava; 2. Slovensko; 3. jinde.
 7. S kolika sourozenci jste vyrůstal ve společné domácnosti?
 8. Jste prvorozený syn? 1. ano; 2. ne.
 9. Jaký je Váš rodinný stav? 1. svobodný; 2. ženatý; 3. rozvedený; 4. vdovec.
 10. Kolik máte dětí?
S kým z uvedených osob žijete ve společné domácnosti?
 11. Manželka: 1. ano 2. ne.
 12. Děti (s výjimkou uvedených sub 14) (počet).
 13. Starí rodiče nebo jejich rodiče (počet osob).
 14. Děti se svými manželkami a manžely (vašimi snachami a zeti) a dětmi (vašimi vnoučaty) nebo snachy, zetové a vnoučata sami o sobě (celkový počet osob).
 15. Jaké jste národnosti? 1. české; 2. slovenské; 3. německé; 4. polské; 5. maďarské; 6. ukrajinské; 7. cikánského původu; 8. jiné národnosti.
 16. Jakého nejvyššího všeobecného či odborného vzdělání jste dosáhl? (Číslo podle schématu II.)
 17. V kterém roce jste dosáhl nejvyššího stupně vzdělání?
 18. Dosáhl jste jej studiem při zaměstnání? 1. ne; 2. ano.
 19. V kterém roce jste začal soustavně samostatně pracovat, popřípadě vydělávat?
 20. V jak velké obci jste bydlel na počátku Vaší práce? (Číslo podle schématu I.)
 21. Kde leží tato obec? 1. Čechy — Morava; 2. Slovensko; 3. jinde.
 22. Jaké zaměstnání jste vykonával na počátku Vaší práce? *Uveďte co nejpřesnější označení!*
 23. Jaké jste měl hospodářské postavení na počátku Vaší práce? (Číslo podle schématu III.)
 24. V kterém hospodářském odvětví (podle charakteru organizace, jež Vás zaměstnávala) jste začal pracovat? (Číslo podle schématu IV.)
- 1929
25. V jak velké obci jste bydlel v roce 1929? (Číslo podle schématu I.)
 26. Kde leží tato obec? 1. Čechy — Morava; 2. Slovensko; 3. jinde.
 27. Jaké zaměstnání jste vykonával v roce 1929? *Uveďte co nejpřesnější označení!*
 28. Jaké hospodářské postavení jste měl v roce 1929? (Číslo podle schématu III.)

29. V kterém hospodářském odvětví jste pracoval v roce 1929? (Číslo podle schématu IV.)

30.—54. Blok otázek č. 25—29 se opakuje i pro léta 1937, 1943, 1946, 1952, 1960.

1967

55. V jak velké obci bydlíte v současné době? (Číslo podle schématu I.)
56. Kde leží tato obec? 1. Čechy — Morava; 2. Slovensko; 3. jinde.
57. Kolik let žijete v místě svého nynějšího bydliště? 1. Od narození; 2. více než 20 let; 3. více než 10 let; 4. více než 5 let; 5. méně než 5 let.
58. Dojždíte do zaměstnání z jiné obce? 1. Ano; 2. ne.
59. Jaké je vaše nynější zaměstnání? (*Uveďte co nejpřesnější!*)
60. Jak jste si zvolil povolání, které vykonáváte? 1. Sám podle vlastního uvážení; 2. náhodně; 3. pod tlakem vnějších okolností.
61. Jak jste spokojen s prací, kterou v současné době vykonáváte? 1. Jsem velmi spokojen; 2. jsem spokojen; 3. nejsem ani spokojen, ani nespokojen, tak napůl; 4. jsem nespokojen; 5. jsem velmi nespokojen.
62. Pracujete v oboru, pro nějž jste vyučen, nebo který souvisí s Vaším odborným vzděláním? 1. Ano; 2. ne; 3. nemám odborné vzdělání.
63. Jak dlouho vykonáváte své nynější povolání? 1. Více než 10 let; 2. 6—10 let; 3. 1—5 let; 4. méně než 1 rok.
64. Domníváte se, že máte možnost vykonávat práci odpovídající Vaší kvalifikaci? 1. Ano; 2. vykonávám práci, pro niž mám kvalifikaci; 3. nemám možnost vykonávat práci, pro niž mám kvalifikaci.
65. Jaké je Vaše současné hospodářské postavení? (Číslo podle schématu III.)
66. V kterém hospodářském odvětví (podle charakteru organizace, jež Vás zaměstnává) pracujete? (Číslo podle schématu IV.)
67. Jaký je přesný název organizace (podniku, závodu, ústavu, instituce), ve které pracujete?
68. Kolik má tato organizace, popř. její samostatná provozovna, v níž pracujete, zaměstnanců? 1. 5 001 a více; 2. 2 501 až 5 000; 3. 1 001—2 500; 4. 501—1 000; 5. 101—500; 6. do 100.
69. V kterém roce začal soustavně samostatně pracovat a vydělávat Váš nejstarší syn?
70. Jaké zaměstnání jste tehdy vykonával? *Uveďte co nejpřesnější označení!*
71. Jaké bylo Vaše tehdejší hospodářské postavení? (Číslo podle schématu III.)
72. V kterém hospodářském odvětví jste tehdy pracoval? (Číslo podle schématu IV.)
73. Jste vedoucím nebo zástupcem vedoucího organizace, v níž pracujete, nebo vedoucím její významné složky — např.

většího provozu, ústavu nebo organizačně vyčleněné součásti, apod.? 1. Ano; 2. ne.

74. Jestliže ne, máte alespoň jednoho podřízeného? 1. Ano, 2. ne.

75. Jste členem KSČ? 1. Ano; 2. ne.

76. Jestliže ano, od kdy? 1. Před květnem 1945; 2. před únorem 1948; 3. do roku 1960; 4. od roku 1960.

77. Jste členem voleného orgánu KSČ nebo jeho stálé komise? (Označte jen nejvyšší stupeň!) 1. V celostátním nebo ústředním měřítku; 2. v krajském nebo odvětvovém měřítku; 3. v okresním nebo podnikovém měřítku; 4. v místě nebo na pracovišti; 5. vůbec ne.

78. Jste členem voleného státního orgánu nebo jeho stálé komise (NV, soudu, NS, SNR apod.)? (Označte jen nejvyšší stupeň!) 1. V celostátním nebo ústředním měřítku; 2. v krajském měřítku; 3. v okresním měřítku; 4. v místě; 5. vůbec ne.

79. Jste členem voleného orgánu nebo jeho stálé komise ROH, ČSM nebo jiných politických stran? (Označte jen nejvyšší stupeň!) 1. V celostátním nebo ústředním měřítku; 2. v krajském nebo odvětvovém měřítku; 3. v okresním nebo podnikovém měřítku; 4. v místě nebo na pracovišti (závodě); 5. vůbec ne.

80. Kolik funkcí (dobrovolných či volených) ve Vaší organizaci (na závodě) nebo bezprostředně souvisejících s Vaší pracovní činností celkově zastáváte? 1. 5 a více; 2. 2—4; 3. 1; 4. 0.

81. Pokuste se v bodech ohodnotit Váš osobní vliv na řízení společnosti (na činnost jiných lidí), který máte na základě svého povolání, svých funkcí nebo jiných možností působení. 12 bodů by měli ti lidé, kteří mají největší vliv na řízení společnosti, 1 bod ti, kteří mají nejmenší vliv. Kolika body hodnotíte svůj vliv?

Do které příjmové kategorie (v Kčs) byste zařadil vlastní příjem (případně důchod)? Berte v úvahu čistý příjem (případně výši důchodu) za měsíc, kterého jste v posledním roce (nebo v roce 1960) průměrně dosahoval, tj. včetně prémie, přídavků na děti, vedlejších příjmů jakéhokoli druhu, honorářů, naturálních příjmů z družstva či záhumenku převedených odhadem na peněžitou sumu, apod.

1. přes 4 000	6. 1 501—1 750
2. 3 001—4 000	7. 1 251—1 500
3. 2 501—3 000	8. 1 001—1 250
4. 2 001—2 500	9. 751—1 000
5. 1 751—2 000	10. do 750

82. 1960

83. 1967

84. Jak jste spokojen s finančním ohodnocením Vaší práce? 1. Jsem velmi spokojen; 2. jsem spokojen; 3. nejsem ani

spokojen, ani nespokojen, tak napůl; 4. jsem nespokojen; 5. jsem velmi nespokojen.

85. Kolik příslušníků Vaší domácnosti, včetně Vás, má vlastní příjem jakéhokoli druhu (včetně důchodů)?

Odhadněte, prosím, čistý příjem Vaší rodiny v Kčs, připadající na hlavu. (Jde o souhrnný příjem všech členů rodiny, dělený počtem rodinných příslušníků, popř. vyživovaných příslušníků domácnosti.)

1. přes 1 400	6. 601—700
2. 1 201—1 400	7. 501—600
3. 1 001—1 200	8. 401—500
4. 801—1 000	9. 301—400
5. 701—800	10. do 300

86. 1960

87. 1967

88. Pokuste se porovnat, jak se vede dnes Vám a jak se průměrně vedlo Vaším rodičům. Domníváte se, že se Vám vede 1. rozhodně lépe; 2. spíše lépe; 3. asi tak stejně; 4. spíše hůře; 5. rozhodně hůře?

89. Představte si, jak byste žil asi tak před 30—40 lety, kdybyste vykonával (přibližně) stejné povolání jako dnes a měl stejné vzdělání jako dnes. Domníváte se, že by se Vám vedlo 1. rozhodně hůře než dnes; 2. spíše hůře; 3. asi tak stejně; 4. spíše lépe; 5. rozhodně lépe než dnes?

B. Údaje o manželce dotazovaného a jejím otci

90. V kterém roce jste se ženil?

91. V kterém roce se narodila Vaše manželka?

92. Jaké národnosti je Vaše manželka? 1. české; 2. slovenské; 3. německé; 4. polské; 5. maďarské; 6. ukrajinské; 7. cikánského původu; 8. jiné národnosti. Jakého nejvyššího všeobecného či odborného vzdělání dosáhla Vaše manželka a Váš tchán? (Číslo podle schématu II.)

93. Manželka

94. Tchán

95. Jaké zaměstnání v době sňatku vykonávala Vaše manželka? *Uveďte co nej přesnější označení!*

96. Jaké zaměstnání vykonává v současné době? *Uveďte co nej přesnější označení!*

97. Jaké zaměstnání vykonával v době sňatku Váš tchán? *Uveďte co nej přesnější označení!*

Jaké bylo hospodářské postavení Vaší manželky a Vašeho tchána (otce manželky) k uvedeným datům?

(Číslo podle schématu III. *Manželka v domácnosti nebo studující — označte 16!*)

98. Manželka v době sňatku

99. Manželka v současnosti

100. Tchán v době sňatku

101. Kam byste zařadil současný čistý měsíční příjem (případně důchod) Vaší manželky (včetně vedlejších příjmů?)

1. přes 4 000	6. 1 501—1 750
2. 3 001—4 000	7. 1 251—1 500
3. 2 501—3 000	8. 1 001—1 250
4. 2 001—2 500	9. 751—1 000
5. 1 751—2 000	10. do 750

C. Údaje o nejstarším synovi dotazovaného

102. V kterém roce se narodil Váš nejstarší syn?

103. Jakého nejvyššího všeobecného či odborného vzdělání dosáhl Váš nejstarší syn? (Číslo podle schématu II.)
Jaké zaměstnání vykonával Váš nejstarší syn k uvedeným datům? *Uveďte co nejpřesnější označení!*

104. Počátek jeho (synovy) práce

105. 1960

106. 1967

Jaké hospodářské postavení měl Váš nejstarší syn k uvedeným datům? (Číslo podle schématu III.)

107. V době počátku jeho (synovy) práce

108. 1960

109. 1967

V kterém hospodářském odvětví (podle charakteru organizace, jež ho zaměstnávala) pracoval Váš nejstarší syn k uvedeným datům? (Číslo podle schématu IV.)

110. V době počátku jeho (synovy) práce

111. 1960

112. 1967

D. Údaje o nejstarší dceři dotazovaného

113. V kterém roce se narodila Vaše nejstarší dcera?

114. Jakého nejvyššího všeobecného či odborného vzdělání dosáhl Vaše nejstarší dcera? (Číslo podle schématu II.)

115. Jaké zaměstnání vykonává Vaše nejstarší dcera v současné době? *Uveďte co nejpřesnější označení!*

116. Jaké je současné hospodářské postavení Vaší nejstarší dcery? (Číslo podle schématu III.)

E. Údaje o otci dotazovaného

117. V kterém roce se narodil Váš otec?

118. Jakého nejvyššího všeobecného či odborného vzdělání dosáhl Váš otec? (Číslo podle schématu II.)

119. V kterém (přibližně) roce začal soustavně samostatně pracovat a vydělávat Váš otec?

120. Jaké zaměstnání vykonával Váš otec na počátku své (otcovy) práce? *Uveďte co nejpřesnější označení!*

121. Jaké měl Váš otec na počátku své (otcovy) práce hospodářské postavení? (Číslo podle schématu III.)

122. V kterém hospodářském odvětví (podle charakteru organizace, jež jej zaměstnávala) začal Váš otec pracovat? (Číslo podle schématu IV.)

123.—137. Blok otázek č. 123—125 se opakuje i pro léta 1929, 1937, ~~1943~~, 1946, 1952, 1960

1967

138. Jaké zaměstnání vykonává Váš otec v současné době? *Uveďte co nejpřesnější označení!*

139. Jaké je současné hospodářské postavení Vašeho otce? (Číslo podle schématu III.)

140. V kterém hospodářském odvětví (podle charakteru organizace, jež ho zaměstnávala) pracuje Váš otec? (Číslo podle schématu IV.)

141. Jaké zaměstnání vykonával Váš otec v době počátku Vaší (tj. dotazovaného) práce? *Uveďte co nejpřesnější označení!*

142. Jaké bylo jeho (otcovo) tehdejší hospodářské postavení? (Číslo podle schématu IV.) \\\.

143. V kterém hospodářském odvětví tehdy Váš otec pracoval? (Číslo podle schématu IV.)

F. Údaje o domácnosti

Které z těchto předmětů vlastníte Vy nebo Vaše rodina v současné době, případně kterých z těchto předmětů pravidelně používáte ve své domácnosti nebo při rekreaci? 1. ano; 2. ne.

144. Lednička

145. Pračka

146. Zdímačka

147. Kuchyňský mixer

148. Vysavač

149. Šicí stroj

150. Kolo nebo moped

151. Motocykl nebo skútr

152. Auto

153. Motorový člun

154. Rodinný domek nebo vilka, případně vlastnictví části domu

155. Družstevní byt

156. Větší zahrada (přes 8 arů)

157. Rekreační chata

158. Úspory nad 10 000 Kčs

159. Telefon

160. Psací stroj

161. Gramofon

162. Rozsáhlejší diskotéka (více než 50 dlouhohrajících desek)

163. Magnetofon

164. Hudební skřín

165. Knihovna nad 100 svazků

166. Nákladný hudební nástroj (např. klavír, velká pianová harmonika)

167. Fotografický přístroj

168. Kanoé nebo kajak

169. Lyžařské vybavení

170. Vybavení pro táboření (např. stan, spací pytle, přívěsný obytný prostor)

171. Velmi dobré úplné vybavení bytu nábytkem

172. Sbírka starožitností, uměleckých předmětů apod.

173. Kolikrát jste byl během posledních tří let na dovolené v zahraničí? 1. 2× a více; 2. 1×; 3. vůbec ne

174. Jak jste strávil uplynulou dovolenou? 1. Návštěva zahraničí; 2. turistika jakéhokoli druhu, nebo pobyt v hotelu, na chatě apod.; 3. ostatní druhy trávení dovolené; 4. nevybral jsem si dovolenou, ani její část.

175. Navštívil jste během uplynulého roku alespoň jednou výstavu výtvarného umění (např. výstavu soch, obrazů, uměleckého skla atd.)? 1. Ano; 2. ne

176. Sledujete v různých časopisech kritiky, recenze a informační články o nových knihách, divadelních či filmových představeních, o výstavách apod.? 1. Ano, pravidelně; 2. ano, příležitostně; 3. vůbec ne.

Uveďte alespoň tři činnosti, kterým se věnujete nejčastěji ve svém volném čase (tj. po návratu z práce, po nákupech a po vykonání nutných domácích prací):

177.

178.

179.

180. Máte televizor? 1. Ano; 2. ne
Kolik máte rozhlasových přijímačů následujících druhů:

181. Sítový s VKV

182. Sítový bez VKV

183. Přenosný bateriový (tranzistor)

184. Rozhlas po drátě

Pravděpodobně máte několik svých osobních přátel, se kterými se stýkáte častěji než s ostatními známými. Mohl byste nám říci několik údajů o tom z nich, kterého pokládáte za nejbližšího? Neuvádějte prosím příbuzné!

185. Máte takového přítele? 1. Ano; 2. ne

186. Pracuje v tomtéž závodě (organizaci) jako Vy? 1. Ano; 2. ne

187. Bydlí 1. ve stejném domě jako Vy? 2. Ve stejné vesnici či městské čtvrti, ale nikoli v tomtéž domě? 3. Jinde?

188. Jaké je národnosti? 1. české; 2. slovenské; 3. německé; 4. polské; 5. maďarské; 6. ukrajinské; 7. cikánského původu; 8. jiné národnosti.

189. Jaké vykonává zaměstnání?

190. Jaké má nejvyšší vzdělání? 1. Vysokoškolské; 2. vyšší odborné nebo střední všeobecné; 3. nižší odborné; 4. vyučen a ukončené základní; 5. ukončené základní a nevyučen nebo vyučen a neukončené základní; 6. neukončené základní; 7. nevím, jaké má vzdělání

191. Jaký je přibližně jeho příjem?

1. přes 2 500	5. 1 251—1 500
2. 2 001—2 500	6. do 1 250
3. 1 751—2 000	7. nevím, jaký
4. 1 501—1 750	má příjem

Stýká se Vaše rodina pravidelně s rodinou některého Vašeho známého nebo přítele? Nevyplňujte, prosím, jde-li o rodinu Vašeho osobního přítele, o němž jste nám již několik údajů řekl, a neuvádějte rodiny Vašich příbuzných! Stýkáte-li se pravidelně s více rodinami, řekněte nám několik údajů o té z nich, s níž se stýkáte nejčastěji!

192. Stýkáte se s takovou rodinou? 1. Ano; 2. ne

193. Tato rodina bydlí 1. ve stejném domě jako Vy; 2. ve stejné vesnici či městské čtvrti, ale nikoli v tomtéž domě; 3. jinde

194. Jaké je zaměstnání hlavy této rodiny?

195. Pracuje v tomtéž závodě (organizaci) jako Vy? 1. Ano; 2. ne

196. Jaké je národnosti? 1. české; 2. slovenské; 3. německé; 4. polské; 5. maďarské; 6. ukrajinské; 7. cikánského původu; 8. jiné národnosti

197. Jaké má nejvyšší vzdělání? 1. Vysokoškolské; 2. vyšší odborné nebo střední všeobecné; 3. nižší odborné; 4. vyučen a ukončené základní; 5. ukončené základní a nevyučen nebo vyučen a neukončené základní; 6. neukončené základní; 7. nevím, jaké má vzdělání.

198. Jaký je přibližně jeho příjem?

1. přes 2 500
2. 2 001—2 500
3. 1 751—2 000
4. 1 501—1 750
5. 1 251—1 500
6. do 1 250
7. nevím, jaký má příjem

199. Pokud se v bodech ohodnotit celkové místo, které v naší společnosti Vy osobně zaujímáte, tedy své společenské postavení. 12 bodů by měli ti lidé, kteří mají nejlepší postavení ve společnosti, 1 bod ti lidé, jejichž společenské postavení je nejhorší. Kolika body hodnotíte své vlastní postavení?

G Vyplní tazatel po skončení rozhovoru

200. Zařaďte byt dotazovaného (na základě vlastního zjištění, pouze ve výjimečných případech na základě výpovědi dotazovaného) do následujících kategorií:

1. vlastní vila, prostorný rodinný domek nebo komfortně vybavený byt první kategorie s ústředním topením a plným příslušenstvím;
2. prostorný vybavený byt nebo rodinný domek s úplným příslušenstvím (voda + elektřina) bez ústředního topení;
3. byt se zavedenou elektřinou, vodou, se základním příslušenstvím v bytě (kloset), bez koupelny;
4. byt s vodou a záchodem mimo vlastní byt;
5. byty bez příslušenství, bez zavedené vody, hygienicky závadné;
6. nouzové ubytování, podnám, svobodárna, hromadná ubytovna, bydlení v maringotce, chatě apod.

201. Jak bylo zjišťování uskutečněno?

1. Informace byly získány normálním rozhovorem.
2. Dotazovaný nebyl schopen podat informace o některém z příslušníků své rodiny, poněvadž je neví.
3. Dotazovaný nebyl schopen podat informace pro kulturní či duševní zaostalost.

4. Dotazovaný nebyl schopen podat informace pro nemoc nebo pro stáří.
 5. Dotazovaný odmítl odpovídat.
 6. Zjišťování nemohlo být uskutečněno pro trvalou nepřítomnost dotazovaného.
 7. Zjišťování nemohlo být uskutečněno z jiných příčin.
202. Uveďte bližší okolnosti nebo důvody případů sub 2.—6., včetně výroků dotazovaných při odmítání odpovědi.
 U osob sub 3.—7. uveďte:
203. Rok narození
204. Národnost: 1. česká; 2. slovenská; 3. německá; 4. polská; 5. maďarská; 6. ukrajinská; 7. cikánského původu; 8. jiné národnosti
205. Zaměstnání
206. Jak proběhl rozhovor:
1. Za přítomnosti pouze tazatele a dotazovaného;
 2. za pasivní přítomnosti dalšího člena domácnosti;
 3. za pasivní přítomnosti cizí osoby;
 4. za aktivní účasti člena domácnosti;
 5. za aktivní účasti cizí osoby.

Příloha k záznamovému archu

SCHÉMA I

Velikost obce

1. Nad 100 000 obyvatel; 2. od 20 001 do 100 000 obyvatel; 3. od 5 001 do 20 000 obyvatel; 4. od 2 001 do 5 000 obyvatel; 5. od 1 001 do 2 000 obyvatel; 6. od 501 do 1 000 obyvatel; 7. do 500 obyvatel.

SCHÉMA III.

Hospodářské postavení

Dělník	zemědělský		1
	nezemědělský	vyučený	2
		zaškolený, zaučený	3
		nekvalifikovaný, pomocný	4
Zaměstnanec	odborný		5
	úředník a jiný (zřízenec apod.)		6
Družstevník	zemědělský	manuální	7
		nemanuální	8
	nezemědělský	manuální	9
		nemanuální	10
Svobodné povolání			11
Samostatný	bez námezdních sil	v zemědělství	12
		mimo zemědělství	13
	s námezdními silami	v zemědělství	14
		mimo zemědělství	15
Ekonomicky neaktivní			16

SCHÉMA IV

Hospodářské odvětví (podle charakteru zaměstnávající organizace

1 Zemědělství, lesnictví a rybářství; 2 hornictví a ostatní těžba surovin; 3. hutnictví, zpracování kovů, strojírenství a elektrotechnická výroba; 4. chemická a gumárenská výroba; 5. sklářství, výroba porcelánu, keramiky, textilní a oděvní výroba, zpracování

kůží a obuvnická výroba, zpracování dřeva a výroba nábytku, polygrafie a ostatní spotřební průmysl; 6. potravinářská výroba; 7. stavebnictví; 8. energetika; 9. doprava a spoje; 10. obchod, veřejné stravování, služby; 11. peněžnictví, pojišťovnictví; 12. zdravotnictví, sociální péče; 13. školství a osvěta, věda a výzkum, masové komunikace, umění; 14. veřejná správa, soudnictví, společenské organizace; 15. armáda, bezpečnost; 16. jiná odvětví.

Pavel Machonin, Bohumil Jungmann, Miloslav Petrušek, Zdeněk Šafář: **Sociological and Statistical Selective Research into the Vertical Social Differentiation and Mobility of the Czechoslovak Population**

The research, the basic phase of which (i. e. collecting the necessary data) took place at the end of the year 1967, is a part of broader sociological research work dealing with the same subject, and is carried on by a team of workers concentrated at the Institute of Marxism-Leninism for Higher Education attached to Charles University, Prague.

The planned investigation proceeds from general Marxist philosophic-historical premises concerning in particular the complex nature of society, its internal contradictions, its evolutionary dynamics (including the moment of progress as ultimately prevailing); from the dialectical tension of the objective and the subjective aspects of social processes; as well as from the premise that scientific cognition has the increasing ability of truly reflecting social reality.

The investigation simultaneously endeavours to utilize some of the rational elements included in the general theoretical and methodological approaches of the non-Marxist sociology. Its most important suggestions are based on structural-functionalistic traditions (both our own and foreign), the attitudes of which are criticized, re-interpreted and developed from the viewpoint of the above-mentioned Marxist premises.

Marxist philosophic-historical presumptions as well as non-Marxist experience are projected into some general theoretical sociological premises from which the investigation proceeds, without aiming at the verification of their validity in any essential way.

These premises deal with general concepts of the cultural and social systems referring to human personality, to vertical social differentiation, as well as to stratification and to vertical social mobility.

The vertical social differentiation is conceived as a differentiation of positions and functions of social groupings, statuses and roles, as well as of concrete individuals, according to characteristics that are measurable on a value scale using the criterion "higher and lower". It is necessary to distinguish relatively objective systems of values dictated by the above-mentioned set of criteria of analysis and evaluation of social systems, the more or less adequate comprehension of which science has always

been aiming at, and subjective systems of values by which social reality is reflected through the mediation of the members of the system.

The vertical differentiation arises and exists primarily within certain real partial social systems with a common "productive" function, i. e. the production of some type of cultural values. (In modern societies it is the working-occupational system, the political-organizational system, the system of living during leisure.)

In the working-occupational system the measure of the objective complexity of the given occupation (creativity, intellectual degree, autonomy and qualification) is taken as the basis of differentiation under the assumption that in the present industrial stage of the cultural evolution it roughly determines the degree of the social effectiveness of work and thus the objective value scale of work from the viewpoint of the actual and of the anticipated social evolution.

In studying the political system we have adhered to the traditional differentiation according to the share in power or decision-making.

The central status role in any existing system usually reveals certain attributes which may be of two kinds: either they form the precondition (source) for performing the role, or they are its consequence (most frequently a compensation).

Both types of attributes also produce partial macro- and microsystems ("preconditional" and "distributive") which derive from various actual "productive" systems and are, moreover, formed through the filter of the family-kinship system. These derived systems, too, are vertically differentiated. A typical system of this type is the system of education and qualification, the system of rewards, to a major degree also the way of life during leisure and secondarily the system of social prestige.

In our terminology what is meant by the internal social stratification of the given system is the vertical differentiation arising from a certain degree of status consistency (i. e. a rough conformity of the central status role and the most important attributes in the majority of members of the given system). The typical distribution of various partial statuses in one or the other stratum, i. e. the sum total of social profiles of individuals, characterizes the consistency of the stratum attributes and its concrete distinction from the ideal consistency, and hence a certain measure of the degree of objective stratification. In the present

research this problem appears in the form of "typical dislocation patterns of status indices".

An important problem studied in the present research is the relation of the "objective" vertical differentiation or stratification to the "subjective" differentiation (the relativity of this distinction must be born in mind). The research deals with the question of the relation of objective groupings according to the vertical differentiation of status roles, preconditions and compensations (eventually the ascertained strata) to the social prestige enjoyed by the respective groups of professions.

Thus we distinguish the prestige of an occupation from its objective complexity etc. for reasons of principle on the one hand, and, on the other hand, because we anticipate in Czechoslovakia a certain disproportion in these indices.

The aspect of prestige will be studied in a separate research, the findings of which, referring to the selected occupations, will be included in the main research later on. On the level of behaviour, the aspect of preferences in the system of informal interaction is studied. The consciousness of groupings or strata is studied in relation with the so-called "image of society".

The degree of correspondence between the "objective" and the "subjective" indices of status plays a decisive role in judging the "distinctness", "maturity", or, on the contrary, the degree of "decomposition" of stratification — in short, the extent of the subjective manifestation of objectively ascertained strata on the level of behaviour and consciousness. Contrary to some non-Marxist sociological concepts we do not use in this context the term "class" which is reserved for specific cases of objective stratification.

All the described notions relating to partial systems may, with a certain amount of caution, be applied on the level of the global society. Here, the most important problem is the harmony or the disharmony between the objective partial differentiation in real "productive" systems, especially in the working-occupational and political ones, i. e. the problem whether and to what extent the global society is stratified. The research further aims at finding out which of these two vertical differentiations is more important for the vertical differentiation (or stratification) of the global society, whether one of the two systems predominates to such an extent that its central role becomes the central role of the entire society and that the partial status involved in it becomes the generalized status of an all-social validity.

Obviously there may arise various combinations of characteristics of the vertical differentiation according to the size of the social span, the polar concentration, the dominance of one or the other real partial system and thus of the concrete criteria

of differentiation, harmony or disharmony of objective criteria (i. e. the degree of stratification of the society), harmony or disharmony of the principles of stratification and mechanisms of selection and subjective definiteness or indefiniteness of stratification (e. g. the "recognition" of the stratum, its awareness, exclusiveness, degree of organization) etc. These combinations are connected with a concrete historical interplay of various kind within the cultural, personal and social systems and they are, therefore, historically variable. They may be the result of processes of a gradual "maturation" or, on the contrary, the result of a "decomposition" of stratification, of a "levelling" or "de-levelling", or of a combination of transient stages in these processes.

The above-mentioned characteristics of the social position of man in our society are, however, not the only ones. It will therefore be necessary to find out concretely whether there are any aspects of the non-vertical social differentiation playing a more, an equally or a less significant role in determining the social position of an individual than do some vertical differentiations. These are, in particular, social differentiations conditioned by belonging to an occupational group or subgroup, to a branch of production or economic sector, to traditional class groupings, to some territorial or national group, to the male or female group, to various age-groups, to groups determined by the so-called class origin or by previous class membership, etc.

By social mobility we mean the shift of the individual (or of a grouping) from one position in a certain productive social macrosystem to another position in the same system and the resulting change in the role (function). The changes of status attributes are of interest as important correlates of mobility.

By vertical social mobility we understand the shift of individuals (groupings) among the positions (places) that may be thought of in terms of "higher-lower".

With regard to the exceptional significance ascribed to the working-occupational system in a society of the industrial type, as well as for methodological and technical reasons, social mobility is studied within the framework of this system.

The comparison of the historical, the inter- and intragenerational mobilities and the disclosure of their mutual interrelations permit to grasp, with relative completeness, the process of mobility in the given social macrosystem in a certain period of time, its total effects as well as its internal dynamics and mechanisms, thus creating preconditions for more reasonable statements on the supposed states of that system in the past.

By abstraction and generalization from empirical social systems it is possible to construct theoretic types of social structures

characterizing these systems either from one aspect or synthetically.

On the basis of preliminary analyses it appears that for analysing the contemporary Czechoslovak society those types of social structure (emphasising stratification) are relevant which either correspond with some past states in history or with their separate aspects (which may "survive" in the present), or with a number of actual tendencies of the present state of society (which may develop and become dominant in the future). The relevant types of social structure are the capitalist, the labour, the bureaucratic, the equalitarian, the technocratic or culturocratic and the socialist types.

In the outlined scheme mature socialism is fundamentally conceived as an industrial society of achievement, democratic in form and content, based on collective ownership of the means of production. No doubt this, too, will be a differentiated society (with a predominantly working-occupational differentiation) as well as a stratified one, primarily according to the degree of social effectivity (and thus complexity) of work. The stratification of a mature socialist society corresponds in extent with the functional needs of development of an industrial cultural system; it is arranged by grades and is formed by strata open to the maximum possible degree.

The attainment of all conditions necessary for the formation and functioning of mature socialism will be a matter of a long-term complex and uneven development. We therefore consider mature socialism of today to be only a theoretical type that must be distinguished from real societies which may more or less approximate this type (containing at the same time elements of other types of social organization) and whose evolution to mature socialism is more or less possible and probable. The construction of this type is nevertheless of a great scientific (and only derivatively of ideological) significance for the analysis of contemporary socialist societies, because — figuratively speaking — it places before them the mirror of an optimum model of social organization combining the cultural achievements of modern industrial society with humanistic principles of the socialist social system.

One of the objectives of the present research is to contribute to finding a concrete answer to the question which types of social stratification and corresponding mechanisms are actually asserting themselves in the contemporary Czechoslovak society, in which direction they are moving and how they originated in history. Thus it will contribute — without favouring any evaluation made so far — to the verification of a number of more or less hypothetical statements advanced on the basis of a series of sociological analyses concerning the existing state of the Czechoslovak society.

The investigation will be carried out by means of interviews conducted by a staff

of inquirers of the State Statistical Office (i. e. inquirers mostly with secondary-school education) on a sample of approximately 20 thousand heads of the so-called census households. This group represents approximately 0.5 per cent of all households in Czechoslovakia.

The research proper, which has been theoretically and methodologically prepared since the beginning of 1966, was preceded by a number of pilot studies and a preliminary research.

The results of the research will be elaborated in two ways:

- a) by the application of elementary quantitative statistical procedures customary in analogical investigations, and
- b) by the application of some special procedures worked out especially for this research.

The following indices of social status have been selected: a) complexity of work; b) education acquired; c) participation in management based on ca) socio-occupational classification; cb) political activity performed in the individual's free time d) standard of living; e) way of living during leisure.

The indices themselves must be operationalized. The procedure in particular cases has been as follows:

Complexity of work: an explicit instruction has been formulated according to which individuals are classified in one of the six categories.

Participation in management: The index consists of two components which are operatively defined as follows: Participation in management based on socio-occupational rank is deduced from the position of the individual in the institution (i. e. the organization in which he is employed) and from the position of the institution in the social system. The latter is then determined on the basis of an analysis carried out by qualified judges.

The second component, i. e. the participation in power proceeding from political activity performed during free time, is deduced from the membership and functions in elective organs of the Communist Party of the State and of social organizations.

The standard of living is inferred from the net income, from the income per caput and from the ownership of objects of long-term consumption.

The way of living (in leisure) is derived from the utilization (not necessarily ownership) of certain objects, from the way of spending one's leave, from leisure-time activities and from the housing standard. The scalogram analysis (or the factor analysis) will be applied in examining "consumption patterns".

Prestige is studied exclusively on the basis of socioprofessional classification. The scale of prestige is based on the results of a parallel investigation in which 2000 pro-

portionately distributed persons are to evaluate fifty occupations on a five-point scale (the basis of the selection is the categorization of occupations according to the character of work). The selected occupations will then be connected with prestige categories.

In principle, there are two possible ways of ascertaining the weight of individual indices: 1. the arbitrary way, 2. the empirical way — i. e. when the weight of the scales is derived from empirical data expressing the significance of these indices in the individual's "synthetic status". The first approach involves the danger of making a priori solutions. The second approach, based on an analysis of intercorrelations among the separate status indices and the global synthetic status index, presupposes their independence. This independence can be postulated only theoretically: we assume an effort to validate empirically the arbitrary solution of the problem.

The starting point of our consideration is a simple record of the social status in the form

$$S = (a, b, c, d, e),$$

where a, b, c, d, e indicate the position attained in the separate stratification scales, evaluated in points. We have called this record the status dislocation pattern. In principle, the dislocation pattern can be elaborated in at least three ways: a) by calculating the average in which the weight of the indices is not considered; b) by calculating the average in which the weight of the indices is considered; c) by setting a special problem for cumulating typical dislocation patterns.

The third possible method which may be regarded as the least subjective is the geometrical solution of the problem of the cumulation of similar dislocation patterns. We can imagine the separate status indices as the co-ordinates of a five-dimensional space in which the individual bearers of status are dislocated. The principle of the problem of seeking individuals with similar status characteristics is to find in this five-dimensional space certain clusters of points dislocated close to each other which are occupied by a relatively high number of individuals. This is in accordance with the theoretical assumption that individuals form, compose the social strata on the basis of a cumulation of similar or identical status characteristics.

The problem has been programmed in the following way: first, all the patterns occupied by at least one individual are taken, and then the most occupied (and the most consistent) patterns regarded as centres (condensation nuclei) of the assumed clusters are selected.

In these clusters, defined in terms of the centre of the cluster, all the individuals situated at points not too distant from the centre of the cluster are placed.

On this basis it is possible to suggest a typology of the status inconsistency and to

study the distribution of particular types of an inconsistent status within various analytically determined strata, to examine the status inconsistency in relation to the previous mobility paths and to formulate some empirical statements on decomposition processes.

The methodology of the research of the inter- and intragenerational and historical mobilities will be based on the same principles. The fundamental interpretation procedures will proceed from an analysis of distribution in the so-called mobility tables, i. e. basically in contingency tables.

Besides usual statistical operations used for this type of tables we suggest to utilize certain sets of indices that can easily be calculated from the table: the indices of stability, mobility, promotion and degradation.

More detailed analytical procedures are further suggested, the most significant of which is the analysis of the "variability" of the whole table, i. e. the calculation of a coefficient indicating the degree of accordance/discordance of the actual distribution of pluralities in the table and the so-called expected pluralities.

The specific trait of the research is the reconstruction of the position of individuals involved in it on the ordinal scale of the complexity of work towards a number of time points. The obtained "mobility line" of an individual can be expressed by coordinates. For discovering "similar" or identical mobility lines the principle of the above-suggested "geometric" problem could be made use of — i. e. the result could be the categorization of mobility lines as "stabilized", "ascending", "descending" and "catastrophic" (i. e. with great differences between time points in the direction of both promotion and degradation).

We are also trying to apply the model of Markov's chains to these "processes of change".

The basic characteristics of the research are as follows:

The research is carried out with the approval and help of official State and political authorities, the consequence of which is also the specific cooperation of the scientific institution preparing and controlling the research and of the statistical services ensuring the technical realization and elaboration, while the possibility of a certain socio-technical utilization of the results is reckoned with. This context and the considerable importance of the socio-graphic function of the research impress into the latter certain "diagnostic features" distinguishing it from purely theoretical research.

The research explicitly proceeds from Marxist socio-philosophical and generally theoretical premises, respects them and tries to develop them both on the ontological and gnoseological levels.

The research observes the conception of sociology as an empirical science within

which the results of theoretical reflection are systematically subjected to empirical control, which results in quite definite claims on the character of the theoretical systems employed. For this reason the research team tries to work out certain general conceptions of social structure, of social differentiation, of stratification and mobility that would be applicable and controllable in the empirical research.

The subject of the theoretical considerations serving as a starting point of the research, and at the same time the subject of the research itself, is a society of a socialist character, i. e. a subject hitherto insufficiently "mapped out" from the sociological point of view. As a result of this fact the research has primarily sociographic functions: to verify the substantiation, eventually to render more precise the validity of our present ideas about the presumed state of social differentiation or stratification and mobility of this society, to obtain data enabling to formulate substantiated statements of descriptive nature. Moreover, the research performs an analytical function by trying to verify the validity of some general hypotheses, even of those formulated outside the Marxist sociology and verified hitherto only in researches of non-socialist industrial societies. The conception of the research aims at complexity (to a degree allowed by the research methods and the given sample) by taking into account the majority of essential indices

of vertical differentiation both synthetically and from the viewpoint of their mutual relations. This enables us simultaneously to determine the prevailing patterns of the dislocation of status indices, or the real groups, which need not necessarily correspond to an apriori construction of strata with a high degree of status consistency.

Owing to the collective form of ownership of the means of production, the aspect of ownership is not studied as an essential aspect of the vertical differentiation.

The research aims at finding both the objective determinants of the social position of individuals and their social behaviour and consciousness, as well as the inter-correlation of these phenomenal levels (see especially the relation of the complexity of work and the professional prestige). At the same time, it strives for dynamism, for the integration of the structural and genetic aspects, for joining the image of the contemporary differentiation with the view of some aspects of mobility in the past.

The extent of the theoretical and methodological problems studied within the framework of the research, as well as its institutional contexts condition the utilization of an exceptionally large representative sample. The theoretical and methodological complexity of the research and the amount of information collected require the use of the modern computer technique, of formalized procedures, etc.

Record Sheet

(Research into Social Differentiation and Mobility)

1. Region
2. District
3. Community
Serial number of the questionnaire.....
Interviewer
Date

Dear Sir:

The State Statistical Office and the Czechoslovak Academy of Sciences are organizing an extensive sociological research with the aim to provide deeper knowledge about the contemporary Czechoslovak society and to supply some data for perspective planning. On the basis of a random selection you are one of the 20 000 citizens we approach with the request to answer some questions concerning yourself and your

family. All the data you will be good enough to give will be used solely for scientific purposes and statistical processing. In no case will your name be mentioned. Should you refuse to answer our questions, our task would be much more difficult. We shall be much obliged to you for your willingness to comply with our request and to supply the required data.

A. Data concerning the Head of the Household (i. e. the respondent)

4. In what year were you born?
5. What was the size of the community you were born in? (Give number according to Schema I.)
6. Where is this community situated?
 1. Bohemia — Moravia; 2. Slovakia;
 3. elsewhere.
7. With how many brothers and sisters did you grow up in a common household?

8. Are you the first-born son? 1. Yes; 2. no.
 9. What is your family status? 1. Single; 2. married; 3. divorced; 4. widower.
 10. How many children have you?
 11. Do the following persons live in the same household as you do?
Wife: 1. yes; 2. no.
 12. Children (with the exception of those included under 14) (number).
 13. Grandparents or their parents (number of persons).
 14. Children with their husbands and wives (with your sons-in-law and daughters-in-law) and children (your grandchildren), or sons-in-law, daughters-in-law and grandchildren by themselves (total number of persons).
 15. What is your nationality? 1. Czech; 2. Slovak; 3. Cerman; 4. Polish; 5. Hungarian; 6. Ukrainian; 7. of gypsy descent; 8. other nationality.
 16. What is the highest level of general or vocational education you have attained? (give number according to Schema II.)
 17. In what year did you attain the highest level of education?
 18. Did you attain this level by studying during leisure (extra occupation)? 1. Yes; 2. no.
 19. In what year did you begin to work independently and systematically, and/or to earn your living?
 20. What was the size of the community you lived in when you started to work? (Give number according to Schema I.)
 21. Where is this community situated? 1. Bohemia — Moravia; 2. Slovakia; 3. elsewhere.
 22. What was your first occupation? (*Please, specify accurately.*)
 23. What was your economic position after entering your first occupation? (Give number according to Schema III.)
 24. In which economic branch did you begin working (according to the character of the organization that first employed you)? (Give number according to Schema IV.)
- 1929
25. What was the size of the community you lived in 1929? (Give number according to Schema I.)
 26. Where is the community situated? 1. Bohemia — Moravia; 2. Slovakia; 3. elsewhere.
 27. What was your occupation in 1929? (*Please, specify as accurately as possible.*)
 28. What was your economic position in 1929? (Give number according to Schema III.)
 29. In which economic branch did you work in 1929? (Give number according to Schema IV.)
 - 30.—54. The same items as sub 25—29, with reference to the years 1937, 1943, 1946, 1952, 1960.
 55. What is the size of the community you live in now? (Give number according to Schema I.)
 56. Where is the community situated? 1. Bohemia — Moravia; 2. Slovakia; 3. elsewhere.
 57. How long have you been living in the place of your present residence? 1. Since your birth; 2. more than 20 years; 3. more than 10 years; 4. more than 5 years; 5. less than 5 years.
 58. Do you travel to your workplace from some other community? 1. Yes; 2. no.
 59. What is your present occupation? (*Please, specify as accurately as possible.*)
 60. How did you choose your present occupation? 1. Of your own free will; 2. by chance; 3. under the pressure of external circumstances.
 61. How are you satisfied with your present work? 1. very satisfied; 2. satisfied; 3. neither satisfied nor dissatisfied; 4. dissatisfied; 5. very dissatisfied.
 62. Do you work in the branch you were specially trained for or in a related branch? 1. Yes; 2. no; 3. I have no special training.
 63. How long have you been performing your present occupation? 1. More than 10 years; 2. 6—10 years; 3. 1—5 years; 4. less than one year.
 64. Do you think your job gives you the opportunity of making the best of your qualification? 1. Yes; 2. I am not yet qualified for the work I am doing; 3. I am denied the possibility to do the work for which I am qualified.
 65. What is your present economic position? (Give number according to Schema III.)
 66. In what economic branch (according to the character of the organization in which you are employed) do you work? (Give number according to Schema IV.)
 67. Give the full name of the organization (office, factory, institute, institution) in which you are employed.
 68. How many employees has your organization or its independent section in which you work?
1. 5 001 and more; 4. 501—1 000;
2. 2 501—5 000; 5. 101—500;
3. 1 001—2 500; 6. less than 100.
 69. In what year did your eldest son begin to work independently and systematically, and/or to earn his living?
 70. What was your occupation at that time? (*Please, specify it as accurately as possible.*)
 71. What was your economic position at that time? (Give number according to Schema III.)
 72. In what economic branch did you work at that time? (Give number according to Schema IV.)
 73. Are you a manager or a deputy manager of the organization you work in, or a manager of one of its important

- sections, e. g. of a bigger branch, an institute or an organizationally independent part, etc.? 1. Yes; 2. no.
74. If not, have you at least one subordinate? 1. Yes; 2. no.
75. Are you a member of the Communist Party? 1. Yes; 2. no.
76. If yes, since when? 1. The time before May 1945; 2. the time before February 1948; 3. the time before 1960; 4. since 1961.
77. Are you a member of any of the Party's elected organs or of any of its permanent committees? (Please, specify only the highest level.) 1. On an all-State or central level; 2. on a regional or branch level; 3. on a district or enterprise level; 4. in your locality or in your workplace (factory); 5. You are a member of no organ nor committee.
78. Are you a member of any of the elected State bodies or of any of its permanent committees (National Committee, People's Court, National Assembly, Slovak National Council, etc.)? (Please, specify only the highest level.) 1. On an all-State or central level; 2. on a regional level; 3. on a district level; 4. in your locality; 5. You are a member of no elected State body nor of any of its permanent committees.
79. Are you a member of any elected organ or of any permanent committee of the TU Movement, Youth Organization or of any other political party? (Please, specify only the highest level.) 1. On an all-State or central level; 2. on a regional or branch level; 3. on a district or enterprise level; 4. in your locality or in your workplace (factory); 5. You are a member of no elected organ nor committee of any of the mentioned organizations.
80. Give the number of voluntary or elected functions which either you hold in your organization (factory) or which are immediately connected with your work; 1. 5 and more; 2. 2-4; 3. 1; 4. none.
81. Kindly try to evaluate by points the personal influence you are able to exert by virtue of your occupation, your functions or other possibilities of influence on the management of society (on other people's activity). People having the greatest influence on the management of society are rated with 12 points, people with the slightest influence with 1 point. With how many points would you rate your own influence? In which income category (in Kčs) would you include your own income (or pension)? Take into account your average net income (or pension) per month you received in the last year or in 1960, including bonuses, family allowance, extras of any kind, fees, income in kind from agricultural cooperatives estimated in crowns, etc.
1. over 4 000
2. 3 001-4 000
3. 2 501-3 000
4. 2 001-2 500
5. 1 751-2 000
6. 1 501-1 750
7. 1 251-1 500
8. 1 001-1 250
9. 751-1 000
10. less than 750
82. 1960
83. 1967
84. How are you satisfied with the pecuniary appreciation of your work (or with your pension)? 1. Very satisfied; 2. satisfied; 3. neither satisfied nor dissatisfied; 4. dissatisfied; 5. very dissatisfied.
85. How many members of your household have their own incomes of any kind, including pensions?
Kindly estimate in crowns your family's net income per caput. (The total income of all the family members divided by the number of the members of the household.)
1. over 1 400
2. 1 201-1 400
3. 1 001-1 200
4. 801-1 000
5. 701-800
6. 601-700
7. 501-600
8. 401-500
9. 301-400
10. less than 300.
86. 1960.
87. 1967.
88. Kindly try to estimate how well off you are in comparison with the conditions of your parents. Would you say you live 1. definitely better; 2. rather better; 3. on about the same level; 4. rather worse; 5. definitely worse?
89. Try to visualize how you would have lived 30 or 40 years ago if you had had approximately the same work you are performing now and the same training you have at present. Do you think you would have lived 1. definitely worse than today, 2. rather worse, 3. on the same level, 4. rather better, 5. definitely better?
- B. Data concerning the Respondent's Wife and her Father**
90. In what year did you marry?
91. In what year was your wife born?
92. Of what nationality is your wife?
1. Czech; 2. Slovak; 3. German; 4. Polish; 5. Hungarian; 6. Ukrainian; 7. of gypsy descent; 8. other nationality.
- 93.-94. What is the highest level of general or vocational education your wife and your father-in-law have attained? (Give numbers according to Schema II.)
95. What was your wife's occupation when you married her? (Please specify it as accurately as possible.)
96. What is her present occupation? (Specify it accurately.)
97. What was your father-in-law's occupation at the time of your marriage? (Specify it accurately.)
- 98.-100. What were your wife's and your father-in-law's economic positions at the dates mentioned below? (Give numbers according to Schema III. If your wife

performed only domestic duties or was a student, write down number 16.) Wife — at the time of marriage; at present. Father-in law — at the time of your marriage.

101. What is your wife's present net monthly income (including pension), her extras included?

1. Over 4 000	6. 1 501—1 750
2. 3 001—4 000	7. 1 251—1 500
3. 2 501—3 000	8. 1 001—1 250
4. 2 001—2 500	9. 751—1 000
5. 1 751—2 000	10. less than 750

C. Data concerning the Respondent's Eldest Son

102. In what year was your eldest son born?
 103. What highest level of general or vocational education did he attain? (Give number according to Schema II.)
 104.—106. What was your eldest son's occupation at the dates given below? (*Kindly specify as accurately as possible.*)
 104. Your son's first occupation
 105. 1960
 106. 1967
 107.—109. What was your son's economic position at the dates given below? (Give numbers according to Schema III.)
 107. When he began to work
 108. in 1960
 109. in 1967
 110.—112. In which economic branch (according to the character of the organization in which he was employed) did your eldest son work at the dates given below? (Give numbers according to Schema IV.)
 110. When he began to work
 111. in 1960
 112. in 1967

D. Data concerning the Respondent's Eldest Daughter

113. In what year was your eldest daughter born?
 114. What is the highest level of general or vocational education your eldest daughter attained? (Give number according to Schema II.)
 115. What is your eldest daughter's present occupation? (*Kindly specify as accurately as possible.*)
 116. What is your eldest daughter's present economic position? (Give number according to Schema III.)

E. Data concerning the Respondent's Father

117. In what year was your father born?
 118. What is the level of general or vocational education your father attained? (Give number according to Schema II.)
 119. In what (approximately) year did your father begin to work systematically and independently, and/or to earn his own living?
 120. What was your father's first occupation after he had begun to work? (*Kindly specify as accurately as possible!*)

121. What was your father's economic position at the time when he began to work? (Give number according to Schema III.)
 122. In what economic branch (according to the character of the organization in which he was employed) did your father begin to work? (Give number according to Schema IV.)
 123. What was your father's occupation in 1929? (*Please, specify it as accurately as possible!*)
 124. What was your father's economic position in 1929? (Give number according to Schema III.)
 125. In what economic branch (according to the character of the organization in which he was employed) did your father work in 1929? (Give number according to Schema IV.)
 126.—137. The same items as sub 123.—125. with reference to the years 1937, 1946, 1952, 1960.

1967

138. What is your father's present occupation? (*Please specify it as accurately as possible.*)
 139. What is your father's present economic position? (Give number according to Schema III.)
 140. In what economic branch does your father work (according to the character of the organization employing him)? (Give number according to Schema IV.)
 141. What was your father's occupation when you (i. e. the respondent) began to work? (*Specify it as accurately as possible.*)
 142. What was your father's economic position at that time? (Give number according to Schema III.)
 143. In what economic branch did your father work at that time? (Give number according to Schema IV.)

F. Data concerning the Household

Which of the following objects do you or the members of your family possess at present, or which of these objects do you use regularly in your household or during your recreation? 1. Yes; 2. no.

144. Refrigerator
 145. washing machine
 146. wringing machine
 147. mixer
 148. vacuum cleaner
 149. sewing machine
 150. bicycle or moped
 151. motorbike or scooter
 152. car
 153. motor boat
 154. house or villa, or part of a house
 155. cooperative flat
 156. a larger garden (more than 800 square meters)
 157. bungalow
 158. savings over 10 000 Kčs
 159. telephone
 160. typewriter.

161. gramophone
162. collection of gramophone records (more than 50 long-playing records)
163. tape recorder
164. music box
165. library containing more than 100 volumes
166. expensive music instrument (piano, concertina)
167. camera
168. canoe or paddle boat
169. skiing outfit
170. camping outfit (tent, sleeping bag, caravan)
171. complete furniture of good quality
172. collection of antiquities, objects of art, etc.
173. How many times did you spend your leave abroad in the past three years?
1. 2× and more; 2. 1×; 3. not at all.
174. How did you spend your last leave?
1. Abroad; 2. hiking of any kind, stay in a hotel, a cottage or a bungalow, etc.; 3. in any other way; 4. I had no leave at all.
175. Did you visit at least one art exhibition last year? (e. g. an exhibition of sculpture, paintings, glass etc.). 1. Yes; 2 no.
176. Do you regularly follow criticisms, reviews and articles about new books, plays, films, exhibitions etc. in various periodicals? 1. Yes, regularly; 2. yes, occasionally; 3. never.
Write down at least three kinds of your most frequent free time activities (i. e. those which you perform after you return from work, after having done your shopping and all the necessary domestic duties):
177.
178.
179.
180. Have you a television set? 1. Yes; 2. no.
How many wireless sets of the following types do you possess?
181. Circuit-set with very short waves.
182. Circuit-set without very short waves.
183. Portable battery set (transistor).
184. Relay radio.

Presumably you have several *personal friends* whom you meet more frequently than other acquaintances. Could you give us some details about your closest friend? *Please, don't mention your relatives!*

185. Have you a close friend? 1. Yes; 2. no.
186. Does he work in the same factory/organization as yourself? 1. Yes; 2. no.
187. Do you both 1. live in the same house? 2. In the same village or district, but not in the same house? 3. Does he live somewhere else?
188. What is his nationality? 1. Czech; 2. Slovak; 3. German; 4. Polish; 5. Hungarian; 6. Ukrainian; 7. of gypsy descent; 8. other nationality.
189. What is his occupation?
190. What is the highest level of his education? 1. University; 2. higher vo-

cational or general secondary school; 3. lower technical school; 4. complete basic education and apprenticeship; 5. complete basic education and no apprenticeship, or apprenticeship and incomplete basic education; 6. incomplete basic education; 7. I am not acquainted with what kind of schools he attended.

191. What is his approximate income?
1. over 2 500
2. 2 001—2 500
3. 1 751—2 000
4. 1 501—1 750
5. 1 251—1 500
6. less than 1 250
7. I do not know.

Does your family meet regularly a family of any of your acquaintances or friends? Please, do not mention the family of the friend about whom you have already supplied details, and do not mention the families of your relatives. If you are in regular contact with more families, give only details concerning the one family with which you are in closest contact.

192. Are you in contact with such a family?
1. Yes; 2. no.
193. This family lives 1. in the same house; 2. in the same village or in the same district, but not in the same house; 3. somewhere else.
194. What is the occupation of the head of this family?
195. Does he work in the same factory/organization as yourself? 1. Yes; 2. no.
196. What is his nationality? (Give the same details as in question 188.)
197. What is the highest attained level of his education? (Give the same details as in question 190.)
198. What is his approximate income? (Give the same details as in question 191.)
199. Please, try to estimate in points the position you yourself occupy in our society (i. e. your social status). People having the highest status in society are rated with 12 points, people with the lowest social status with 1 point. With how many points would you rate your own status?

G. To be filled in by the interviewer after finishing his interview

200. Classify the respondent's flat (on the basis of your own findings and only in exceptional cases on the basis of the respondent's own statements) according to the following categories:
1. The respondent owns a villa, a spacious family house or a flat containing all the comforts of the first category, central heating and other conveniences.
... a spacious flat or a family house with complete facilities (water and electricity) but no central heating.

3. ... a flat with electric light, water, basic conveniences (WC), but no bathroom.
 4. ... a flat without water and without WC.
 5. ... a flat without any facilities, without water, defective from the sanitary point of view.
 6. ... an emergency accommodation, living in lodgings, dormitories, collective accommodation, living in a caravan or in a hut, etc.
201. In what way did the interview take place?
1. The information was received by normal conversation.
 2. The respondent could not supply details concerning some of the family members, because they were not known to him.
 3. The respondent could not supply any information because he was culturally or mentally retarded.
 4. The respondent could not supply information because of illness or old age.
 5. The respondent refused to answer.
 6. The interview did not take place because of the respondent's permanent absence.
7. The interview did not take place for other reasons.
202. Specify in more detail the circumstances or reasons concerning the preceding items 2.—6., including the respondent's remarks when refusing his answer
-
- As far as persons mentioned in items 3.—7. are concerned, please state:
203. The year of their birth.
204. Their nationality: 1. Czech; 2. Slovak; 3. German; 4. Polish; 5. Hungarian; 6. Ukrainian; 7. of gypsy descent; 8. of other nationality.
205. Their occupation.
206. How did the interview take place?
1. Only in the presence of the interviewer and the interviewed individual.
 2. In the passive presence of another family member.
 3. In the passive presence of a stranger.
 4. With the active participation of a family member.
 5. With the active participation of a stranger.

Appendix to the Record Sheet (Categorization of Routine Questions)

SCHEMA I

Size of the Community

1. More than 100 000 inhabitants.
2. 20 001—100 000 inhabitants.
3. 5 001— 20 000 inhabitants.
4. 2 001— 5 000 inhabitants.
5. 1 001— 2 000 inhabitants.
6. 501— 1 000 inhabitants.
7. Up to 500 inhabitants.

SCHEMA II

The Highest General or Specialized Education Attained

1. University education; 2. higher vocational education with a school certificate examination; 3. general secondary education with a school certificate examination; 4. lower vocational education; 5. complete basic education with apprenticeship; 6. complete basic education without apprenticeship; 7. incomplete basic education with apprenticeship; 8. incomplete basic education without apprenticeship.

(Continued on p. 797)

SCHEMA III

Economic Position

Worker	agricultural		1
	non-agricultural	skilled	2
		trained	3
		unskilled	4
Employee	expert (vocational)		5
	clerk, official etc.		6
Cooperative Farmer	agricultural	manual	7
		non-manual	8
	non-agricultural	manual	9
		non-manual	10
Liberal Profession			11
Independent	without employees	in agriculture	12
		outside agriculture	13
	with employees	in agriculture	14
		outside agriculture	15
Economically non-active			16

SCHEMA IV

Economic Sectors (according to the Character of the Employing Organization)

1. Agriculture, forestry and fishing;
 2. mining and other raw material production;
 3. metallurgy, metal processing, engineering and electroengineering industry; 4. chemical and rubber industry; 5. glass industry, china and earthenware production, textile and clothing industry, leather and boot-and-shoe

industry; wood processing and furniture industry, polygraphy and other consumption industry; 6. food production; 7. building industry; 8. power industry; 9. transport and communications; 10. business, collective feeding, services; 11. banking, insurance; 12. health service, social welfare work; 13. educational system and culture, science and research, mass communications, art; 14. public administration, justice, social organizations; 15. army, public safety; 16. other branches.